

Een plus een is een (II).

Hoe was de toestand in de twee kloosterlijke gemeenschappen in de stad Grol in de jaren voorafgaande aan 1620?
Op de eerste plaats hebben we de verslagen (Status Missionis) aan de autoriteiten in Rome, de Paus, Kardinalen en na 1622 aan de Congregatie van de Propaganda Fide (van de geloofsverkondiging), in dat jaar opgericht, die de apostolische vicarissen bij tijd en wijle inzonden. Ze zijn gepubliceerd in het Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht (AAU) vanaf 1875.
Na de dood van de aartsbisschop Frederik Schenk van Toutenburg in 1581 was er van de in 1559 ingestelde nieuwe hierarchie niets meer over. Tegen 1581 was de uitoefening van de katholieke eredienst in alle provincies, die samen de Zeven Verenigde Provinciën vormden, verboden. In plaats van de bisschoppen kwam nu de apostolische vicaris die bestuursmacht hade over de katholieken in de Republiek als plaatsvervanger van de Paus, als opperherder.
Al in 1583 werd Sasbout Vosmeer door de pauselijke gezant in het aartsbisdom Keulen, van welke provincie Utrecht deel uitmaakte, aangesteld tot vicaris generaal van het aartsbisdom Utrecht. Hij was afkomstig uit Delft en zoon van een vooraanstaande vermogende katholieke familie. Bij zijn benoeming was hij al deken van de hofkerk in Den Haag. Deze benoeming gaf hem geen bestuursmacht over de andere vier bisdommen die ook al geen bisschop meer hadden. In 1592 werd Vosmeer, krachtens pauselijke volmacht verleend aan Frangipani, de pauselijke gezant in Keulen, benoemd tot apostolisch vicaris van de vacante Utrechtse kerk en van de aangrenzende gewesten.
Dat was het hele gebied ten noorden van de grote rivieren dat onder het gezag van de Staten Generaal viel, waar vóór 1580 de bisdommen Utrecht, Groningen, Leeuwarden, Deventer en Middelburg hun zetel hadden. Als voormalig Gelders gebied viel Grol met het schependom onder het bisdom Deventer.
In 1602 werd Vosmeer in Rome tot titulair aartsbisschop van Philippi gewijd. Daar heeft hij ook zijn oudst bewaardgebleven Status Missionis geschreven. Hij beschrijft daarin de toestand waarin hij vóór twintig jaar, in 1583, de kerk in de Nederlanden aantrof, maar waar hij na twintig jaar moeizaam werken toch weer toekomst ziet op grond van de goede elementen die ondanks soms bloedige vervolging behouden gebleven

waren. Alle verslagen zijn in het latijn opgesteld. In vertaling luidt de tekst (AAU,XVII, 1889, p.150 vv.):
"Het Beeld van de Ontredderde Kerk.
Toen ik op Beloken Paschen Ao Di 1583 in deze streken kwam trof ik het volk aan zonder leider, schapen zonder herder, de meesten heel bereid het geloof en de tucht van de Kerk aan te nemen.
Op vele plaatsen waren de pastoors gebleven, maar ze durfden hun ambt niet waarnemen, en lieten het volk aan zijn lot over, en lieten toe dat de meest ongeschikten, door geen enkel gezag gesteund, sacramenten toedienden.
Daaruit zijn vele kwade dingen voortgekomen, daar die priesters, vooral de regulieren of monniken, het volk alles toestonden, in graden van bloedverwantschap en aanverwantschap dispenseerden en de boosheid van de tijd als regel aannemend, de vrijheid schonken huwelijken te sluiten voor de dominee (ketters) en de kinderen naar hen toe te brengen (voor de doop), die zij dan later weer met de kerk verzoenden. Nadat ik mij bekend gemaakt had is er al spoedig een einde gekomen aan die verwarring, allen hebben zich aaneengeschaard als rond hun hoofd, de meesten hebben weer moed gevat en velen hebben in een levensbiecht boete gedaan, en in eens was het gelaat van de kerk hersteld in tucht en gehoorzaamheid".
Dat klinkt alles nogal optimistisch. Er waren zeker opvallende verschillen in het land: in sommige plaatsen liet de magistraat oogluikend veel toe voor de katholieken, op andere was het tegendeel het geval. Over de stad Utrecht zegt hij bijvoorbeeld dat het aantal geestelijken in deze stad overvloedig is. Er zijn zeer veel katholieken. De uitoefening van de katholieke godsdienst is nergens ruimer in omvang en vrijer. Ja zelfs in de naburige plaatsen en steden hebben samenkomsten van de katholieken plaats op klaarlichte dag en onder het oog van de predikanten, wel niet zonder enig ongemak, want de magistraat wordt soms uitgedaagd door al te vrije samenkomst van het volk. Alle kerkelijke goederen zijn in handen van de hervormden, in sommige gevallen wordt een uitkering gegeven aan de oorspronkelijke bezitters als zij trouw zweren aan de ketterse overheid.
Hij geeft een beeld van de toestand in de voormalige bisdommen en zegt over het Gelderse gebied:
"In het gebied van Groningen, Overijssel en Gelderland was de katholieke eredienst vóór deze oorlog zeer verwaarloosd, maar

nu is er meer dan ooit vraag naar de heilsmiddelen van vroomheid opdat het duidelijk wordt dat deze vervolging van de katholieken de geloofsijver eerder aanzet dan uitdooft en voor velen die eerst verloren zouden zijn gegaan oorzaak van heil is".
Zijn grote zorg gaat uit naar de vorming van nieuwe priesters. Op verschillende plaatsen worden jonge mannen opgeleid door een priester en paedagoog op een pastorie; die er geschikt voor zijn krijgen een academische opleiding aan de universiteiten van Keulen en Leuven, waar convicten zijn gesticht voor de theologie studenten die daar een opleiding en geestelijke vorming krijgen, die sterk herinnert aan de vorming die uitging van de Moderne Devotie: thuis gaan ze gekleed in kerkelijke dracht (toog) en staan vroeg op om de kerkelijke getijden te bidden of te zingen volgens de vorm van de kerk van Rome waarvan ze ook de kerkelijke ceremoniën leren.
"Wie voor het leraarsambt geschikt geacht worden, worden naar Leuven gestuurd om daar een academische graad te verwerven. Maar omdat het herhaaldelijk voorkomt dat zij naar het klooster gaan of naar andere kerken in katholieke plaatsen of ook wel de vrijheid kiezen van degenen waar zij in de kost zijn, streven wij ernaar een college van S. Willibrord en S. Bonifatius, de eerste aartsbisschoppen van Utrecht, op te richten om daar in de geest van hun roeping gevormd te worden, met de verplichting dat zij in onze kerken zullen dienen volgens de richtlijnen van de president van dat college en de strekking van de stichting en instelling ervan, opgesteld in dit jaar 1602".
"Rest ons de gegronde hoop eens bij ons het geloofsleven te herstellen, niet op grond van de overwinning van de vorsten, evenmin op grond van de geneigdheid van het volk tot alles wat recht en billijk is, maar vooral omdat we zien welk een grote menigte van jongelui als door God gedreven, tot het orthodoxe geloof gebracht wordt, wier ouders hervormden (ketters), ja zelfs predikanten waren en die in de regel van uitstekende begaafdheid zijn. Zeker een grote verandering van de toestand die er was toen ik voor het eerst in deze streken kwam. Niemand bediende toen het altaar voor niets, alles was voor geld te koop, het volk werd opgelicht, en de priesters vervulden hun ambt op kwalijke wijze. Dit misbruik heb ik onmiddellijk afgeschaft, niet alleen door gratis van dienst te

zijn maar ook door de vele noodlijdenden te hulp te komen, voor dat doel een groot deel van mijn erfgoed te gelde makende, en door hen te leren dat er één teken van huurling is; als ze namelijk niet tevreden zijn met het levensonderhoud en kleding, en door te verbieden dat de gelovigen iemand in de bediening toelaten die niet voorzien was van mijn getuigschrift, want er waren, behalve ongeschikte priesters, ook wereldlingen die zich als religieus en priester voordeden".
Ongetwijfeld heeft Vosmeer in zijn Status Missionis een algemeen beeld willen geven van de situatie in de Nederlanden zonder in te gaan op typisch plaatselijke toestanden. Als hij dit stuk opstelt in 1602, is Grol nog stevig onder het bewind van de Staten. In 1606 komt er weer een wisseling van 'overicheit' als Spinola de vesting verovert.
Vanaf 1606 tot 1627 zal Grol onder het bewind van de aartshertogen Albertus en Isabella Clara Eugenia staan die vanuit Brussel het Spaanse gezag met afwisselend succes trachten in stand te houden. In deze periode zien we de apostolische vicarissen, eerst Vosmeer en na 1614 Rovenius, nauw betrokken met het wel en wee van de katholieken in Grol. Beiden hebben ze de oorlogstoestand persoonlijk ondervonden: Vosmeer in 1606 toen Prins Maurits tevergeefs probeerde de vesting weer onder de Staten te brengen, en Rovenius in 1627 toen Prins Frederik Hendrik Grol weer in de tuin van de Republiek bracht. Vosmeer had aanvankelijk zijn verblijf gevestigd in Oldenzaal, die oeroude naar voren geschoven post van het bisdom Utrecht, later huisde hij in Keulen. Rovenius was deken van Oldenzaal en vicaris generaal van het bisdom Deventer toen hij na de dood van Vosmeer in 1614 tot apostolisch vicaris werd benoemd. In 1628 vestigde hij zich in Utrecht en vond een schuilplaats bij de Freule van Duivenvoorde. Over deze periode is een uitgebreide collectie brieven bewaard gebleven, te vinden in het Rijks Archief Utrecht, afdeling Oud Bisschoppelijke Clerezij (OBC).
De verzameling omvat brieven van Cornelius Fabritius, door Vosmeer als pastoor naar Grol gezonden, van Joannes van Diest, de pater van Engelhuesen, en van David van Maunden, de door Vosmeer als pastoor naar Lochem gezonden priester, die een veilige schuilplaats vond in Grol toen Lochem weer Staats was geworden in 1606.

Eerst de gegevens die door de Verslagen van Rovenius verschaft worden.

Anno 1616.

Uit de korte beschrijving van de toestand waarin de katholieke kerk zich bevindt in de delen van de Nederlanden die door de hervormden bezet zijn anno 1616. (AAU, I, 1875, p.208 vv.):

In deze zeven provincies door de hervormden bezet bevinden zich zes bisschopszetels die allen vacant zijn. Een deel van het Deventer diocees, n.l. Oldenzaal, Grol en Lingen zijn tot de gehoorzaamheid aan hun vorst (de koning van Spanje) teruggevoerd door Ambrosius Spinola.

Van de steden die onder het bisdom Deventer vallen worden genoemd: Zutphen, Doesburg, Doetinchem, Lochem en Grol.

Zutphen en Arnhem moeten wegens gebrek aan priesters geholpen worden door Mr. Modestus die tot pastoor is aangesteld in Harderwijk. Doesburg en Lochem hebbon geen priester want het zijn kleine stadjes en het volk is maar weinig katholiek.

De stadjes en dorpen van Twente worden tegen alle recht en afspraken (van het Bestand) volgestopt met predikanten.

Oldenzaal verheugt zich in vrije uitoefening van de godsdienst; er bestaat hier een zeer oud college van kanunniken van St. Plechelmus waarvan heer Henricus Vordenius deken is, licentiaat in de theologie, en ook vicaris in het bisdom Deventer. Deze deken en vicaris speelt een beslissende rol in de geschiedenis van de inlijving van het Oude Clooster.

Anno 1617.

Uit de Status Missionis van 1617 (AAU, XVII, 1889, p.470):

In de provincie Overijssel en het diocees Deventer begint het geloofsleven weer enigzins op te leven.

In Harderwijk zetelt weer een van de onzen als pastoor, een geleerd en vroom man, die zo nu en dan ook naar Zutphen, Doesburg en de Veluwe gaat. In Zutphen hebben ze een oude priester, die in geval van nood bedient, en een jongere.

Over Oldenzaal:

In Oldenzaal is er een grote toeloop uit de naburige dorpen van Twente waar de katholieke plattelanders het betreuren dat de uitoefening van de godsdienst hun niet veroorloofd wordt door de Staten, tegen uitdrukkelijk overeengekomen afspraken bij het begin van het Bestand gemaakt, waarbij de Staten schriftelijk verklaard hebben dat wat betreft de kerkelijke

jurisdictie en de uitoefening van de godsdienst alles zou blijven in die staat waarin het was vóór het Bestand. Hetgeen zij echter brutaal weg al zo veel jaren overtreden omdat zij het zo willen en, omdat hun de politieke macht geschonken werd, willen ze dat ook de kerkelijke hun toevalt: waar naar ze zeggen, hun wordt toegestaan de wereldlijke heren te zijn, willen zij ook de geestelijke heren willen zijn.
Bovendien hebben ze het deze zomer (1617) gewaagd openlijk per decreet te verbieden dat iemand uit Twente of Overijssel zich naar Grol begeeft om daar, wat aan de katholieke godsdienst is, te beluisteren of te beoefenen.
Er is ook in Grol een tamelijk groot aantal geestelijken onder het bestuur van de deken van Oldenzaal, die in het diocees Deventer ook plaatsvervanger is van de apostolische vicaris wanneer deze niet aanwezig kan zijn.

Uit de Status Missionis van 1622 (AAU, XX, 1893, p.351 vv.):
Rovenius begint met een historisch overzicht van de toestand sinds het einde van de hierarchie en het begin van het Apostolisch Vicariaat. Hij spreekt over zijn eigen verkiezing door de grote meerderheid van de geestelijken en de instemming van de aartshertogen. Bij de aanstelling van Vosmeer als apostolisch vicaris waren de aartshertogen niet gekend zoals bij de nieuwe regeling der bisdommen in 1559 was afgesproken, zodat hij bij de aartshertogen 'persona non grata' was en bleef.
"In afwezigheid en onwetend omtrent zijn promotie heeft hij op bevel van Paus Paulus VI die last op zich genomen en later is hij op verzoek van Aartshertog Albertus van Oostenrijk en op bevel van dezelfde Paus Paulus VI op 8 nov. 1621 tot titulair aartsbisschop van Philippi gewijd door de pauselijke nuntius de aartsbisschop van Salerno in de abdij Foreest (bij Brussel) om met des te groter gezag en nut aan het hoofd van de kerk in de Nederlanden te staan."
Vervolgens geeft hij interessante cijfers over het aantal geestelijken dat daar werkzaam is: 200 seculieren, ongeveer 22 paters Jesuiten, 5 Franciscanen en 5 Dominicanen. Hij klaagt steen en been over priesters en kloosterlingen van over de grens, speciaal uit de Keulse kerkprovincie, die het land binnen komen om te bedelen voor hun kloosters en scholen, tot groot nadeel en ergernis van de gelovigen die door dat gebedel in de armen van de hervormden wordn gedreven. Van

de andere kant geeft hij een schril beeld van de onverdraagzaamheid waar onder de Roomsen hebben te lijden. Alle mogelijke richtingen zijn vrij hun godsdienst uit te oefenen behalve de katholieken:
"Als een priester gepakt wordt, wordt hij behalve tot gevangenschap en zware geldboete ook nog veroordeeld tot ballingschap. De heer des huizes, waar de samenkomst plaats vindt, krijgt een boete van 200 gulden of meer als ze het hem kunnen afpersen; in sommige plaatsen wordt hem zijn huis afgenomen, en ieder die bij de dienst aanwezig was, wordt gedwongen 25 gulden te betalen en van zijn bovenkleding beroofd.
Overal zijn de katholieken van openbare ambten uitgesloten, tenzij ze een eed willen afleggen op de hervormde godsdienst en de koning van Spanje afzweren."
Er zijn plaatsen te noemen waar het voor de katholieken niet zo bar is, vooral de Hollandse steden, in tegenstelling tot Friesland, Overijssel, Gelderland en Groningen waar de schaarse vrijheid om clandestien de katholieke eredienst te vieren met conniventie van de overheid heel duur betaald moet worden. Verschillende delen van het land komen in behandeling. Over het bisdom Deventer horen we:

"Het diocees Deventer is zeer uitgestrekt. Onder de belangrijke steden worden genoemd: Zutphen, Doesburg, Lochem, Grol, Oldenzaal met enige stadjes van Twente, en Lingen. De kathedraal van Deventer, de St. Lebuinus, heeft 20 kanunniken waarvan de meeste in Oldenzaal verblijven en enkele in Brabant (sinds Deventer Staats is, 1591).
Deken is daar (in Oldenzaal) Heer Henricus Vordenius, licentiaat in de theologie, die nu in Oldenzaal verblijft en in het diocees Deventer als Vicaris optreedt (gestorven 1628).
De ketters weigeren de kanunniken zelfs de helft van hun kerkelijke inkomsten, die echter gemakkelijk van hen afgeperst zouden kunnen worden, zoals dat vóór het Bestand was, maar, ik weet niet 'waarom', worden wij door ons hof (te Brussel) verhinderd het op te eisen, en laat dat hof toe dat wereldlingen zich kerkelijke goederen toe eigenen, en ze (het hof) willen dat wij toelaten dat zij de helft van de proosdij goederen (die Rovenius genoot) ons ontroven die wij in Oldenzaal hebben. Zij schijnen de ketters niet te willen stoten, evenmin zijn ze beducht tegen God te misdoen en hun

geloofsgenoten, die zij kunnen helpen, bloot te stellen aan de roofzucht van de ketters."
Na een korte mededeling over Zutphen, Doesburg en Twente, komt ter sprake: "Het overige deel van het diocees Deventer is tot de gehoorzaamheid en het katholiek geloof teruggebracht door markies Spinola.
Anno 1605 (Grol 1606) zoals Oldenzaal, Lingen met 14 dorpen, Grol, het kasteel Lage waar een van onze priesters werkzaam is. In Grol staat Heer Cornelius Fabritius als pastoor. Zij hebben er een kerk, de St. Calixtus, maar 8 of 10 kapelaans. Er is ook een onaanzienlijk klooster voor slotzusters dat wij onlangs van een goede rector hebben voorzien, Heer Jacobus Torrentius, dat het hem goed moge gaan." (1620)
Over het voor de katholieken van Grol kritieke jaar 1627 (verovering door Prins Frederik Hendrik) hebben we een dubbele berichtgeving, die van de pauselijke nuntius aan het hof te Brussel, Fabius de Longanissa, gericht aan de paus persoonlijk en die van Rovenius van 7 okt. 1630 vanuit de abdij Foreest gericht aan de aartshertogin Isabella Clara Eugenia te Brussel.(AAU,XIII, 1885, p.245 vv en AAU LXVIII, 1949, p.231). Dit verslag handelt over de jaren 1624-1629 en geeft een indruk van het voor de katholieken van Grol kritieke jaar 1627. Daarom het volgende uit dit verslag:
Rovenius begint met in herinnering te brengen dat hij nu al 15 jaar als apostolisch vicaris werkzaam is en Hunne Hoogheden enige keren verslag heeft uitgebracht over behaald succes, en dat "de verleende subsidies die Haar Hoogheid tot nog toe ter ere Gods heeft willen verlenen niet heel en al tevergeefs zijn geweest, en ook om duidelijk te maken zijn vaste wil om voor de Kerk Gods te werken, en zelfs in de grootste gevaren en de katholieke koning (d.i.van Spanje) en Hare Doorluchtige Hoogheid te dienen." Voor deze houding kreeg Rovenius een berisping van de Congregatie van de Propaganda Fide. In het belang van de katholieken had Rome al geruime tijd nagelaten partij te kiezen in het conflict tussen de Republiek en Spanje. De Congregatie veroordeelde elke voorkeur van de geestelijkheid voor de Spaanse vijand als gevaarlijk en onverstandig. Natuurlijk viel deze houding van Rome bij Rovenius en zijn raadslieden niet in goede aarde. Na uit Oldenzaal verdreven te zijn (1626) heeft hij zich naar Leuven begeven, en daar met verlof van de aartsbisschop van Mechelen enigen de wijdingen toegediend en enkelen daarvan

bestemd voor de Hollandse Missie. Vervolgens is hij naar Brussel gegaan waar hij ziek geworden is. Vanaf zijn ziekbed heeft hij schriftelijk kerkelijke zaken in de Republiek geregeld.
"Ao 1627 toen ik enigzins hersteld was, heb ik er bij Uwe Doorluchtige Hoogheid en de Markies Spinola op aan gedrongen dat zij ter vertroosting van de katholieken er op aan zouden werken dat de kerk van Oldenzaal aan de katholieken werd teruggegeven en de predikanten uit Twente verdreven. Daar er enige hoop oplichtte, heeft de markies mij overgehaald dat ik mij naar Grol zou begeven om daar dichter in de buurt te zijn (in verband met de onderhandelingen over de teruggave van de kerk in Oldenzaal). Daarom ben ik in Maart naar Grol vertrokken, onder grote kosten en moeiten.
Te Grol heb ik tijdens mijn verblijf van enige maanden zeer velen gevormd, de orde onder de geestelijken tot stand gebracht en de zaken in Oldenzaal, Twente, Lingen en Overijssel geregeld en zowel die plaatsen als die van Holland en Friesland van heilige oliën voorzien.
Toen verder de vooruitzichten wat beter werden, geestelijkheid en volk tot groter vroomheid gebracht waren, enige ketterse predikanten uit Oldenzaal en Twente gepakt en de Calvinisten en Wederdopers uit de stad Grol verdreven waren, werden we op 20 Juli door de ketters belegerd en na vele heftige aanvallen gedwongen tot overgave bij gebrek aan lood om te schieten. Toch zijn de kerkelijke goederen in stand gebleven, en aan de priesters en slotzusters die wilden blijven, is hun levensonderhoud gelaten, zodat tot nu toe de katholieken in het geheim de noodzakelijke sacramenten kunnen ontvangen. Mij is de mogelijkheid gegeven om te gaan waarheen ik maar wilde, en daarom, nadat de kerksieraden naar Wezel waren afgevoerd, heb ik mij naar Oldenzaal begeven onder vrijgeleide van de Prins van Oranje, niet zonder het grootste risico van mijn persoonlijk bezit, terwijl het huis waar ik verbleef door de vuur-kogels van de kanonnen totaal verwoest was. In Oldenzaal heb ik het hele jaar moeten blijven en in het geheim thuis moeten celebreren, totdat er een besluit was gevallen over de zaak van de kerk van Oldenzaal.
Ao 1628 is op grond van een overeenkomst met de ketters de kerk van Oldenzaal aan de katholieken teruggegeven. Op 20 februari heb ik ze plechtig ingewijd, de altaren opnieuw gewijd en zijn de kanunniken weer in hun bezit hersteld, en is

de orde in de kerk en stad hersteld, behalve dat we aan de ketters hebben moeten afstaan de kapel van het gasthuis, die ze van tevoren hadden geschonden en in beslag genomen."
In april 1628 is Rovenius naar Utrecht vertrokken, maar op het eind van het jaar is hij weer in Oldenzaal, waar de deken en vicaris generaal van het bisdom Deventer, Henricus Vordenus, overleden is. Langere tijd heeft hij daar moeten blijven totdat er een nieuwe deken gekozen was.
Het volgend jaar 1629 vermeldt hij: "Mij hebben zij de helft van de opbrengst van de Oldenzaalse proosdijgoederen onttrokken."
In latere verslagen, in 1630/31 aan de Aartshertogin, en in die van 1635 en 1638 aan de Propaganda in Rome, wordt over Grol niets anders meer vermeld dan: In Grol weinig katholieken, misschien 200 communicanten, die in het geheim worden bijgestaan door twee priesters daar woonachtig. Het zustersklooster wordt er nog geduld. (AAU, LXVIII, 1949, p.231 en AAU, XVIII, 1890, p.1 vv. en p.18 vv.).
De twee priesters waren de vicarissen Warnsinck en Suurhuys. Warnsinck stierf in 1635, Suurhuys in 1652, zodat de mededeling over 1638 maar half waar is. Tot 1636 leefde nog Torrentius, want de vicarie H.Anna gaat 1637 over in het beheer van Borculo.
Het verslag van 1642 is letterlijk hetzelfde over Grol als in de voorafgaande jaren, met deze toevoeging: "waarvan de ene het klooster van enkele weinige zusters die daar zijn, bedient, die daar nog geduld worden". De ene is dus Suurhuys. (AAU, XVIII, 1890, p. 24 vv.)
In het verslag van 1645 (AAU, XVIII, p.49 vv) wordt Grol alleen genoemd in verband met het opnieuw zijn kop opstekende jurisdictieconflict met Munster.
In dat van 1656 (AAU, XI, 1883, p.374) wordt door de toenmalige Apostolische Vicaris Jacobus de la Torre meegedeeld dat Lochem en Grol bij tijd en gelegenheid bediend worden door de paters Jesuiten vanuit Zutphen en Doesburg. Het aantal katholieken aldaar wordt geschat op 700.

Het is dus wel heel schamel wat in de officiele verslagen over het onaanzienlijke kloostertje wordt meegedeeld: het wordt enige keren genoemd, en dat er een goede orde is ingesteld door de aanstelling van een rector, verslag 1622.

Vermoedelijk omdat het niet belangrijk genoeg geacht werd daar Rome mee lastig te vallen.

Engelhuysen.
Het "nije Beghijnenhues", met zijn latijnse naam Domus Angelorum, in de volksmond Engelhuysen, al vermeld in 1442, werd op 10 oct.1461 erkend en bevestigd door Henricus Römer, vicaris generaal van de bisschop van Munster Johannes van Beieren. Met de parochie viel het klooster onder de kerkelijke rechtsmacht van de Munsterse bisschop, en als kanunnikessen van St. Augustinus maakte het deel uit van de kring van gelijksoortige kloosters die hun middelpunt hadden in Frenswegen/Munster, zoals Diepenveen, het klooster van Salome Sticken, aangesloten was bij de reguliere kanunniken van Windesheim.
In het archief van de Oudbisschoppelijke Clerezij (OBC) in het rijkarchief Utrecht opgenomen, bevindt zich een Extractum Statutorum Monasterii St. Augustini in Grol. (Extract van de Statuten van het klooster van St. Augustinus). Het is een samenvatting van 20 korte hoofdstukjes, is niet gedateerd, en laat dus de vraag open om welke reden het in het archief van Vosmeer terecht gekomen is, als het tenminste niet uit de tijd van Rovenius stamt. In dat geval zou het in betrekking kunnen worden gebracht met de samenvoeging der twee kloosters in Grol.
c.1. Op bevel van de bisschop van Munster, Johannes van Beieren, worden als commissarissen en visitatoren van de slotzusterskloosters van de Orde van S. Augustinus in het bisdom Munster en aangesteld de prior van Frenswegen en de Heer Pater van het broedershuis Springborn in de stad Munster. Hun statuten hebben voorgeschriften die bindend zijn tot straf maar niet tot schuld (zonde).
c.2. De kloosters worden verklaard vrij te zijn van de wereldlijke macht en staan onder blijvende clausuur (slot), behalve de buitenzusters (Exitrices), door de pater en de mater (priorin) aan te wijzen, die niet naar buiten zullen gaan tenzij op aanwijzing van de mater, en zij zullen geen geruchten of brieven naar binnen of naar buiten brengen en zij zullen leven onder de regel van S. Augustinus; buitenstaanders mogen niet toegelaten worden om gesprekken te voeren zonder goede reden en verlof van de mater.

In de overige hoofdstukken komen ter sprake: de keuze van de priorin in tegenwoordigheid van minstens één der commissarissen, de aanstelling van de buitenzusters (procuratricea) de novicen, de plechtige professie (ook weer in tegenwoordigheid van minstens één der commissarissen), de gemeenschap van goederen, briefwisseling, de maagdelijkheid, de spreekkamer, het stilzwijgen, het gemeenschappelijk werk, de maaltijd, het opstaan en het getijdengebed, de driewekelijkse biecht en communie, het conventgesprek (kapittel) en tot slot een samenvattende beschouwing over de zin van de kloosterroeping.

Uit de brieven van Cornelius Fabritius, pastoor te Grol 1606-1627, aan Vosmeer gericht tot het jaar 1614, het jaar dat hij gestorven is in Keulen; van de priester David van Maunden, Lochem 1606 en Grol 1607 en van Johannes van Diest de pater van Engelhuysen 1606-1620, kunnen de volgende gegevens opgediept worden die enige kijk geven op de miserabele toestand van de twee kloosterlijke gemeenschappen. De brieven zjn allemaal in het latijn gesteld op één na, en worden bewaard in het Rijks Archief Utrecht, Oud Bisschoppelijke Clerezij (OBC).
Vooreerst een stuk uit de brief die Fabritius op 14 september 1606 daags na zijn aankomst te Grol schreef, 'in haast' zet hij eronder.

Brief 14-9-1606 van Cornelius Fabritius aan Vosmeer te Oldenzaal:
"De volgende dag (d.i. daags na aankomst) zijn wij (Fabritius en David Maunden) met de landdrost (Tyselinck) door graaf Henricus van den Bergh aan tafel genodigd, waar ook (ik weet niet hoe toevallig) ook aanwezig was de thesaurier van Munster, aartsdiaken van de kerk van Grol zoals hij zei, die hier aanspraak maakt op het recht van pastoorsbenoeming en jurisdictie in geestelijke zaken; deze heeft voor enige dagen met instemming van de Graaf en de burgemeesters, aan een zekere vicaris met name Andreas (Warnsinck) tot nu toe in concubinaat levend, maar door de Paters Jesuiten geabsolveerd (want hij heeft zijn concubine verlaten) schriftelijk de bevoegdheid gegeven de sacramenten toe te dienen en ook te preken. Dezelfde thesaurier heeft aan de tafel van de Graaf met heer David en de landdrost vele en verscheidene kwesties aangeroerd; over het gezag van U, Hoogeerw., over de bisschop van Deventer, over de macht van de Paus, en over de wreedheid

de soldaten van de Koning (van Spanje), en over het onrecht hem en de Munstersen aangedaan, zodat de Graaf Henricus die hem meer dan ons genegen schijnt te zijn, onze geestelijke bediening niet wilde toelaten tenzij hem door de Markies Spinola onder wiens rechtsmacht de Grolsen waren, zekerheid was gegeven; maar daags daarna na het vertrek van die thesaurier of aartskoster, is hij door de landdrost tot andere gedachten gebracht zich niet met kerkelijke zaken in te laten en heeft hij ons verlof gegeven ons werk te doen .....
Zondag zal ik, D.V. preken en vervolgens met die vicaris om beurten"
Het conflict tekent zich al af: nauwelijks is Grol bevrijd van de Staatsen, of de Munstersc aartsdiaken is aanwezig om zijn jurisdictie te doen gelden. In vroeger tijden was een bisdom verdeeld in districten waar een aartsdiaken over stond die zelfstandig, maar onder de bisschop, jurisdictie uitoefende. Maar ook het Apostolisch Vicariaat liet zich niet onbetuigd en zond op aanwijzing van Spinola twee priesters, één voor Lochem en één voor Grol. (het briefje van Spinola van uit zijn legerkamp bij Borculo aan Vosmeer gericht is in het OBC aanwezig) Spinola hield zich aan de nieuwe bisdommen-instelling van 1559.
De vicaris Warnsinck werd door de Munsterse gezachtsdrager van jurisdictie in geestelijke zaken voorzien, en oefende die ook uit in overleg met Fabritius: om beurten preken, een practische oplossing van de kwestie. Maar toch als Warnsinck na enige tijd weer zijn concubine opzoekt en een kind bij haar verwekt, wordt hij door Vosmeer geschorst, en na opgelegde boete weer in de geestelijke dienst opgenomen (brief van Warnsinck aan Vosmeer in het OBC.)
De priester David van Maunden was samen met Fabritius in Grol aangekomen, maar was bestemd voor Lochem, waar hij daags na het dinertje bij de Graaf van den Bergh, de stadsgouverneur van dat ogenblik, samen met de landdrost Tisselinck naar toe was gegaan. Zijn verblijf daar is maar kort geweest; al spoedig hadden Staatse troepen Lochem weer heroverd en voelde hij zich niet meer op zijn gemak onder Staats bewind. Het liefst was hij naar Brabant teruggekeerd met een vrijgeleide van de Prins van Oranje, maar dat was mislukt en zo is hij schielijk naar Grol teruggekeerd en heeft hij beschutting gezocht in die veel sterkere vesting. Maar in Grol voelde hij zich naar

het schijnt overbodig en zo zien we hem dan ook op 16 nov. 1606 zich met een echte noodkreet richten tot Vosmeer in Oldenzaal. Vermoedelijk heeft hij van die zijde een aanwijzing gekregn voorlopig in Grol te blijven en zich bezig te houden met de twee kloosters aldaar. Vandaar zijn brieven van dec. 1606 en jan. 1607 die hoofdzakelijk gaan over zijn bevindingen in Engelhuysen en het Olde Clooster. Maar eerst iets uit zijn brief van 16 nov. vanuit Grol, dat ons wel iets zegt over zijn persoonlijkheid.

"Ik weet niet welke onrust mij kwelt, mijn eetlust is weg, de nacht breng ik bijna slapeloos door, omdat het mij tegenstaat hier te blijven, en omdat ik bang ben dat het de oorzaak zal zijn van nog zwaarder leed, ziekte namelijk (wat God verhoede), zie ik mij gedwongen naar U, Hoogeerw. te schrijven om mij een of ander middel aan de hand te doen. Ik had al besloten naar Brabant terug te gaan in de hoop een vrijgeleide te krijgen door bemiddeling van kapitein Tisselinck bij de overgave van Lochem.... Ik verneem dat de Graaf van Solre (hij was gouverneur van Lingen) er overdenkt naar Brabant te gaan, en als dat zo is, zou ik bij hem een plaatsje kunnen vinden, en intussen in Oldenzaal mijn diensten in de kerk aanbieden, en zijn vertrek afwachten. Want als ik van hier naar Berch (=Rijnberch) of vanuit Oldenzaal naar Keulen moet gaan (vanwaar er elke week een verbinding is naar Maastricht) zal ik geen gering reisgeld nodig hebben, wat ik U dringend vraag in dat geval te willen verstrekken. Als Deventer of een dergelijke stad weer tot de gehoorzaamheid van de koning (van Spanje) zou terugkeren, bied ik mijn diensten aan

in grote haast Grol 16 Nov. 1606"

In de volgende brieven zien we Heer David optreden als visitator van Engelhuysen, iets waar hij volgens de statuten van de kanunnikessen niet toe gerechtigd was. Dat was de taak van de pater van het Fraterhuis Springborn in Munster.

Van Mauden heeft geconstateerd dat er in Engelhuysen twee zusters zijn die hun plechtige geloften nog niet hebben gedaan, dat het met de clausuur (slot) ook niet helemaal in orde is en dat de stadscommandant het klooster belast met inkwartiering van gewone soldaten en geen officieren, zoals het eigenlijk hoorde.

David van Maunden, 1 december 1606, aan Vosmeer:

"De pater (van het klooster) is enige tijd in Coesfeld geweest, vandaar dat ik ten opzichte van de niet geprofeste

zusters nog maar weinig heb gedaan, behalve dat ik op het feest van de H. Andreas (30 november) voor hen een preek heb gehouden als voorbereiding op beider professie waartoe ik spoedig zal overgaan (anders preek ik in de parochie kerk).
De deur in de richting van de stadsmuur is nu zó gesloten dat je er niet meer door naar buiten kunt, van de zomer moet die zó dicht gemetseld worden, en de andere zaken voor zover het kan, overeenkomstig de voorschriften van het slot in orde worden gebracht bij de eerste gelegenheid.
Een ding is er dat mij dwars zit: dat deze stadscommandant het klooster belast heeft met inkwartiering van gewone soldaten, terwijl ik hem toch gevraagd had hier een kapitein in te kwartieren. Er heerst hier onder de soldaten zo'n gebrek, dat niemand zijn goederen voor diefstal kan vrijwaren. Vijf varkens van dit klooster zijn door de soldaten gestolen, geschat op een waarde van 40 daalders."
Dezelfde onderwerpen komen weer ter sprake in de twee volgende brieven, omdat er aanwijzing is dat de voorafgaande brief niet is aangekomen in Oldenzaal.
"Ik heb met de mater van dit klooster gesproken en met de nog niet geprofeste zusters. De mater heeft geen klachten over hen. Zij zouden wel tot de professie willen overgaan, als er maar geen twee bezwaren waren: 1o dat zij vóór Pasen geen wit lakens habijt zouden kunnen krijgen, dat daartoe vereist is, 2o dat dit zou moeten gebeuren voor de pater uit Munster, het hoofd van hun kloosterkapittel, of voor zijn plaatsvervanger of ten minste met diens instemming, omdat hij hen anders onder verdenking van ketterij niet zou willen erkennen.
Ik heb hen gewaarschuwd met het oog op de armoede en zij werpen mij tegen dat zij jaarlijks niets van het klooster ontvangen dan boven-kleding, sluier, een paar schoenen en een paar pantoffels en dat ze voor de rest zelf moeten zorgen. Die manke (zuster) ontvangt jaarlijks naar men zegt enige inkomsten en geeft die uit ten eigen nutte buiten weten van haar oversten."
Ook de clausuur en de inkwartiering komen weer ter sprake en hij noteert daarbij over de huidige gouverneur van de stad, (dat moet Mathijs Dulcken wel zijn) "over wie door iedereen geklaagd wordt" en van de soldaten zegt hij, dat door hen "het huis vernield wordt, hetgeen de hoge overheid wel niet aangenaam zal zijn".

Ook het kloosterkerkhof moet het ontgelden: "de pater klaagt erover dat het kerkhof van dit klooster al te zeer ontwijd wordt door er hout te hakken, zodat het niet meer op een kerkhof lijkt. Ik heb de commissarius gewaarschuwd van plaats te veranderen."

Het Olde Clooster.

Hij schrijft erover:

Het Olde Clooster, in de volksmond 'Willekens klooster' heeft aan goederen slechts één hoeve van geringe waarde. Zij leven in gemeenschap, bidden de kleine getijden van O.L.V. en verdienen de kost met handenarbeid. De pastoor is hun geestelijke leidsman en de Magistraat geeft de toewijzing voor opname (in het huis).

Later in de brief van 18 januari 1607 komt hij daar nog eens op terug met de mededeling: de zusters van het Olde Clooster leggen geen kloostergelofte af of volgen een bepaalde kloosterregel en zij leven van hun handenarbeid en zekere landerijen, hun gemeenschap nagelaten.

De twee bezwaren die de niet-geprofeste zusters naar voren brengen zijn gebaseerd op de statuten van hun klooster. Als ze hun geloften zouden afleggen voor een priester van het Apostolisch Vicariaat zou dat naar de letter van hun statuut wel eens als ongeldig beschouwd kunnen worden, of ook dat zij zich onwettig aan de jurisdictie van Munster onttrokken hadden.

In zijn brief van 18 januari 1607, de laatste bewaard gebleven brief over deze aangelegenheid, oefent hij eerst kritiek uit op de pater en de mater, en gaat dan uitvoerig in op het euvel van het persoonlijke eigendom van de manke (zuster).

"Als ik mijn mening mag zeggen, ik begrijp een dergelijke manier van 'overste-zijn' niet: de pater, al is hij eenvoudigweg een goed mens, hij beeft van angst waar geen reden tot angst is en hij durft geen neen te zeggen.

Ik heb ook de mater gewaarschuwd met betrekking tot haar ambt: ofschoon ze heel ijverig is, zie ik geen enkele aanduiding van haar overste-zijn.

Het euvel van het persoonlijke eigendom.

Ik heb de manke gevraagd hoe de zaken staan. Zij antwoordde dat haar ouders van plan waren geweest, toen zij in het klooster trad, boven de som die zij bij hun intrede betalen en die zij ook betaalde, haar jaarlijks levenslang iets toe

te wijzen ter ondersteuning voor haar kleding, die door haar familie verschaft moest worden. Maar dat zij op aanraden van de pater (die er toen was) gevraagd heeft haar een zekere akker toe te wijzen die zij zou kunnen verhuren en uit de opbrengst ervan zich de nodige dingen aanschaffen, en dat is zoals zij zegt ook gebeurd. Van 't jaar heeft zij niets ontvangen, maar vorig jaar heeft zij vijf maten, in de volksmond 'schepels', wintertarwe ontvangen. Ik heb haar gezegd dat zij alles moest overlaten aan de beschikking van de mater. Zij scheen daartoe bereid, maar ik geloof niet dat zij het doen zal tenzij zij door de mater gedwongen wordt. Intussen zijn de pater en mater van mening dat die akker haar toegekomen is uit een erfdeling. Ik heb tegen de pater gezegd of hij het document of akte van boedel-scheiding had gezien en dat hij dan te werk moest gaan volgens de strekking daarvan.

Het euvel van inkwartiering.

De gouverneur heeft op de plek, in de volksmond de 'paterije', vier gewone soldaten ondergebracht die zich van adel noemen en een man, doctor in de medicijnen. Ik heb hem tweemaal gevraagd of hij daar een kapitein wilde inkwartieren, nadat hij ze herhaalde malen daar naartoe had gestuurd. Maar hij wilde het niet. Vandaar dat de stal die daarom leeg bleef staan helemaal nutteloos wordt gemaakt, 't dak is vernield, en de stallingen allemaal weggehaald. ....Ook houdt de gouverneur niet op de pater lastig te vallen om er meer onderdak te verschaffen. Gisteren wilde hij daar twee vaandrigs onderbrengen, maar de pater heeft zich ertegen verzet.

De ongeregelde toestand.

De grote ongeregeldheid die hier heerst, dwingt ook de niet-willende te verhuizen, de burgers worden zo door de soldaten belast dat ze gedwongen worden hun huizen te verlaten. De soldaten lijden het grootste gebrek, de pest heerst nog bovenmate. Het levensonderhoud is zo schamel dat van de ene kant, naar men zegt, het eigen gemak ten zeerste geëerbiedigd wordt, en er van de andere kant geen gezag is; bovendien nog minachting voor de geestelijken."

Lang heeft Heer David het in Grol niet meer uitgehouden. Hij heeft in het voorjaar van 1607 zijn oorspronkelijk plan weer opgevat en is naar de zuidelijke Nederlanden getrokken. In de brief van 10 mei 1607 vermeldt Fabritius dat Heer David acht dagen geleden aan de Heer Pater en de Zusters geschreven heeft dat hij veilig in Antwerpen is aangekomen; hij heeft de

Mater en de zusters het boekje over de Navolging van Christus gestuurd met wat andere gebedenboeken.
In de zomer van 1613 zal de pater van Engelhuysen naar Brussel gaan om een bijdrage los te kloppen aan het aartshertogelijke hof voor het herstel van het klooster. In Brussel heeft hij een ontmoeting gehad met Heer David, die pastoor is geworden van de kerk van Capellen binnen Brussel. De pater heeft over zijn reis een lange brief geschreven aan Vosmeer, die hem een aanbevelingsbrief had meegegevn voor de hoge autoriteiten in Brussel (beiden in Rijks Archief Utrecht, O.B.C.) Het gesprek dat de pater met Heer David had gehad, was niet erg bemoedigend. Er was maar weinig kans dat hij van het hof iets los zou krijgen. Hier een stukje uit zijn brief (heel duidelijk dat hij een Munsterlander is):
"dat schrivens van sein Hoechwerde an herrn David pastore der Capellen kercken bynnen Brussel; hadde de wolldaeth van sein Hoechwerde gescheye vormals gans vergetten.
deselbe guide herr wolte mir abhaeriren und affschicken (doen opgeven en uit het hoofd praten): ich sulchs nicht sollte anvangen, dan het geven ynt hof wer (was) gans gedaen wie het yn der waerheit ock ist. Gaff mir eine maeltjdt daemals; darnha dancke ick enne (hem) nicht vor eine drunck waters"
(was er niets waarvoor ik hem diende te danken).
Nog eenmaal duikt de naam van Heer David van Maunden op in de geschiedenis; wel in heel andere omstandigheden, maar toch ook weer niet zonder enig verband met de kerkelijke verhoudingen van Grol. De zaak speelt in 1639, maar grijpt terug op 1622. In de verslagen over de gebeurtenissen van 1627 heeft Rovenius meegedeeld dat hij, na de verovering van Grol door Prins Frederik Hendrik, een vrijgeleide had gekregen met de prinselijke toestemming om te gaan waarheen hij wilde. Rovenius is toen naar Oldenzaal gegaan, daar enige tijd gebleven en vandaar naar Utrecht getrokken om zich daar clandestien te vestigen ten huize van Jonkvrouw van Duivenvoorde. Daar heeft in 1639 een overval plaats gehad onder leiding van de schout van de stad Utrecht, Jonkheer Henrick Valckenaer, die over het hele geval een verslag heeft gestuurd naar Prins Frederik Hendrik in Den Haag. Je vraagt je af wat daarvan de bedoeling is geweest, gezien het feit dat de Prins van grote welwillendheid had blijk gegeven ten opzichte van Rovenius en de katholieke zaak in Grol. Ten huize van de Jonkvrouwe werd naar Rovenius gezocht (maar is hij niet gevonden, zoals hij

zelf naar Rome meldt, wel zijn secretaris Joost van Moock, die lange tijd gevangen gehouden is), "ende sijne brieven ende papieren ende chartres doen saisseren" (in beslag nemen) (vandaar het grote hiaat Rovenius in het O.B.C.); daaruit hebben ze opgemaakt dat Rovenius zich noemt Aartsbisschop van Philippi, van Utrecht, Holland en Zeeland etc.; dat hij de hoge overheden van deze landen, en met name die van Utrecht houdt voor ketters, rebellen en onwettige overheden, en de collaties van prebenden door hen verricht "nul, onwettich ende van geender weerde" acht en zelf collaties heeft gedaan op 15 sept. 1622 aan van Moock, zijn secretaris, van een canonicaat in de St. Pieterskerk te Utrecht. Op dezelfde dag heeft hij tot proost van het Oud Munster te Utrecht aangesteld Henricus Vordenusa (die we een krachtdadige rol zullen zien spelen in de zaak van de Grolse kloosters), en aan Heer David van Monden een canonicaat in de O.L.Vr. kerk te Breda gegeven; en dat alles op voordracht van de koning van Spanje, terwijl het patronaatsrecht van de laatste prebende nog wel toekwam aan de Prins van Oranje die hij "vermits zijn notoire heresie ende rebellie tegen den Coninck van Spanngien" van alle recht vervallen verklaart. Rovenius heeft daar een krachtig verweerschrift tegen ingebracht, wel tevergeefs, want hij is veroordeeld tot inbeslagname van zijn goederen, en uit het land verbannen. Zijn bibliotheek werd in beslag genomen en opgenomen in de bibliotheek van de Utrechtse universiteit. Hierbij ook te lezen de prachtige apologie van Rovenius door Ds. J. Wttenbogaert, AAU. II (1875) pl-25.
De missive van de Prins en zijn laconieke antwoord en het verweer van Rovenius bevinden zich in het Gemeentelijk Archief van Utrecht.

<u>Het Rampjaar 1607:</u> de brand van Engelhuysen en de pest.
In zijn brieven van 1606 en 1607 had Heer David van Maunden al zijn bevreemding uitgesproken over de inkwartiering van garnizoenssoldaten in het klooster. Het betekende een grote overlast en bovendien vernielingen aan het gebouw. Hoe ernstig deze waren wordt niet duidelijk. Grol had in de laatste tien jaren herhaaldelijk een beleg doorstaan en de ligging van het klooster vlak tegen de stadsmuur aan zal het zeker niet voor oorlogsschade bewaard hebben. In zijn verhaal over het beleg in 1597 door Prins Maurits zegt Bor dat er in Grol maar twee stenen gebouwen waren: de Kerk en het klooster. De

rest moeten dan wel allemaal vakwerk huizen zijn geweest, helemaal niet bestand tegen geschutsvuur en uiterst kwetsbaar voor brand. Het is de vraag hoe de twee belegeringen in 1606 doorstaan zijn, die door Spinola en Prins Maurits ondernomen werden. Er moet in ieder geval nog een bewoonbaar huis hebben gestaan in april 1607.
Ook Fabritius maakt melding van vernieling in het klooster door de soldaten van het garnizoen. Op 27-3-1607 schrijft hij aan Vosmeer:
"De soldaten in het klooster van Heer Pater hebben enige schade aangericht, maar de heer Gouverneur heeft op aandringen van de pater beloofd dat hij alle schade zal herstellen, en hij heeft bovendien de pater wat hout gegeven voor het herstel van een huis dat eerder door het geweld van een storm was ingezakt."
Op 28 april 1607 schrijft Fabritius in een kort briefje in grote haast aan Vosmeer over de rampzalige dingen die daags tevoren in Grol zijn geschied: de brand in het klooster, en de dood van een der twee aalmoezeniers van de Engelse troepen in Grol, gestorven aan de pest.
28-4-1607 aan Vosmeer te Oldenzaal:
"Ik geloof dat U Hoogeerw. al wel op de hoogte is van de grootste ramp die dit klooster overkomen is, dat gisteren nacht in een grote brand in vlammen is opgegaan, met uitzondering van het huis van de pater, waar graaf Henricus (van den Bergh) pleegt te wonen, bijna niets van z'n goederen hebben ze gered, want 's nachts om 11 uur is de brand uitgebroken, en als er al enige dingen uitgehaald zijn, zijn die door de soldaten geroofd. Nu beginnen ze (de zusters) te wonen in het huis van de pater.
De Engelse almoezenier is 27 april aan de pest gestorven en is gisteren op het kerkhof met grote plechtigheid begraven.
in grote haast 28 april C.F."
Op 10 mei 1607 volgt er een langere brief over hetzelfde onderwerp:
"Onlangs had ik geschreven in grote haast en in het kort over de aalmoezenier van de Engelsen die door de pest is gestorven en ook over het klooster dat door de brand verwoest is.
Het gebeurde zo: want om 10 uur 's avonds is het huis van een zekere pottenbakker -- een steenworp van het klooster verwijderd-- door een zekere vrouw-- met opzet of niet, ik weet het niet-- in brand gestoken. Onmiddellijk deed de Oostenwind de

vlammen overslaan op het huis vóór de poort van het klooster, met stro bedekt, dat zo plotseling vlam vatte dat de knecht van de Heer Pater die daar in woont, met achterlaten van alles er uit wegvluchtte, en een varken van de zusters met 6 biggen, en twee koeien in de brand zijn omgekomen; vervolgens begon heel het klooster gevaar te lopen, en toen de soldaten dat merkten gingen ze ertoe over de deuren en gangen binnen te dringen en sloten te forceren en alles weg te slepen. De zusters vluchtten, de pater werd halfdood van schrik het huis uitgedragen. Niemand bood de vlammen weerstand, vandaar is het hele gebouw in de kortste tijd in as gelegd. Toen dit allemaal gepasseerd was, was er ellende te zien! De volgende dag zijn ze naar het huis van de pater verhuisd, waar graaf Henricus pleegt te wonen. Toen hebben de burgers, de een brood, een ander ham en weer een ander een vat bier aan hen geschonken, en zo leven ze in de grootste misère".
De zusters hadden dus onderdak gevonden in het huis van de pater. Dat was een geluk bij al hun ongeluk: in de bevestigingsacte van 1464 door de vicaris generaal van Munster waren de zusters aangespoord in gemeenschap met elkaar te leven met hun rector die "apart woont in het huis daartoe buiten het convent van de zusters ingericht".
Het herstel van het uitgebrande klooster en de beschadigde kerk, daar verbonden, kwam maar zeer traag op gang. Er waren in feite geen middelen beschikbaar om de zaak flink aan te pakken. In zijn eerste brieven aan Vosmeer geeft Fabritius al zijn indruk weer die de plaatselijke situatie op hem heeft gemaakt: het was overal grote armoede en ellende, de mensen hadden nauwelijks brood om te eten. Een groot deel van de stadsbebouwing was door beschietingen verwoest of zwaar beschadigd. Van het Spaanse bewind was niet veel steun te verwachten: Spinola kon zijn huurtroepen niet eens hun soldij betalen, en de Spaanse schatkist liet vaak de bodem zien, als tenminste de staatsfinanciën niet helemaal failliet waren.
Uit de briefwisseling tussen Fabritius en Vosmeer, nu in Keulen, blijkt wel dat er voetje voor voetje aan het herstel gewerkt wordt: Volgens de brief van 14-6-1610 heeft de militaire gezagsdrager (Dulcken) het voorste gedeelte van de kloosterkerk ter beschikking gesteld van de Pater, die dan ook opdracht heeft gegeven daar een altaar op te richten.
In datzelfde jaar op 25 oktober 1610 doet Fabritius een beroep op Vosmeer ten behoeve van de pater van het klooster,

die door de oorlog en de brand in de uiterste nood is verzeild geraakt. Hij geeft een triest beeld van de toestand waarin de kloosterkerk verkeert: het koor van zijn kerk zal met veel kosten hersteld moeten worden; het dak is vernield zodat het naar binnen regent, het gewelf is gedeeltelijk ingestort, en alle glasramen zijn verbrijzeld. Hij verzoekt daarom de inkomsten van de vicarie van de Elfduizend Martelaren, die vaceert, tijdelijk of levenslang ter beschikking te stellen van de pater, die belooft alle verplichtingen daaraan verbonden getrouwelijk te vervullen; dat alles tot herstel van de kerk en de eredienst aldaar. Een paar jaar later blijk (het is intussen al 1612) uit een brief van 1-5-1612 dat een gedeelte van het kloosterkomplex nog in beslag is genomen door de Commissarius, dit is de persoon die verantwoordelijk is voor de verzorging van de troepen, en die weigert ergens anders intrek te nemen en bovendien de pater lastig valt met dringende verzoeken om de bakkerij annex molen van het klooster te verhuren ten believe van het garnizoen, terwijl de betaling van de huur alsmaar op zich laat wachten, zoals de ervaring geleerd had.
Intussen vernemen we (brief 20-7-1612) dat de pater pogingen in het werk stelt om de gebarsten klok van zijn kerk in te ruilen voor een hele.
In deze miserabele toesland is het niet te verwonderen dat de Pater tot het besluit komt om persoonlijk naar het aartshertogelijke hof in Brussel te reizen om te trachten daar enige hulp te krijgen.
In drie brieven van 29-4-1613; 9-8-1613 en 12-9-1613 die Fabritius naar de Apostolisch Vicaris te Keulen stuurt komt de reis van de Pater ter sprake. Eerst horen we dat "de Heer Pater tot nog toe niet vertrokken is, maar bij de eerste de beste gelegenheid op reis zou gaan" (29-4-1613). Vervolgens deelt de volgende brief mee dat:
"de Heer Pater 5 weken in Brussel heeft doorgebracht om enige subsidie voor het herstel van zijn klooster te verwerven, maar zoals dit uit zijn brief blijkt, acht dagen geleden ontvangen, is het mij duidelijk dat hij tot nog toe maar weinig gekregen heeft. God moge zijn geduld sterken."
Op 12-9-1613 schrijft Fabritius: "De Heer Pater is teruggekeerd en geeft een uiteenzetting over zijn reis in bijgevoegde brief." De brief is bewaard gebleven in het O.B.C. in het

Rijks Archief Utrecht en is de enige die niet in het latijn geschreven is .

Johannes van Diest op reis naar Brussel.

Uit de brief van de Pater van Engelhuysen, Joannes van Diest, aan Vosmeer gericht op 12 sept. 1613 wordt het duidelijk dat de reis van de Pater naar Brussel minstens met instemming van de Apostolisch Vicaris heeft plaats gehad, als het niet helemaal het initiatief van Vosmeer is geweest. Het is bekend dat Vosmeer aan het aartshertogelijke hof geen persona grata was, omdat zijn aanstelling tot Apostolisch Vicaris en zijn latere bisschopswijding geheel buiten de aartshertogen om was tot stand gekomen, in strijd met de regeling van 1559. In een brief van 11 augustus 1612 van Vosmeer aan Fabritius laat hij duidelijk uitkomen dat hij het liefst onder de jurisdictie van de Keulse nuntiatuur was gebleven, en niet onder die van Brussel, de 'Nunziatura di Flandria' die in 1596 bij de komst van de aartshertogen was opgericht. Voorzien van aanbevelings brieven voor 'den hoechgelerten herrn Kabiaen Tinsrier (thesaurier, schatmeester) ynt Hoff' en voor 'hernn David, Pastoren der Capellen kercken bynnen Brussel' heeft hij alleen de reis gemaakt 'tho ick alleine van hir verreist byn'. De eerste aanbeveling is hem van groot nut geweest, 'hefft mir sehr volle geholpen', en voegt er veronderstellender wijze aan toe als hij iets dergelijks een jaar eer gehad had, het hem zeer gebaat zou hebben: 'hedde ick sulcks vor dien jare mith gehatt solde uns volle profitiert hebben'.
De brief voor Heer David had minder succes: niet alleen was de Heer pastoor der Capellen kerk de weldaad eertijds door Vosmeer hem bewezen helemaal vergeten, maar hij was weinig hulpvaardig om zijn gast, de pater, van dienst te zijn. In tegendeel hij tracht hem het hele plan uit het hoofd te praten, want het hof was niet scheutig meer om schenkingen te doen: 'hadde de wolldaeth van sein Hoechwerde (Vosmeer) damals gescheye (geschied, bewezen) gans vergetten' en dat 'ick sulcks nicht solte anvangen, dan het geven ynt hoff werd gans gedaen'.
Ontmoedigd heeft hij zich afgevraagd wat nu te doen, maar 'godt de Her hefft mir evenwall geholpen' en wel in de persoon van Heer Joannes de Leco, die daags daarna bij hem gekomen is, en hem bij goede heren heeft geïntroduceerd.

Deze Heer de Leco was in het bezit van de vicarie van O.L.Vr. van Smarten in de Calixtus kerk te Grol. Hij was bijna afgestudeerd en heeft met de pater afgesproken (afgereedet) dat hij met het aanstaande feest van S. Michael (29 september) of op het allerlaatst met Allerheiligen in Grol zou zijn om daar zijn residentie plicht te vervullen, om daar de koordienst te helpen verrichten.
In het daarop volgende jaar, 1614, constateert Fabritius in een brief aan Vosmeer dat de Leco nog steeds niet ter plaatse is verschenen, en of zijn vicarie hem maar niet afgenomen moet worden, en aan een andere liefhebber gegeven, namelijk Theodoor Sillevolt. Dat de Leco zo gauw mogelijk naar Grol komt 'des ock woll noedich' vindt de briefschrijver, want heer Andries Warnsinck is ook al enige tijd afwezig en de andere vicaris Heer Joannes Leverinck 'ist ock krencklich' en zal het wel niet lang meer maken. Dat klopt allemaal precies met wat Fabritius in deze maanden van 1613 naar Keulen schrijft. Heer Andries Warnsinck is naar Munster vertrokken om daar te proberen een pastoorsplaats in Neede te verwerven. Hij heeft al zijn pastoorsexamen gedaan en is erdoor gekomen; hij is van mening dat hij zowel zijn verplichting als vicaris in Grol en als pastoor in Neede kan nakomen, door een plaatsvervanger aan te stellen voor de koordienst in Grol. Tot diepe teleurstelling van Heer Andries is het niet doorgegaan, want de paus had rechtmatig de pastoorsplaats al aan een ander gegeven. Ondanks de pessimistische kijk van Heer David heeft de Pater van zijn Hoogheid de Aartshertog 'thor uffbauwinge der kercken und thoeren (tot herstel van kerk en toren) 100 philippicos gekregen, 'en dar moeth ick so ferre mith tzimmeren als ick kan' tot aanstaande Paschen. Van de commissarius heeft hij ook voor hetzelfde doel 100 gulden ontvangen, met veel bidden en smeken en 'dar van wert ock nicht mehr komen'. De reis- en verblijfkosten zijn niet meegevallen, 'ist ock groeth gevallen; wewal (hoewel) ick als ein arm clerck gelevet" en de onkosten zullen tegen de 300 gulden belopen.
Hij deelt mee dat hij ook een 'schrivens van sein Hoecheit (de aartshertog) an unser gubernator (Dulcken)' heeft en ook een van 'den guiden hern Kabaen (schatmeester)' om het buskruit uit onze sacristie weg te halen, en ook over de opheffing van de inkwartiering van 'soldaten der we noch twe hebben yn des convents wehr' (= complex van gebouwen, dezelfde

term wordt gebruikt in de statuten van het Meester Geerts huis in Deventer).
Over al deze dingen zal onze 'gubernator und stadthernn' niet onhandelbaar worden, hoopt de schrijver. Maar wel heeft intussen 'unser Her Gubernator yn mein affwesen' onze kerk volgezet met geschut, en de kerk daartoe met geweld aangetast 'tegen der sustere wille' en ook vóór de kerk alles vol gezet en onze molen verwijderd. Alles samen genomen: 'unser gubernator ist unser convente nicht gunstich (welgezind)', hoewel hij erop uit is dat er alleen maar goeds van hem verteld wordt 'Wewal er sich alles guides verluiden leth'. Daarvandaan het verzoek aan de Hoogeerwaarde aan de gubernator te schrijven of hem 'durch unser Heren Pastoren anseggen laten' dat hij ons voortaan behulpzaam is, en om op de eerste plaats het buskruit kwijt te raken, en dan ook van de inkwartiering bevrijd te worden, en dat het geschut uit en vóór de kerk wordt weggehaald en de weg vrijgemaakt waar wij dagelijks in en uitgaan, daar hij ons de weg aan de andere zijde van het convent al afhandig heeft gemaakt en er een barak op geplaatst heeft.
Tenslotte vraagt hij om de toewijzing van een vacerende vicarie --misschien die van de Elfduizend Martelaren waarvan Walter van Goch de bezitter is, maar die ook maar niet komt opdagen, en zich in Anholt ophoudt-- want de zijne, dit is de Marhulzen vicarie van St. Anna, 'is gans geringe' opdat 'dat verdorvene convent uth den groten kummer (kommer) und armoeth mochte komen'.
In een P.S. voegt van Diest er nog aan toe, dat hij een wandeling heeft gemaakt over de stadswallen en gezien heeft dat er nog heel veel geschut daar staat opgesteld; 'als de aartshertog en U Hoog Eerw. hier aanwezig waren zou U zeggen dat het uit pure kwaadwilligheid was'.
De historische gegevens omtrent het Nije Beghijnenhuys hebben wel duidelijk gemaakt dat zowel de oorlogsschade als de brand grote vernielingen hebben veroorzaakt die slechts traag en moeizaam enigszins hersteld konden worden.

Over het Olde Clooster is maar weinig overgeleverd. Uit een inventaris van het huis, bewaard in het archief van het geestelijk rentambt Borculo, in het Rijksarchief Arnhem, is bekend dat het huis bij het beleg van 1597 zwaar beschadigd werd, zodat het bedehuis (de huiskapel) als werk en leefruim-

te gebruikt moest worden. Uit de mededelingen die Heer David van Maunden heeft opgetekend blijkt wel dat het een schamel geval is geweest, een van de vakwerkhuizen (leemhuis) en geen stenen gebouw zoals de kerk en Engelhuysen waren. Wat hij verder opschrijft over het Olde Clooster klopt volkomen met de beschrijving van huizen van de Zusters des Gemenen Levens die van elders, vooral Deventer, bekend zijn.

De pest van 1607.

Wat de kanonnen van 1595, 1597 en 1606 niet teweeg hebben kunnen brengen, is wel het resultaat geweest van de pest --of wat het ook geweest moge zijn-- in het jaar 1607. Van de twee toch al onaanzienlijke kloostergemeenschappen bleef zo goed als niets over.

Van Engelhuysen alleen maar een geprofeste zuster, de manke, en twee niet-geprofeste zusters.

Van het Olde Clooster alleen maar de meisterse.

In twee korte briefjes stelt Fabritius Vosmeer op de hoogte van de tragische gebeurtenissen van de nazomer van 1607. Eerder had hij al in zijn berichtgeving over de brand in het klooster vermeld dat de Engelse aalmoezenier op 27 april aan de pest was gestorven en met grote plechtigheid op het kerkhof begraven.

Op 13 september 1607 schrijft hij: "Voor 14 dagen is de zuster van de pater overleden (die vermoedelijk bij hem inwoonde) en kort daarna een van de zusters, Bernarda genaamd, en vannacht de mater, nadat ze bijna een maand aan de pest geleden had en naar men meende het gevaar te boven was, een derde zuster worstelt met de dood. Twee niet-geprofeste zusters zijn met de manke naar 't klooster in Lochem gegaan.

De Heer Pater verblijft vanwege de besmettelijke ziekte buiten de stad en is nu niet aanwezig, maar wordt vandaag terug verwacht; daarom heb ik zijn zusters in hun ziekte de sacramenten van de kerk toegediend, "hetgeen krachtens de statuten van het huis de taak van de pater was.

Nog geen 14 dagen later, op 25 september schrijft hij opnieuw:

"Ik had melding gemaakt van het overlijden van de mater en van twee geprofeste zusters, zodat er nu maar een over is, de manke namelijk, die met twee andere en de Heer Pater in Lochem verblijft" en die dus niet zoals in vorige brief aangekondigd in Grol is teruggekeerd.

Ook het Olde Clooster heeft zijn tol moeten betalen aan de pest: "Ook is er vannacht een van de zusters van het Olde Klooster overleden, en voor 14 dagen een andere. De derde is naar haar ouders teruggegaan uit liefde voor deze wereld, zodat van alle vier alleen de mater of meisterse, zoals ze genoemd wordt, over is."
Aan deze desolate toestand schijnt de eerste jaren niets gedaan te zijn. Pas in 1610 zijn er vanuit Munster stappen gedaan om Engelhuysen weer enige levensvatbaarheid te geven. Er waren altijd nog twee niet-plechtig geprofeste zusters. Uit de activiteiten van Heer David van Maunden in 1606/1607 is wel gebleken dat hij de zusters tot haar plechtige professie wilde brengen. Door zijn vertrek naar het Zuiden, en ook door de aan de zusters gestelde eisen (wit habijt en Pater uit Munster, de visitator) is dat op niets uitgelopen.
In 1610 horen we van de visitator uit Munster die in Grol is gekomen en daar de professie van een der zusters heeft aangenomen; en dat deze visitator nog twee zusters uit Dulmen heeft gehaald ter versterking van de Grolse communiteit, zodat er in het jaar 1610 weer vier geprofeste zusters waren: de manke, de eenogige Henrica en de twee uit Dulmen.
In een van de laatste brieven die Fabritius naar Vosmeer in Keulen stuurde vinden we de mededeling dat de Heer Pater twee zusternovicen, dochters van burgers (van Grol) heeft aangenomen.
Fabritius aan Vosmeer schrijft op 24 september 1610:
"Dezer dagen is bij ons geweest de Eerw. Heer Pater van het Fratershuis in Munster (Springborn) om de plechtige geloften aan te nemen van twee zusters van dit klooster waarvan de jongste, de eenogige, met name Henrica, zich bereid heeft verklaard en haar gelofte heeft uitgesproken; de andere echter, met name Gertrudis, die al 20 jaar lang met de zusters heeft samengeleefd, heeft geweigerd het te doen. Daarom is haar door de Pater uit Munster het samenwonen met de zusters verboden. Zij verblijft alsnog in het klooster, maar in leken-kledij, de andere zaken en officies in het klooster gaan maar zo zo."
Uit de brief van 25 oktober 1610:
"De brief door U, Hoogeerwaarde op 2 oct. geschreven heb ik ontvangen, en de dingen die op de Heer Pater betrekking hebben heb ik hem voorgelezen; die ook gevraagd heeft om het exemplaar dat hij zou doorsturen aan de Pater uit Munster;

maar omdat U Uw besluit hebt opgeschort, heb ik hem die niet gegeven (aarzelend of het u welgevallig zou zijn of niet) totdat ik op de hoogte ben van wat U wilt dat er in deze zaak gebeurt.
Die zuster Gertrudis, die geweigerd heeft haar geloften te doen, is uit het samenwonen met de andere zusters los gemaakt en woont nu met een zekere burger, haar zwager, samen. Of zij in stilte (niet openbaar) haar gelofte heeft gedaan is niet zo zeker, maar het staat vast dat zij na de voltooiing van het noviciaat als geprofeste kloosterlijke officies heeft vervuld. Na haar vertrek zijn er slechts twee zusters in het klooster over (de manke en de eenogige), aan wie de Pater uit Munster twee andere heeft toegevoegd, rijp van zeden en leeftijd uit de groep zusters uit de stad Dulmen, die daar zullen blijven."
Uit de brief van 11-2-1614:
"De Pater heeft twee zusters, novicen, dochters van burgers (van Grol) aangenomen en alle overigen groeten U Hoogeerw. onderdanigst."

Ook het Olde Clooster is maar met moeite uit z'n dieptepunt omhoog gekomen. In de acte van samenvoeging met Engelhuysen staat dat er in 1620 weer vijf Zusters des Gemenen Levens waren.
In 1612 (brief van 28-8-1612) weet Fabritius het nieuwtje mee te delen dat "een van onze burgemeesters, met name Conradus Hackenbroeck wiens echtgenote kort na het vertrek van U, Hoogeerw., is gestorven, heeft zeer onlangs uit het oude beghijnen huis, zoals ze het noemen, de middelste van de drie zusters getrouwd".
En toen waren er nog maar twee.

<u>De Incorporatie.</u>
Philippus Rovenius VICARIUS APOSTOLICUS van zijne heiligheid onze heer, Paulus V door Gods voorzienigheid paus, over het gebied van het bisdom Utrecht, over Holland, Zeeland en over daarmee Verenigde Provinciën, en de delen van het bisdom Deventer die weer tot het gezag van de koning van Spanje zijn gebracht, proost van de kerk van Oldenzaal, aan allen die dit document zullen lezen heil in de Heer.
Krachtens deze acte maken wij bekend dat wij na rijp voorafgaand beraad, om de ere Gods te bevorderen, en om wille van

dringende oorzaken en redenen, na de raad en instemming te hebben ingewonnen van de zeer eerwaarde heer Henricus Vordenus, licentiaat in de theologie, deken van Oldenzaal en vicaris generaal over het bisdom Deventer, benevens van de heer Cornelius Fabritius en eveneens van de edelachtbare Magistraat van Groenlo, met name Joannes Elderinck, Henricus Marquerinck, Valentijn Becker, Joannes Arrensdorf, Coenraad Hackenbroeck, Adolf van Suirhuisen als provisoren en curatoren van een zekere vrome stichting in het huis, in de volksmond genaamd 'het Olde Clooster' in dezelfde stad gelegen, HET NOODZAKELIJK HEBBEN GEACHT, HET GENOEMDE HUIS EN ALLE ROERENDE EN ONROERENDE GOEDEREN DIE ER AAN TOEBEHOREN, SAMEN MET DE VIJF MAAGDEN DIE HET BEWONEN, en God uit vrije wil zonder kloosterlijke verplichting dienen-- welke allen met vrije wil met deze overdracht hebben ingestemd en die aanvaard hebben, OVER TE DRAGEN, EN TE VERENIGEN, zoals wij bij deze verklaren gedaan te hebben en te doen en bij deze metterdaad genoemd huis en al zijn toebehoren OVERDRAGEN VERENIGEN EN INLIJVEN IN HET KLOOSTER OF CONVENT van de slotzusters van de derde regel van de H. Augustinus, in de volksmond genaamd ENGELHUISEN, gelegen in genoemde stad Groenlo, met alle huisraad, trekdieren vee en andere desbetreffende onroerende en roerende goederen.

Lijst van onroerende goederen van het Olde Clooster:

Bovendien:

(1) een zeker landgoed in de volksmond 'die schoot' genoemd gelegen in Beltrum

(2) eveneens een ander perceel in Avest, genaamd 'Tuunte'

(3) eveneens een akker of veld, genaamd 'den Morgencamp' in die Eefseler stege gelegen

(4) eveneens een ander veld genaamd 'de Stappencamp' gelegen aan die Brandemate

(5) eveneens een veld genaamd 'den Mollencamp' voor de Beltrummerpoort achter de akker 'de Paterscamp' genaamd

(6) eveneens een deel van een akker of 'een breede lants' gelegen achter 'het Blick'

(7) eveneens een deel van een weide in de volksmond 'een aendeel van een hoymate' in Beltrum

alle deze goederen aan genoemd huis toebehorend samen met alle aanspraken en schulden, niets uitgezonderd, moeten geacht worden in het vervolg voor alle komende tijden verbonden, verenigd en ingelijfd te zijn in voornoemd convent van

de zusters van de derde Regel van de H. Augustinus, genaamd Engelhuisen, zodat de rector, de mater en zusters van dat convent vrij dit bezit kunnen aanvaarden, deze gebruiken en ervan genieten als eigendommen van hun convent. Overigens zullen de genoemde vijf maagden, die reeds in feite in het convent Engelhuisen zijn opgenomen, drie maanden tijd hebben om te overleggen of zij de leefwijze en regel van dat convent van de H. Augustinus wensen aan te nemen of niet.
Intussen zullen zij zich in alles aanpassen aan de leefwijze van de zusters van voornoemd convent; na verloop van drie maanden kunnen zij, als ze willen blijven, aangenomen en ingekleed worden en zullen zij het proefjaar krijgen zo als gewoonte en recht is. Maar indien sommigen vóór het proefjaar en tijdens dat jaar willen uittreden zal het haar vrij staan, zonder intussen aanspraak op plaats of goederen van genoemd huis 'het Olde Clooster' te behouden, terwijl alleen haar teruggegeven wordt al wat zij, toen zij in dat huis 'het Olde Clooster' werden aangenomen, hebben meegebracht, en niet meer.
Nu voornoemde Curatoren evenwel hebben gevraagd tot opbouw van haar gemeenschap om een zekere voorrang voor dochters van burgers van Groenlo, als zij God willen dienen, staan wij hun dit bij deze toe, dat na het afsterven of de dood van voornoemde vijf maagden uit het 'Olde Clooster' aangenomen, genoemde dochters in haar plaats aangenomen kunnen worden en dat zij vóór andere van buiten komenden, voorrang hebben mits zij met haar gelijkwaardig worden bevonden en overigens geschikt volgens het oordeel van de overste en de rector van het klooster der Engelen.
Ter bevestiging van het boven staande hebben zij de brief doen bekrachtigen door eigenhandige ondertekening en zegel van Henricus Vordenus en Magistraat van de stad Groenlo.
Gedaan Groenlo 29 mei 1620, het 15e jaar van het pontificaat van zijn heiligheid onze heer Paulus V.

De samenvoeging van de twee conventen betekende meer dan de eenmaking van twee armtierige kloosterlijke gemeenschappen, ook al was die wel gericht op een grotere levensvatbaarheid van de nieuwe eenheid.
Historisch gezien waren beide groepen op elkaar aangewezen: beide stamden uit dezelfde religieuse beweging, de Moderne Devotie, en van oudsher hadden de Broeders en Zusters des

Gemenen Levens steun en aansluiting gezocht bij erkende klooster gemeenschappen, onder andere de Reguliere Kanunnikessen van St. Augustinus, en waren meermaals daarin opgegaan. Maar hier was er meer in het spel: de conflictsituatie tussen de twee jurisdicties, het Apostolisch Vicariaat en het bisdom Munster (via Frenswegen en Springborn). Beide partijen hadden hun rechtspositie duidelijk bepaald en uitgesproken. In het Extract van de Statuten van Engelhuysen wordt heel duidelijk gezegd dat zij staan onder de Commissarissen van de bisschop van Munster.
In de acte van incorporatie, op naam van Rovenius, staat even duidelijk dat hij, Rovenius als Apostolisch Vicaris jurisdictie uitoefent ook over de delen van het bisdom Deventer die weer aan het gezag van de koning van Spanje zijn teruggebracht, daarbij steunend op de nieuwe indeling van de bisdommen van 1559 en de instelling van het Apostolisch Vicariaat.
Van enig overleg met het bisdom Munster is geen spoor te ontdekken. Wel wordt overleg gepleegd met de plaatselijke Magistraat, die met name genoemd worden, en die krachtens het statuut van 1397 enig toezich hadden op het welvaren van het Olde Clooster, samen met de plaatselijke cureit, nu Cornelius Fabritius.
De Gubernator Dulcken wordt niet genoemd, maar had als zodanig weinig met de zaak uit te staan.
Men heeft Munster klaarblijkelijk voor een voldongen feit willen stellen en daartoe het gunstige ogenblik afgewacht: de dood van pater Joannes van Diest. In diens plaats had volgens de statuten Munster het recht een opvolger aan te wijzen, wat ze ook gedaan hebben, maar dit werd op hardhandige wijze doorkruist door de benoeming van de priester Jacobus Torrentius (van Beek) uit het Vicariaat. De afwikkeling van de zaak doet denken aan de oplossing, ook door militair optreden, van een politieke kwestie namelijk de erfopvolging in de heerlijkheid Borculo. Ook daar was Munster nauw bij betrokken en trok het aan het korste eind.
In het kort dit: de heerlijkheid Borculo was van oudsher een leen van de bisschop van Munster. Leenmannen waren voor de ene helft van de heerlijkheid de telgen uit het geslacht Bronkhorst-Borculo, voor de andere helft die van het geslacht van Wisch. Toen in 1553 de laatste telg van het geslacht kinderloos stierf, Joost van Bronkhorst-Borculo, trok de bisschop het opengevallen leen aan zich. Dit wordt aangevochten

door Joost van Limburg Stirum, die op grond van aanspraken van Ermgard van Wisch, zijn grootmoeder, aanspraak maakt op de heerlijkheid. Na een gerechtelijk proces voor het Hof van Gelre in Arnhem wordt de bisschop veroordeeld om Joost van Limburg-Stirum in het bezit te stellen van het huis en de heerlijkheid van Borculo. In 1616 trekken Staatse troepen de heerlijkheid binnen, verdrijven de Munstersen, en wordt Joost in het bezit gesteld van de heerlijkheid, en krijgen de Calvinisten (classis van Zutphen) de kans de reformatie door te zetten. De strijdlustige vorst-bisschop Christopher van Galen zal tot tweemaal toe gebruikmakend van de toestand in de grote politiek, in 1665-1667 en 1672-1674 trachten het gebied van de heerlijkheid weer onder Munsters bewind te krijgen. Dommen-Berend was daarbij zeker wel bezield door het beginsel van de Godsdienst Vrede van Augsburg van 1555. Cujus regis, illius et religio: in wiens land men woont, diens godsdienst volgt men. Tevergeefs in 1674 moest hij all veroverde gebieden weer prijs geven aan de Heren Status Generaal van de Verenigde Prov.. (Zie: Thielen, de Geschiedenis van de Enclave Groenlo-Lichtenvoorde, p.67).
Het klooster Engelhuysen heeft het uitgehouden tot 1660, toen de laatste zusters met een toelage van de Heren Staten zich terugtrokken naar Emmerich, naar het St. Agnes klooster van de Reguliere Kanunnikessen van St. Augustinus aldaar.

BIJLAGE
Het jurisdictie conflict.
Rovenius in zijn Missie verslag van 1645 uit het latijn,
AAU, XVIII, 1890, p.49 vv.
"Merkwaardig is dat nu pas de bisschoppen van Munster en Osnabruck er aanspraak op maken dat Grol en Lingen met hun omgeving tot hun rechtsgebied behoren, daar het duidelijk is uit de bulle van Paulus IV en de daarop volgende nadere omschrijving van Pius IV, die de overleden Paulus IV opgevolgd was, dat 85 jaar geleden van de kerken en bisdommen van Osnabruck, Munster en Keulen en Paderborn, en van de Keulse provincie die delen van Osnabruck, Munster, Keulen en Paderborn, die binnen de grenzen van Philips II, de koning van Spanje gelegen zijn met al hun begrenzingen, gebieden en geestelijken, bevolking en personen, kloosters, kerken en kapellen en kerkelijke goederen met of zonder zielzorg, met seculieren en ordensgeestelijken, krachtens apostolisch gezag, voor altijd

zijn onttrokken, losgemaakt en gescheiden, en al 80 jaar langer geen andere jurisdictie in die plaatsen toegelaten (vooral te Lingen en Grol) dan die van de bisschop van Dev ter, en na diens dood van de apostolisch Vicaris Sabo aartsbisschop van Philippi, en de huidige Vicaris Philipp aartsbisschop van Philippi, die de plaatsen voortdurend he en bezocht, pastoors aangesteld en aartspriesters in de dorpen van het gebied van Lingen en daar de gelovigen gevo hebben, en andere zaken die tot het pastoraal ambt behor verricht hebben zonder enige tegenspraak. Zo nu en dan he de vorst-bisschop van Osnabruck getracht het district Lin naar zich toe te halen, maar na het vertoog door Philip aan hem gericht en de waarschuwing van de kant van de kon van Spanje, via het Hof van Brussel, heeft hij van dit vo nemen afgezien; destemeer verwondelijk in deze ongele tijd, nu de ketters het vaderlandse Lingen en Grol bezet h den, en de Zweden de stad Osnabruck en naburige plaatsen, twistvraag weer op te halen, en dat zij proberen in an mans goederen binnen te dringen die hun eigen goederen n kunnen verdedigen. Dat het ons tot nog toe, ook onder het van de ketters vrij moge blijven in Lingen en het distr Lingen de katholieke godsdienst uit te oefenen, pastoors aartspriester in Lingen en pastoors in het district Lingen handhaven."
Uit brief van 28 maart 1613 Fabritius aan Vosmeer R O.B.C.:
"De Heer Gubernator heeft onlangs te Munster met de Doorlu tige Keurvorst gesproken over de jurisdictie van onze ke die naar hij hoopt binnenkort op vreedzame wijze ons ter gegeven moet worden waartegen Heer Velen de Aarts koster de kathedrale kerk van Munster, eertijds aartsdiaken in G zich zeer verzet. De Heer Gubernator (Dulcken) heeft ech niets op schrift verkregen, zoals U Hoogeerw. verzocht hac

Het Missie verslag van de Apostolisch Vicaris Jacobus de Torre 1656 AAU XI, 1893, p.378:
"Zoals echter de aartsbisschoppen keurvorsten van Keulen moeilijk verdragen dat het bisdom Utrecht door de meerma vermelde oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederl den, was los gemaakt van hun provincie waarvan het van ou her als suffragaanbisdom onderhorig was geweest, en daar getuigenis hebben afgelegd toen bij hen de bovengenoe

Joannes Bruhesius, kanunnik van de kathedrale kerk van Keulen, en benoemd, zoals ik gezegd heb, tot aartsbisschop van Utrecht van zijn grafschrift, zowel bij de Karthuizers aldaar, als in de kathedraal voor het koor, de letters 'archi' (aarts) te laten wegnemen, met de letter 'e' incluis en alleen maar 'piscopus' hebben laten staan en dit alleen maar uit minachting. Zo hebben ook de bisschoppen van Munster, uit ijverzucht of iets dergelijks gedreven, het maar moeilijk kunnen verdragen dat ook het graafschap Lingen aan het bisdom Deventer werd gehecht, zoals nu de bisschop op de zetel van Munster het bedreigt, zo had ook in het jaar 1639 zowel in naam van de overleden keurvorst van Keulen, als in naam van de bisschop van Munster hier in de stad (Rome) van Paus Urbanus VIII de nog in leven zijnde vorst bisschop van Osnabruck bij volmacht als vicaris apostolicus van hetzelfde graafschap verkregen de persoon van Jacobus Eylert, de pastoor van het voornoemde Lingen, onder de niet juiste veronderstelling dat in Lingen toen al de ketterij overheersend was, en het onder het bisdom Munster hoorde; toen ik tegen de onjuistheid van deze en andere dingen protesteerde, en Eylert, gewaarschuwd door mijn voorganger geweigerd had die zielzorg op zich te nemen, is die aanstelling hier (te Rome) herroepen, en daar (in Lingen) in rook opgegaan."

De Vicaris Apostolisch Petrus Codde, aartsbisschop van Sebaste, i.p.i., uit zijn Missieverslag van 1701 (AAU, XVIII. 1890, p.436 vv.):
"Te Grol is een van onze geestelijkheid pastoor, de aartsbischop van Sebaste, de vicarius apostolicus heeft hem daarheen gezonden, maar de bisschop van Munster heeft het met veel gezagsaanmatiging en machtsvertoon gedaan gekregen dat die pastoor hem nu al twee jaar als zijn wettige bisschop moet erkennen. Het zou te lang worden deze zaak hier uiteen te zetten, maar het kan van nut zijn en voldoende enkele dingen te zeggen. De stad Grol, die niet groot is, was van OUDSHER onder het bisdom Munster, maar toen in de Nederlanden nieuwe bisdommen werden opgericht, werd het zoals uit de pauselijke bullen blijkt aan dat van Deventer toegewezen, op verlangen van Philips II, de koning van Spanje, die toen de landsheer van Grol was. Het is wel waar dat het kapittel van de kathedraal van Munster toen ter tijd tegen deze regeling in het geweer gekomen is, maar deze zaak waarnaar reeds een onder-

zoek begonnen was kon vanwege de Nederlandse opstand niet naar behoren behandeld worden.
Later heeft Sasbold Vosmeer, de eerste Apostolisch Vicaris in de Verenigde Nederlanden altijd in Grol de jurisdictie uitgeoefend, hetzelfde zijn opvolger Philippus Rovenius, welke twee bisschoppen de Nederlandse missie 65 jaar achtereen hebben bestuurd. Rond het jaar 1643 hebben die van Munster de Grolse kwestie weer enigszins opgerakeld, maar de genoemde Rovenius heeft de voornoemde jurisdictie altijd en onafgebroken gehandhaafd. Later toen de vervolging in die streek buitengewoon fel was, is door de Apostolisch Vicaris aan de Franciscanen, die in dit gebied van Munster grenzend aan Grol, een klooster hadden verlof gegeven de Grollenaren en de omwonende katholieke zielzorg te verschaffen. Toen echter de vervolging veel verminderd was heeft de aartsbisschop van Sebaste aan die katholieken een pastoor gezonden die, zij om zeer billijke redenen nadrukkelijk gevraagd hadden, en hebben voornoemde religieuzen dat zo verbitterd opgevat dat ze niet geaarzeld hebben bij het hof van Munster ernstige bezwaren te opperen. De aartsbisschop van Sebaste heeft toen uitvoerige en zakelijke brieven gestuurd naar de vorst-bisschop van Munster, waarin hij de hele zaak uiteen zette en de jurisdictie van het bisdom Deventer trachtte te handhaven. Maar door de slinksheid en het drijven van sommigen heeft hij tevergeefs gewerkt, en heeft hij moeten wijken voor het aanzien van genoemde bisschop, die de steun had van de niet-katholieke magistraat van het Grolse gebied en dat destemeer omdat anders grote ergernis en ongemakken voorzien konden worden. De Vicaris Apostolicus heeft hen tenslotte beleefd geschreven dat hij daarom van de voortzetting van dit geschil afzag; maar zo, dat, wanneer God aan de zetel van Deventer de volle vrijheid van de katholieke godsdienst in deze landen zou schenken hij de volle vrijheid en vermogen behield zijn recht op de stad Grol en omgeving te verdedigen.

Uit: van Rhijn, Oudheden en Gestichten (van Grol), 1725.
"Van ouds heeft het (Grol) onder den bisschop van Munster en het Aartsdiakenschap van Vrede gestaan: welk Aartsdiakenschap in het jaar 1303 door Henricus, die toen Bisschop was, aan het schatmeesterschap der kathedrale kerke was gehecht. Doch wanneer het bisdom van Deventer opgericht was: is het eerst door Paulus IV en naderhand ook door Pius IV aan het bisdom

van Deventer onderworpen: daer Bitter van Raesfeld, toen schatmeester der gemelde kerke van Munster zich tevergefs tegen kantte, Raesfelds nazaat Johan van Velen heeft zich die zaak aangetrokken: want als de bisschop van Deventer al bezit van de plaats genomen had, en de Vikaris van het bisdom bij het openstaan van den Stoel in dat bezit volhardde; en als daarbij zijn rechtsgebied noch door de geestelijkheid, noch door den drost, noch door het volk erkent of aangenomen wierd; heeft hij bij den hartog van Parma om het wederkrijgen van zijn oude gerechtigheid aangehouden. De Hartog wees hem naer den Kantzelier van Gelderland en het hof van Roermonde, die hem wederom naer den Paus als den bron aller gerechtigheit geweezen hebben. Van den Paus wierd hij naer de kerkvoogden van Paderborn en Keulen of hunne officialen gezonden: die ieder voor hun hoofd en in 't geheel tot gevolmachtigden aangestelt wierden. Hij koos den Officiaal van Keulen; want diens zin was het ook niet dat men de paalen van 't Keulsche Bisdom door het oprechten van het Roermondsche enger had gemaakt: en het bisdom van Utrecht ook aan 't Aartsstift van Keulen onttrokken was. En dewijl het Kapittel van Deventer door dien de Bontgenooten de Stad ingenomen hadden, allesins verstrooit was, en vervolgens niemand bij de hand om voor de gerechtigheden van 't Deventersche kapittel te spreken: heeft hij een vonnis zoo als hij wenschte gekregen: want het luidde dat hij in zijn oude rechtsmacht herstelt en gehandhaaft moest worden. Als hij daar op zijn rechtsgebied te Grol zoude gaan oefenen wierd hij door de Heeren van de Wet belet: die verklaarden dat zij het niet toestaan zouden voordat de landvoogd door den koning aangesteld het vonnis goedgekeurt zoude hebben. Zoo begost hij dan te woelen om zoo eene goedkeuring te verkrijgen; en ten dien einde had de keurvorst van Keulen op zijn verzoek reeds brieven van voorschijving aan de Grave van den Berg geschreeven. Maar ondertusschen word de stad in het jaar 1597 door den Prins van Oranje verovert en het geding geeindigt. Maar als Spinola de plaats in 't jaar 1606 wederom bemagtigt had; is die zaak ook wederom levend geworden, want in 't zelfde jaar den 22 Augusti schreef van Veelen eenen brief aan den Graaf Sora, die tot algemeenen Landvoogd over de veroverde plaatzen aangestelt was; en verzogt dat hij zijne rechten ongeschonden en onverminderd behouden mogt. Zelfs quam hij tot Grol: en heeft daar eenen Vicaris, die tot dien tijd toe eene bijzit gehouden had, tot onderpastoor aan-

gestelt; zelfs nadat de bisschop Sasboldus het bestier der zelve kerke eenen kanonnik der kathedrale kerke, met name Kornelis Fabritius opgedragen had. Maar van Veelen steunde op de gunst van Hendrik van den Berg, Steevoogd van Grol: wiens zuster voornament lijk door zijne hulp Abdis van Vrede geworden was. Doch Sasboldus heeft den gemelde Korn. Fabritius tegen den Schatmeester de hand boven 't hoofd gehouden en in zijn ambt gehandhaaft. Ook heeft hij er alle kerkelijke bedieningen waargenomen; zoo als zijn nazaat Rovenius ook gedaan heeft; ter tijd toe dat de zeeghaftige wapenen der Heeren Staaten de overhand aldaar gekregen hebben.
Het was ook niet billijk dat de staat der Deventersche kerke ereger ware geweest dan die van de andere pas opgerechte kerken. Die kerken waren ook aan andere kerken of bisdommen onttrokken; en hebben ook omtrent de paalen die haar aangewezen waren eenige meyelijkheden uitgestaan; doch zijn evenwel alle zwarigheden zonder eenige schade te lijden te boven gekomen. Ook hebben de onzen nooit ontkent dat deze landstreek die aen 't bisdom van Munster paalt door dien bisschop in 't geestelijke bestiert was geweest. Alleenelijk hebben ze daarop gestaan dat twee Pauzen Paulus IV en Pius IV dezelve landstreek die te voore onder den Bisschop van Munster stond, den Bisschop van Deventer onderworpen hebben.

december 1988, P.A.C. Engel, O. Carm.

<u>Enkele aanvullende biografische gegevens t.a.v. Salome Sticken in het artikel van pater drs. Engel op blz. 234.</u>

Zij werd geboren in 1364 te Grol, was de dochter van Herman Sticken die door prediking van Geert Grote bekeerd werd tot een devoot leven. In "Register der bancken in unse parochiael kercke & Calixti binnen Groll" omstreeks het jaar 1562 komt de naam Sticken meermalen voor. Zie artikel Steenbergen "Een oud register van de banken in de oude St. Calixtus te Groenlo" in Archief van de Graafschap 1965, pagina 126-134.

Groenlo in de verte.
Rondom tollen, wegen en Knibbelbrug.

Allereerst roep ik in herinnering een door mij gemaakte locatiefout inzake de doorbraak van de stadswal (april 1979, klapper pagina 97 en 98). Bedoeld wordt de waldoorbraak in de Lievelderstraat, gevolgd door de bouw van de brug, die tijdens de herbouw na de verwoesting op bevrijdingsdag, 31 maart 1945, als sluitsteen in de boog de benaming 'Knibbelbrug' herkreeg.
De Heer N.J. Tops maakte mij op deze misstap opmerkzaam, en de geschiedschrijving hield er vervolgens een door hem voortreffelijk gedocumenteerd werkstuk met rectificaties aan over (Grepen uit het Grols verleden II, pagina 21 tot 43).
Na herlezing resteren nog aanvullende gegevens, die verband houden met voornoemde waldoorbraak met slechting en de begrinding van de Lichtenvoordseweg en overige wegen.

De begrinding van deze weg in de vijftiger jaren van de vorige eeuw is een uitvloeisel van een algemeen en ongeduldig verlangen verbeteringen aan te brengen in de transportmogelijkheden. Een belangrijke doorgangsroute vanaf Deventer via Zutphen Groenlo, Winterswijk naar de Duitse grens was reeds als "kunstweg" voltooid. Een tweede verbinding met Duitsland vanaf deze weg werd wenselijk geacht, en leidde tot gezamenlijk overleg tussen de gemeenten Groenlo, Lichtenvoorde en Aalten een nieuwe weg aan te leggen, te beginnen in Groenlo, in de richting van Bocholt.
Op 22 maart 1852 kwam er een "convenant" tot stand voor de aanleg "vanaf den kunstweg aldaar van Zutphen naar Winterswijk".
Echter de "tol van Dulfer" bij de Lievelderpoort, kort achter de stadsgracht aan de Winterswijkseweg werd beschouwd als een oneigenlijk onderdeel van de aansluiting, omdat de nieuwe weg eigen tollen zou krijgen. Lichtenvoorde en Aalten kwamen met het voorstel een tweede verbinding over de gracht met de stad Groenlo tot stand te brengen, met de bereidheid de brug te financieren als ruil voor tolvrijdom bij Dulfer. Een merkwaardige constructie als men bedenkt, hoe de herkenbaarheid kon worden afgelezen, welke voertuigen van en naar Lichtenvoorde en Aalten reden.

Toch was het convenant van 1852 de geboorte van de Knibbelbrug, een naamgeving die terecht ontleend is aan veel gekrakeel, en twisten om kleinigheden.
Op 22 november 1852 kwamen in Aalten de burgemeesters van Groenlo, Lichtenvoorde en Aalten bijeen, samen met Mr. A.W.G.A.baron van Lijnden, lid van gedeputeerde staten van Gelderland, om het aansluitpunt op de grens van het toenmalige Pruisen vast te stellen. Van Nederlandse zijde was dit vastgelegd in de richting van de kruiskapel. De regering van Pruisen wilde het aansluitingspunt verwezenlijken in het buurtschap Kortbeek. Dit betekende slechts een omweg van 4 à 500 ellen tot aan de stad Bocholt. De wijziging werd aanvaard "ter beëindiging van veele en welligt jaaren durende kwestiën, welke alleen vertraging in het hoofddoel aanbrengen".
Allereerst de werkzaamheden aan de Lichtenvoordseweg. Op 16 october 1853 ontving het Groenlose stadsbestuur een schrijven van Lichtenvoorde om de "afwerking der aarden baan" te verwezenlijken "tot op de gemeente grens."
Deze gemeentelijke grens ligt nog steeds kort achter de Slatmansweg, liggend achter het vroegere erf van de familie Garstenveld. De huidige Slatmansweg heette oorspronkelijk "Kloosterweg", en komt bij het erf van de familie Papen uit op de Papendijk, oorspronkelijk "Papensteege".
Het antwoord aan Lichtenvoorde luidde "dat het collegie van burgemeester en wethouders reeds bevoren tot den aanleg der aarden baan (zijn) gemagtigd". Er was sprake van enige stagnaties voor de aanleg "voor dien weg op den Hartreis", omdat er "21 roeden en ruim 72 ellen" grond moesten worden onteigend.
Ruim een jaar later op 18 december 1854 volgde een schriftelijk aanbod, ingediend door Eimbert Martens "betrekkelijk den aanleg der aarden baan". De inschrijving werd niet serieus behandeld. Er ontbreekt een kostenbegroting van Martens. Voorgesteld werd de aanleg tweeledig aan te besteden namelijk "den hoogen aanleg en den lagen aanleg". Gekozen werd voor het eerste. Hierbij was een prijsopgave gevoegd, groot ƒ 219.-. Volgens B. en W. kon dit worden afgerond of ƒ 200.-. Beide aanbestedingen werden in percelen verdeeld. De hoge aanleg als volgt:
"Het eerste perceel door H. Wolterink voor ƒ 80.-.
het tweede voor ƒ 57.- door Bosman,

het derde voor ƒ 13.- door Halink,
het vierde voor ƒ 69.- door Polman,
Totaal ƒ 219.-.
De lage aanleg resp.:
perceel één voor ƒ 70.-,
het tweede voor ƒ 45.-,
het derde voor ƒ 13.-.
Alle drie percelen door Bosman.
Het vierde perceel voor ƒ 57.-, door Halink.
Samen voor ƒ 185.-".
De stadsraad sprak de verwachting uit, dat de vijf aannemers in onderlinge samenwerking het werk tot stand brengen.
Wethouder F. te Voorde was tegen de aanleg van de hoge baan, omdat er te weinig in kas was, waarop burgemeester Huiskes en wethouder Stottelaar verklaarden: "deze uitgave (ƒ 15.-) met ons beide uit eigen kas zullen bestrijden". Het argument van burgemeester Huiskes "de hooge baan" te prefereren was "dat over eene lengte van 100 ellen eene daling van twee Nederlandsche palm te goed kan zien, en (dat) bij zware regen dese laagte vol met water zal loopen".
noot:
Een Nederlandse el is één meter, één palm is 10 centimeter, een duim één centimeter. Een Nederlandse roede is tien meter, een voet 30 centimeter, 1000 voet is 300 meter, een Nederlandse mijl is 1000 meter (een kilometer).

Er ontspon zich een discussie tussen de burgemeester en wethouder te Voorde. Huiskes beweerde, dat het hem er om ging, goed werk te leveren, en "voor ƒ 15.- minder geen in het oog loopenden misstand in den weg kan dulden". Waarop wethouder te Voorde repliceerde, dat aannemer Martens het werk goedkoper uitvoerde "en de stoepen bij de stad er bij maakt". Stottelaar had waargenomen, dat het afgewerkte gedeelte van de weg was voorzien met stoepen, zodat hij aannam, dat ook de rest van de weg overeenkomstig wordt afgewerkt.
Uiteindelijk besloot de meerderheid van de raad "dat de gezamentlijke aannemers de hooge baan zullen uitvoeren".
Het aanbod van Eimbert Martens werd verworpen. De egalisatie werd tot de gemeentegrens voltooid.

Op 4 juli 1855 kwam de verharding van de aarden baan aan de orde. Voor dit doel moest er een sleuf worden gegraven met

"inwerking van puin, (ijzer)oer, leem en grind". Breedte van de sleuf drie ellen "de diepte zooals de omstandigheden zulks meedebrengen". Er volgde een technische uiteenzetting, die duidelijk maakt hoe men in die tijd wegen verhardde als volgt: "De oer moet over den geheelen weg ter zwaarte van een palm in de sloof worden gebragt, en zoo blijkt, dat er nog van die specie overblijft, zal dese gelijkelijk over de geheele lengte worden verdeeld. Verder de grootste brokken der pruin vlak en digt te vloeren, waarna de fijnere puin moet worden overgestort".
noot:
Dit puin was, zoals eerder werd beschreven, afkomstig van de stadsmuur. Kort geleden, tijdens de reconstructie van de Boompjeswal kwamen dicht onder het maaiveld belangrijke delen van deze muur aan de oppervlakte.

Over het puin "wordt een laag grind gebragt, ter dikte van vier duim, gevolgd door een tweede laag van eveneens vier duim. Hierover te brengen een laag van twee duim leem, waarover eene laatste grindstorting van twee duim, naar gelang de directie zulks mogt goedvinden te geschieden. De inschrijver van het werk moet zorgdragen, dat alle (grind)steenen welke grooter dan vier duim zijn, worde uitgenomen. Dese behooren aan hoopen op de berm te worden gezet. De berm wordt niet door hem geegaliseert, als alleen waar zulks noodig mogt zijn, en hij verpligt zig, zooveel grond aan te brengen, dat de grind niet kan uitwijken, en zulks minstens over een breedte van een half el. De weg waar de puin, oer, grind en leem inkomt, moet geegaliseert en gewaterpast worden, en waar grond te kort komt, dese worden ingekruid. Op een november 1855 moet het werk zijn voltooid".
Er ontstond een discussie over de verwerking van het ijzeroer. Moet dit gezuiverd of ongezuiverd geschieden van zand en kleideIen. Wethouder te Voorde vond het noodzakelijk de oer te schiften door middel van horren. De meerderheid besloot de oer te handhaven "zooals dese is gelegen op de plaats der uitdelving, liggende op het Eefselsche veld, hetgeen zal moeten worden gebragt op den Lichtenvoordsche weg. De stukken dikker dan een kubieke palm moeten ter plaatse worden stukgeslagen. Het vervoer moet geschieden met voertuigen met breede velgen. Er mag niet in hetzelfde spoor worden gereden, steeds moet het spoor worden verzet, ter verkrijging tot betere

vastheid des wegs". Een wals of pletrol was als verhardingsinstrument kennelijk onbekend.
Het grind werd eveneens gewonnen op het Eefselse veld en werd vervoerd vanaf de gemeentegrens "tot aan het Kerkveld (Marianum) en tot ter plaatse waar de thans aanwezige grindweg uitscheidt". Geschat werd dat circa 400 à 500 kubieke el grind zou moeten worden verwerkt.
Bij de inschrijving van de verharding kwam "A.J. Koenderink en consorten" als laagste uit de bus "zoowel in perceelen als in massa, voor de sloop à 12 cent per strekkende el, de aanvoer en de verwerking van de oer op ƒ 65.-, de storting van grind voor 48 cent per el".
De in 1784 geboren wethouder F. te Voorde, die steeds werkzaamheden begeleidde of controleerde, was ten aanzien van de verwerking van de oer dusdanig teleurgesteld, dat "ik mij voortaan bedank voor de gunst, waarmede de raad mij vroeger geliefde te vereeren, in zakelijk opzigt van ten uitvoer te leggene werkzaamheden".

Op 4 september 1855 informeerde wethouder te Voorde, hoe het stond met de voornemens van Lichtenvoorde en Aalten een brug te financieren vanuit de (oude) Lievelderstraat, ter vermijding van de tol van Dulfer aan de Winterswijkseweg. Burgemeester Huiskes wist blijkbaar meer van deze zaak, en verklaarde dat hij persoonlijk met zijn Aaltense collega de kwestie had besproken. Hij kon echter ondanks dit gesprek "nog geene dispositie toonen". De burgemeester van Aalten had echter beloofd "eerstdaags bij gelegenheid dat ik in Arnhem kom, aldaar over dese tolvrijdom zal spreeken".
Intussen was wethouder Stottelaar op 4 september afgetreden om actie te ondernemen tegen de bouw van de brug. Hij werd opgevolgd door J.J.A. Pondes. Als nieuw raadslid nam zitting notaris J.F.A. Weyn. Kort daarop richtte Stottelaar een schrijven tot het stadsbestuur mede ondertekend door 92 inwoners met de vraag "of het wel in het algemeen belang is, aan de wens van zommige inwoners der stad Groenlo worde toegegeven om te bevelen, dat den aanleg der Lichtenvoordschen weg uit de Oude Lievelderstraat plaats zal hebben. Adressanten berekenen, dat de gemeentekas daardoor eene blijvende last zal worden opgelegd van ƒ 200.- 's jaars". Hij verklaarde dat zonder omvangrijke kosten de bestaande weg (vanuit de Mattelierstraat) kon worden benut. Hij vroeg zich af of "den

aanleg der Lichtenvoordsche weg uit de Oude Lievelderstraat een werk van algemeen nut voor de gemeentenaren, dan zulks strekt uit eigenbelang". Hij dreigde als de brug zou worden gebouwd dan "zal weldra door de adressanten ook elders een passagie worden gevraagd, welke belangrijke omwegen in het gerief der landbouw kunnen afsnijden".
Op een vroeger tijdstip waren twee brieven verzonden door voorstanders van de brugbouw (23 februari en 29 maart 1854) door J.B. Weenink raadslid en aannemer van openbare werken. De brief was mede ondertekend door J.J.H. Hund (zilversmid), J. Blankenborg, G.J.Zieverink, J.W.Florijn, A.W. Wijgerinck, G.A. Mulder, A. Kolkman(schilder), H.O. Spoor, H.J. Dievelaar en 82 overige voorstanders. De brieven waren eveneens verzonden naar Gedeputeerde Staten. Een antwoord was nooit gekomen. In deze brieven werd aangedrongen om deskundigen naar Groenlo te zenden, om snel tot een besluit te komen.
Tijdens de raadsvergadering op 25 september 1855 lagen zowel de brieven van Weenink als Stottelaar op tafel. Burgemeester Huiskes en raadslid Antinck verklaarden zich tegen de bouw van de brug "zoolang niet in behoorlijken vorm van den vrijdom of opheffing der tol bij Dulfer is gebleken".
Wethouder te Voorde had de lijst met handtekeningen van zowel voor- als tegenstanders van de brug vergeleken, en ontdekt dat op beide brieven diverse handtekeningen voorkwamen van dezelfde personen. Hij, voorstander van de brugbouw beoordeelde de brief van Stottelaar hierop als "kragteloos".
Raadslid Florijn verklaarde zich als voorstander, echter door op onnozele wijze zijn eigen ik tot middelpunt te maken. Hij had geen belang bij het wel of niet bouwen, omdat hij aan geen van beide wegen grond had liggen.
Raadslid Weenink was dus voorstander "omdat er buiten het gerief der landbouw, bewijzende er een 16tal huisplaatsen op de wal zoude verkrijgen, welke bij verkoop ieder ƒ 250.- konde opbrengen".
Raadslid Pondes beaamde dit, en voegde er aan toe, dat door de opbengsten van de vrijkomende grond, de brug slechts ƒ 500.- zou kosten. Raadslid Weyn was eveneens voor, maar ondersteunde de restricties van de burgemeester inzake tolvrijdom.
Er viel nog geen besluit de brug te bouwen. Voorgesteld werd nogmaals Lichtenvoorde en Aalten aan te schrijven, met het verzoek afdoend te verklaren de brug te financieren.

Op 29 october 1855 kwam wethouder te Voorde met een voorstel vanuit een geheel andere gezichtshoek. Hij stelde voor de walgronden tussen de Lievelderpoort en de Beltrummerpoort in erfpacht af te staan, en met de opbrengsten de brug zelf te financieren. Het snoeihout en de overige opbrengsten van de bomen moesten ten bate van de gemeente blijven voortbestaan. Burgemeester Huiskes tegenstander van de brugbouw en tegen het afstand doen van de gemeentelijke rechten van de stadswallen, vroeg zich af of dit afstand doen wettig was, en in praktische zin wel opwoog tegen bijvoorbeeld de pachtopbrengsten van de walgronden gedurende tien jaar.
Het voorstel van te Voorde ging erg ver. Traditioneel werden de weidegronden van de stadswallen jaarlijks verpacht.
Op 24 maart 1850 is er sprake van een wijziging van deze oude gewoonte. Bekend werd gemaakt dat er "op de stadswal bij den zoogenaamden Eyerbulten en bij de Lievelderpoort", 's middags om 12 uur zal worden overgegaan "tot de publieke verpagting van eenige op den wal aan te leggene tuinen, voor een tijdvak van twaalf jaaren".
noot:
Het is tot dusver onbekend waar de Eyerbulten lag. De archieven zijn schaars met aanwijzingen. Behalve de Kanonsbulten (wal), komt nog voor de Schievenbulten, en de Galgenbulten, ook wl Galgenbolwerk genoemd.
De naamgeving "Schievenbulten" duikt op naar aanleiding van een slechting in de buurt van de Nieuwepoort (Eibergsepoort).

Op 2 maart 1839 werd bekend gemaakt "dat op 6 maart op het raadhuis alhier, aan de minst aannemende aan te besteden, het inlijken van een gedeelte van de fossebree, den overgebleven zandbulte aan de Nieuwe Poort, in de stadsgracht aldaar". (De wal verdween dus in de gracht.) "Den grondslag zal gelijk moeten wezen aan dien van tegenstaande allée".
De ernorme hoeveelheid zand kon niet volledig in de gracht worden geplempt. Op 23 maart 1839 werd bekend gemaakt "dat degene welke voortaan zand benodigd zullen zijn, zulks kunnen halen van den zoogenaamden Schievenbulten, alsmede agter het fabrijk, en aan den Nieuwen Poort bij de touwslagerij van van Zark, en zooverre op die plaatsen waarvan de plaggen zijn afgemaaid". Ruim twee jaar later, op 13 maart 1841 werd de oproep zand te halen herhaald nu alleen van de Schievenbulten.

Het klandestien zandgraven van de wallen was doorlopend een veel voorkomend kwaad, alsmede het afgraven van leem van de wegen. Op 20 februari 1752 waarschuwden "Burgemeesteren en Schepenen", van de stad Groenlo, dat ondanks vele publicaties nog steeds "daegelix de stadswallen door het uitgraven van sant, alsmeede van kley op de gemeene weegen in desen Schependom, op veele en verscheydene plaetsen te koomen te ruïneren, en hoe langer hoe meer in disorder te brengen".
Ook toen was er een locatie aangewezen waar walzand mocht worden gegraven, en wel "op de gewoonlijke plaetse tusschen de Nieuwe Poorte en den hof van de weduwe van wijlen de Heer Borgemeester Holbarent".
Op het klandestien graven van walzand stond een boete van vier goudguldens.

Oud wethouder F.P. Stottelaar ging voort met ageren tegen "de voorgenemene regting aan de Ligtenvoordsche weg uit de Oude Lievelderstraat".
Op 23 december 1855 kwam opnieuw een schrijven van hem in de raadsvergadering ter sprake, mede ondertekend door 93 inwoners. Hierin werd voorgesteld een nieuwe brug met verbindingsweg aan te leggen vanuit de Nieuwe Lievelderstraat (Mattelierstraat) "vast agter de tuin bij het tolhuis even buiten de Lievelderpoort". Hij was van mening "dat tog bij contracte aangegaan tusschen de gemeentebesturen van Groenlo, Ligtenvoorde en Aalten al het mogelijke zou worden aangewend, bij de betrokkene collegiën te verkrijgen vrijdom van tol even buiten de Lievelderpoort", in ruil voor de bouwkosten van een nieuwe brug vanuit de Nieuwe Lievelderstraat. Hij beweerde dat Groenlo weliswaar aan gedeputeerde staten een verzoek had gericht om de tolvrijdom te bereiken, maar had verzuimd eveneens een verzoek te richten "aan de Heeren Commissarissen der straatweg van Deventer over Zutphen, Ruurlo Groenlo Winterswijk, naar de Pruische grenzen, hetgeen mijns inziens had behoeven te geschieden, zal het heeten, alle middelen zijn beproeft". Hij beweerde vervolgens als de brug vanuit de Oude Lievelderstraat er zou komen "het rijk waarschijnlijk nadeel zal ondervinden, aangezien de bestaande tol dan gemakkelijk kan misgereden of ontduikt worden".
Hij besloot "dat de subsidiën voor den onderwerpelijken weg zijn verleend op voorwaarde, dat de weg worde aangelegd, vanuit de Nieuw Lievelderstraat (Mattelierstraat), langs de tol

van Groenlo, aan welke bepalinge betrokkene besturen tog wel zullen gehouden zijn, en aan denselve eigendunkelijk geene andere rigting te geven, on redenen als hiervoren in het breeder omschreven".
Na voorlezing van Stottelaars relaas, reageerde burgemeester Huiskes onmiddellijk door te verklaren, dat hij op 6 october 1855 terdege in Lichtenvoorde samen met de burgemeester van Aalten in contact was getreden met de commissarissen van de straatweg Deventer - Winterswijk "met het verzoek om vrijdom van tol te verkrijgen voor voertuigen van en naar Ligtenvoorde en Aalten". De commissarissen weigerden tolvrijdom. Het al of niet bouwen van de brug lieten zij evenals gedeputeerde staten over aan de drie betrokken gemeentebesturen.
Direct na deze uitspraak kwam de bouw van de brug in stemming en werd met een meerderheid van vier tegen drie stemmen goedgekeurd. De brief van Stottelaar werd "tegen stadsbelang" geacht.
Burgemeester Huiskes bleef tegen. Hij verzocht na te gaan of Lichtenvoorde, ondanks de afgewezen tolvrijdom, toch bereid was ƒ 200.- voor de bouw te verstrekken, om een afvaardiging naar Lichtenvoorde te zenden. Wethouder Pondes en gemeentesecretaris Van der Kraan stelden zich beschikbaar, en hierop werd 's middags om twee uur de vergadering geschorst. Per koets of afzonderlijk te paard wordt er niet bijvermeld. Wel, dat de beide heren 's avonds om zeven uur terugkeerden met een brief, waarop de vergadering werd heropend. De tekst van de brief luidde:
"De ondergetekende leden van de raad en tevens voor de commissie van de wegen van de gemeente Lichtenvoorde verklaren bij deze aan die van Groenlo, voor de daar te stellen brug of duiker over de gracht, ter vermijding van de tol bij Dulfer, zal bedragen eene som van ƒ 200.-, om aan Groenlo uit te betalen zoodra die brug of duiker zal gelegd zijn, onder voorwaarden, dat Lichtenvoorde dan ook geheel en al ontslagen zal zijn, van de verplichting tot het gemeenschappelijk leggen met Aalten van eene brug volgens convenant van 22 Maart 1852".
Ondertekend door: C.J. te Welscher, wethouder, H. Hulshof, A. Arendsen, J.C.H. te Bossche en A.W. Aalders Zweers.
Intussen waren de overige bestuurders niet stil gaan zitten

tijdens de tocht van Pondes en van der Kraan op die gedenkwaardige 10 december 1855.
Tijdens de schorsing werden die personen op het gemeentehuis ontboden, die grond moesten afstaan. Zo verscheen de weduwe Veldkamp "welke hare woning volgens plaatsgehad hebbende uitbating des wegs behoort te worden onteigend". Ze was bereid de woning af te staan, en verlangde herbouw naast het huis van vrouw Schovers. Ze verlangde een woning met twee keukens en een deel met de schoorsteen in het midden. Voorts verscheen G.J. Zieverink voor het afstaan van weiland, ƒ 15.- per roede "zooals deze thans aan den hoek zijns eigendom is uitgebaakt. Hij verlangde "voor ieder op te vallene populier" een schadevergoeding van drie gulden. Zowel de verlangens van de weduwe Veldkamp als van Zieverink werden acceptabel geacht. Moeilijker lag dit ten aanzien van de vraagprijs gesteld door A.H. Zijgo. Hij vroeg "voor zijn te onteigene bouwland nog geen tien roeden groot ƒ 325.-". De schadeloosstelling voor de daarop staande bomen en houtgewassen wilde hij nog nader overwegen. De stadsraad vond de vraagprijs onredelijk en bood ƒ 150.-. Zijgo verdween zonder dat er overeenstemming was bereikt. Verder verscheen H. ter Steeg op het stadhuis, die te kennen gaf "inzake de aanleg des wegs geene grond te kunnen missen, zullende hij echter nader zijne moeder daarover spreeken".
Hierop werd besloten zowel Zijgo als ter Steeg voor beide stukken grond ƒ 150.- per tien roeden te bieden, of ƒ 30.- per roede voorzover men de grond nodig had. Op dit voorstel kregen ze een half uur bedenktijd. Als er daarna geen antwoord kwam, werd aangenomen dat de aanbiedingen van de gemeente waren afgewezen. Geen van de twee gaf binnen de limiet antwoord.
Wethouder te Voorde had een concept begroting opgesteld en las dit ontwerp voor, als volgt:
"De aanleg der brug over de gracht tot toenadering des wegs in de Oude Lievelderstraat zal vereischen eene uitgave van ƒ 400.-.
De aanleg der keistraat en grindweg voor zooverre deze aansluit op het punt der bestaande weg ƒ 500.-.
Gezamentlijke kosten van verplaatsing van het huisje van de weduwe Veldkamp ƒ 225.-.
De acht roeden te onteigene gronden benoodigd tot den aanleg der aarde baan worden geraamd of ƒ 240.-.

Voor het doen vallen van drie boomen ƒ 9.-.
Voor ontbinding van bestaande huren ƒ 26.-.
Met welke som van ƒ 1400.-, men vermeend, het werk ten uitvoer kan worden gelegd".
Burgemeester Huiskes paste opnieuw de vertragingstactiek toe met als doel de waldoorbraak en brugbouw te verhinderen. Hij kwam tijdens de raadsvergadering op oudejaarsdag 1855 met een verslag van een onderhoud dat hij in Groenlo had op 22 december met de commissarissen van de straatweg Zutphen-Winterswijk, en een delegatie uit Aalten, bestaande uit de burgemeester A.F. Roelvink en twee raadsleden. Dat kon toen blijkbaar zonder medeweten van het raadscollege. Hij ging niet in op zowel het raadsbesluit de brug te bouwen, als de kostenbegroting hiertoe.
Hij deelde mee, dat er zowel met de wegcommissarissen als de Aaltense delegatie was overeengekomen tolvrijdom te verlenen bij het hek van Dulfer "voor alle voertuigen van en naar Lichtenvoorde en Aalten passerende".
Ook was men onderling overeengekomen "het tolhuis eenige ellen verderop te doen verplaatsen, waardoor de voertuigen ongehinderd de Aaltensche, Lichtenvoordsche weg konde passeeren, doch dat de daartoe aan te wendene kosten zoude behooren gedragen te worden door de betrokkene en tevens belanghebbende gemeenten".
Hij had overigens wel kritiek op tolgaarder Dulfer. Hij vond, naar aanleiding van herhaalde klachten, dat de tolgaarder zich niet strikt hield aan het recht van de inwoners van stad en schependom "onverpligt de passagie van die tol". Hij verzocht om een hernieuwde bekendmaking van de rechten van de ingezetenen, door middel van "aanplakking".
Tijdens de raadsvergadering van 23 januari 1856 kwam de brug opnieuw aan de orde. De aanleiding was een verzoek van timmerman Huitink "eene huisplaats op de wal te moogen koopen. indien den weg uit de Oude Lievelderstraat daar ter plaatse over de gracht wordt gebragt". Burgemeester Huiskes achtte het verzoek niet aan de orde. Wethouder te Voorde stelde voor gedeputeerde staten aan te schrijven, met het verzoek de bouw van de brug goed te keuren en daarna snel te beginnen. Hij hanteerde een argument waaruit blijkt dat in die tijd een bepaalde groep arbeiders achtergesteld werd, als volgt "dat op grond in de tegenwoordige omstandigheden den geringeren stand werk worde verschaft" en "thans de ten uitvoer legging

der werkzaamheden minder kostbaar zijn te achten, dan later in den tijd, als wanneer de dagloonen tot hooger prijzen stijgen".
De burgemeester vond het belangrijker de gemeente Eibergen aan te schrijven "spoed te betragten aan den geprojecteerden grindweg van de Overijsselsche grenzen naar die van de gemeente Groenlo" omdat "de voltooying der Groenlo, Eibergen en Lichtenvoorsche wegen reeds voorlang zijn afgewerkt, met uitzondering van eenige weinige ellen lengte bij dese stad". Hij vond dat door vertragingen grote nadelen onstaan, omdat het geinvesteerde geld te lang renteloos blijft.
Toch wist de meerderheid te bereiken goedkeuring voor de brugbouw aan te vragen bij gedeputeerde staten.
Het bleef daarna opvallend stil, tot bijna een jaar later op 17 december 1856 tijdens de raadsvergadering de onwil werd besproken grond af te staan nodig voor de aanleg van de weg, door A.H. Zijgo (ook Sigo genoemd) en de weduwe ter Steeg. Zijgo was ƒ 40.- per roede geboden tot een bedrag van ƒ200.-. Zoals eerder vroeg hij ƒ 325.-, met de eis dat de houtgewassen zijn eigendom bleven. (Sectie B, No. 1023 en 1090), groot 8 roeden en 60 ellen. De overige percelen die moesten worden aangekocht waren eigendom van M.J. Hemink en de weduwe G. ter Steeg. Totaal 7 roeden 30 ellen. Alle drie bleven zich koppig verzetten, en weigerden voor de gemeente te zwichten. Tenslotte begon de gemeente te dreigen met onteigening.
noot:
Kort daarvoor in 1851 was de onteigeningswet door het parlement aangenomen. Voor die tijd hechtte men de hoogste waarde aan het eigendomsrecht, en was onteigenen practisch onuitvoerbaar. Na 1851 was onteigening slechts mogelijk, als er van een hoge graad van algemeen belang sprake was, zoals de aanleg van spoorwegen, kanalen, wegen en stadsuitbreiding.

Het zware middel van onteigening werd als een geschenk uit de hemel vermeden door in contact te treden met Zieverink, die "na ontboden en verscheenen te zijn" bereid was weiland af te staan voor ƒ 25.- per roede. De stadsraad verklaarde zich accoord. Het tracé moest echter wat oostelijker worden verlegd. De gemeente Lichtenvoorde en Aalten werden ingelicht, en hadden geen bezwaar.
Op 22 december 1856 volgde nogmaals een discussie over een zoveelste brief van Stottelaar tegen de brugbouw.

Burgemeester Huiskes participeerde min of meer met deze brief door te verklaren, dat de aanwezigheid van een smederij, juist aan de zijde van de wegplannen moeilijkheden zou opleveren. De meerderheid van de raad bleef van mening dat de brug en weg er moest komen, nu door het weiland van Zieverink, langs het land van Zijgo. De brief van Stottelaar werd verworpen.
Hierop kwam raadslid van Weyn met het voorstel om met de pachters van walgrond in overleg te treden, om de pacht van de tuingrond te vernietigen. Een van de pachters, de heer Hummelinck werd ontboden. Hij verklaarde de pacht te willen opzeggen tegen een schadeloosstelling van ƒ 12.-. Over de overige pachters kon hij geen oordeel geven. Besloten werd maatregelen uit te stellen "tot tijd en wijle het blijkt, dat daaraan behoefte bestaat".
Intussen werd op 30 juni 1856 voor de weg Groenlo-Duitse grens een rijkssubsidie verleend van ƒ 6000.-.
Nogmaals werd er een begroting opgesteld "weg over de gracht met een zijtak naar de Lievelderpoort" (Winterswijkseweg), als volgt:
Aanleg van de brug met inbegrip van de weg ƒ 900.-.
Voor de afbraak en wederopbouw van het huisje van de weduwe Veldkamp ƒ 212.-.
Voor de onteigening van de grond van G.J. Zieverink ƒ 100.-.
Schadeloosstelling aan de weduwe Veldkamp voor het ongerief haar door de verplaatsing van de woning aangedaan ƒ 65.-.
Schadeloosstelling voor de ontbinding van huren aan Hummelinck en J.F. Jansen, samen ƒ 20.-.
Samen ƒ 1297.-.
Op 21 januari 1857 werd de begroting ter goedkeuring gezonden naar gedeputeerde staten. Als antwoord werd medegedeeld dat de uitgaven voor de brug en weg onvoldoende waren toegelicht, waarop er een raadscommissie werd gevormd, waarin zitting namen de wethouder te Voorde, Pondes, en raadslid J.B. Weenink. Ze kregen de opdracht met de gemeentebesturen van Lichtenvoorde en Aalten in Arnhem de afwerking van brug en weg te bepleiten.
Dat heeft blijkbaar geholpen. Ruim een maand later op 9 maart 1857 kwam de goedkeuring af van gedeputeerde staten, tegelijk met de toekenning van subsidie voor de aanleg van de weg vanaf de Overijsselse grens langs Eibergen Groenlo naar Lichtenvoorde, groot ƒ 17000.-"over drie dienstjaren te verdeelen".

Op 8 april 1857 volgde de aanbesteding "van de brug over de gracht, benevens den aanleg eener baan vanuit de Oude Lievelderstraat tot aan den bestaanden Lichtenvoordsche weg in de op dat terrein uitgebakende rigting gedeeltelijk daar te stellen door middel van keyen en gedeeltelijk door begrinding".
B.A. Wiegerink zette in voor ƒ 1080.-. J.B. Weenink was de laagste inschrijver voor ƒ 950.-. Hij had zich echter op een vroeger tijdstip verbonden het werk voor ƒ 900.- aan te nemen. De weg kreeg een breedte van zeven ellen.
Op 27 april meldde de gepasseerde Zijgo zich, wellicht bang dat er een gunstige handel langs zijn neus voorbij ging. Hij bood de grond aan voor ƒ 90.- minder, ƒ 235.- dus. De stadsraad ging accoord. Het tracé werd volgens het oorspronkelijke plan opnieuw verlegd. Aleida Greuliker had de grond van Zijgo gepacht. Ze verzocht het resterende stuk grond dat jaar zonder betaling van pacht in bezit te mogen houden.
Een jaar daarvoor op 23 april 1856 werd timmerman J.W. Sieverink aangesteld als stadsarchitect. Hij kreeg ƒ 70.- per jaar. Hij moest jaarlijks een plan indienen van alle werkzaamheden aan gebouwen, wegen, straten en "aardwerken". Dit laatste hield rechtstreeks verband met de slechting van de wallen, dus ook met de waldoorbraak in de Lievelderstraat. Ten aanzien van de in die tijd verpauperde arbeidersklasse kreeg hij de opdracht "Omtrent de werkzaamheden in dagloon te verrigten, zal hij zich steeds bij het daarover te houden toezigt moeten overtuigen, dat die loonen werkelijk door de te werk gestelden worden verdiend. Ontstaat er wantrouwen, dan worde hem de magt gegeven zoodanige persoonen te doen verwijderen, welke naar zijns inziens zig niet genoeg bevlijtigen dat dagloon te verdienen".
Op 17 augustus 1857 werd door de gemeentebesturen van Groenlo, Lichtenvoorde en Aalten, een conceptbrief opgesteld aan koning Willem III met een verklarende tekst over het ontstaan van de weg met de toltarieven.
Omwille van het tijdsbeeld worden de teksten integraal weergegeven, zoals die tijdens de raadsvergaderingen werden voorgelezen.
"Aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden:
Sire,
Geven met den meesten eerbied te kennen: de Gemeentebesturen van Groenlo, Lichtenvoorde en Aalten, Arrondissement Zutphen,

Provincie Gelderland. Dat zij overeenkomstig een, op den 22 Maart 1852 convenant hebben daargesteld eenen kunstweg, loopende vanaf Groenlo, op den kunstweg aldaar van Zutphen naar Winterswijk, over Lichtenvoorde en Aalten naar de Pruisische grenzen, in de rigting van Bochold, tot eene lengte van 17402 ellen; dat het algemeen belang van dezen weg is erkend, doordien, daarvoor zoo van rijkswege, als vanwege de provincie betrekkelijk groote subsidiën zijn verleend; dat intusschen de kosten van aanleg van dezen weg, na aftrek zelfs van deze subsidiën, nog zeer groot zijn geweest, en daar en boven het voortdurende onderhoud van den weg, geheel ten laste dier gemeenten komt, dat gemelde besturen, ofschoon wel vooraf wetende, dat de inkomsten der gemeenten, op verre na niet toereikend zijnde, om die kosten te bestrijden, toch niet geaarzeld hebben den weg tot stand te brengen, zoowel om het algemeen belang van denselven, als in de hoop van door billijke tolheffing in die kosten worden tegemoet gekomen; dat zij daarom op desen weg, die, zooals gezegd, eene lengte heeft van 17402 ellen, wenschen te plaatsen drie tollen, op onderlinge afstand van minstens een uur, en wel mede volgens bovenaangehaalde convenant, één tusschen Groenlo en Lichtenvoorde, één tusschen Lichtenvoorde en Aalten, en een tusschen Aalten en de Pruisische grenzen, ten einde uit de inkomsten daarvan, de genegotieerde kapitalen af te lossen, de renten te betalen en in het jaarlijksch onderhoud te voorzien".
Hierop volgt "Het tarief van tolheffing op den kunstweg van Groenlo over Lichtenvoorde en Aalten naar Pruisschen".
Artikel 1:
Bij de aankomst aan elk der tolboomen zal voor tol worden betaald:
Voor ieder paard, gespannen voor rijtuig, kar, wagen of diligence 7½ cent. Voor iedere kar, of wagen, gespannen achter een ander rij of voertuig, 7½ cent. Voor ieder paard gespannen voor voertuigen met meer dan 1200 Nederlandsche ponden bevracht, 10 cent. Voor ieder paar runderen, ter markt vervoerd wordende, 2½ cent. Voor ieder los paard of onder deb zadel, 5 cent. Voor ieder paard gespannen voor den zoogenaamden smallejan, om hout te vervoeren, 15 cent. Voor runderen, ezels, of koebeesten, per stuk, 2 cent. Voor kalveren, schapen of varkens, per stuk, 1 cent. Voor ieder rund of ezel gespannen voor een voertuig, 5 cent. Voor elken bok, geit of

hond, gespannen voor een rij of voertuig met vier wielen, 3 cent.

Artikel 2:

Voor den tol zijn vrij:

a) Paarden en rijtuigen behoordende tot 's Konings huis en die der Princen en Princessen van hetzelve, zoomede op reis de paardenm en rijtuigen der personen die het gevolg des Konings, der Koningin, of der Princen en Princessen uitmaken.

b) De paarden en rijtuigen van renboden in 's Konings dienst op reis zijnde.

c) De paarden en rijtuigen uitsluitend gebruikt wordende, voor de brieven posterij, wanneer in het rijtuig behalve den conducteur en postillon geen, of slechts één reiziger is.

d) De paarden en rijtuigen niet anders voerende dan materialen ten gebruike van den weg, vergezeld van een vrijbillet door de Directie van den weg afgegeven.

e) De paarden en het rijtuig van den aannemer van het onderhoud of van de herstelling van den weg, in zooverre het werk zich onder het tolperceel bevindt.

f) De paarden en rijtuigen der inspecteurs en ingenieurs van den waterstaat, zelve reizende en geene andere personen bij zich hebbende dan beambten tot dezelfde dienst behoorende.

g) De paarden der Koninklijke Maréchaussées, alsmede die van militairen in uniform, zoo ook de wagens en voertuigen behoorende aan den staat, of aan de nationale legercorpsen, en welke voorzien zijn van het door het Departement van oorlog vastgestelde distinctief teeken.

h) De onaangespannen, onbeslagen, en ongezadelde veulens, zoolang zij nog geene snijtanden hebben.

i) De voer en rijtuigen en beesten, niet anders vervoerende dan bouwmaterialen, landbouw of zuivelgereedschappen, of werktuigen voor den opbouw of herstelling, of ten dienste van hoeven , moolens of fabrijken, gelegen op of binnen een afstand van twee en een halve mijl van den tol.

j) De karren of wagens en de beesten uitsluitend mest of asch, heideplaggen of heide schalen, roet of mergel vervoerende, of ledig zijnde, die gaande halen, zullen in het laatste geval, de tol in de heenreize betaald, doch naderhand met die specie, terugkeerende, teruggegeven worden, mits de terugkomst plaats hebbe uiterlijk den volgenden dag.

k) De paarden en het vee, van of naar eigene of gehuurde woningen of weiden gedreven wordende.

l) De losse ongezadelde paarden, zonder hoofdstel, welke om beslagen te worden, naar den hoefstal en vandaar na het beslaan teruggeleid worden, zullen de tol voor de heenreize betaald, doch naderhand bij het terugkeeren, mits zulks geschiede uiterlijk den volgenden dag, teruggegeven worden.
m) De karren, wagens en dieren van de landbouwers, welke hun eigen geteelde voortbrengselen van veld, land of akkerbouw vervoeren van en brengen naar hunne eigene of gehuurde gebouwen of gronden.
Artikel 3:
Degene wier paarden of rijtuigen dikwerf een gedeelte van den weg berijden, zullen den tol kunnen uitkoopen, naar mate van den afstand die gewoonlijk door hen wordt afgelegd, en de menigvuldigheid der gewoone reizen. In geval van geschil deswege, zal door de directie van den weg worden beslist. Deze uitkioopen zullen niet langer dan één jaar worden aangegaan.
Ten slotte wordt aan zijne Majesteit verzocht de tarieven toe te kennen".
Na voorlezing van de concepten werd het noodzakelijk geacht, de toltarieven aan de Zwilbroekseweg te verminderen, om deze in overeenstemming te brengen met de tarieven van de nieuwe wegen.
(Toltarieven Zwilbroekseweg: Grepen uit het Grols verleden II, september 1982, pag. 1-19).

Er zijn geen gegevens wanneer precies de brug en de aansluitende stukjes straat en weg gereed waren. Eén indicatie is beschikbaar, vanwege een "request" van G. Hesselink van 25 september 1857, waarin werd verzocht "nu de weg uit de Oude Lievelderstraat bijna gereed is, eveneens het stuk weg langs den tol (Mattelierstraat, Winterswijkseweg) te verharden, en op gelijke wijze de weg over het Kippenrijenvonder tot aan de nieuw aangelegde keistraat". (Kippenrijenweg tussen arts Zandstra en school met grote gesticht). Het verzoekschrift van Hesselink werd gunstig ontvangen en aangenomen.
Op 22 maart 1858 werd er in Lichtenvoorde vergaderd, om de plaatsen van de tollen vast te stellen "betrekkelijk het convenant van 22 maart 1852". Vooraf werd bekend gemaakt, dat er een aanvullende rijkssubsidie was toegezegd, groot ƒ 2000.- "voor de Eibergsche en Ligtenvoordsche wegen".
De afgevaardigden van Groenlo en Lichtenvoorde "vereenigen zich met het gevoelen namens de gemeente Aalten uitgebragt"

zo staat er in de tekst. Dit "gevoelen" van Aalten betekende "dat de meerderheid het als eene onbillijkheid beschouwd, dat op eene gemeenschappelijke daargestelden weg de ingezetenen zouden worden belast met betaling van tolgelden, meenende om den weg geheel van tol vrij te laten".
Het lijkt onwaarschijnlijk dat tolvrijdom is verkregen op de betreffende weg, gezien onderhandelingen op 7 mei 1858 over de "concessie"(vergunning) voor tolheffing op de Eibergseweg. Allereerst werd vastgesteld dat het weggedeelte vanuit de kom richting Eibergen op Groenlo's grondgebied "1949 ellen lang" was. Vervolgens werden de tarieven in overeenkomst gebracht met de weg Groenlo-Duitse grens, met één toevoeging "wanneer de voertuigen van wielen zijn voorzien wier vellingen minstens eene breedte van één palm hebben, is het tolregt een halve cent minder".
noot:
Wethouder F.P. Stottelaar trad op 4 september 1855 af om campagne te voeren tegen de brugbouw. J.J.A. Pondes schreef hierop een verzoekschrift de opengevallen plaats te mogen innemen. Er werd gestemd en hij werd benoemd.
Een soortgelijke handelwijze vond plaats toen op 17 augustus 1857 de bejaarde wethouder F. te Voorde definitief aftrad. De vroegere wethouder Stottelaar stelde zich onmiddellijk beschikbaar, na de strijd tegen de brugbouw te hebben verloren. Hij was kastelein en onderhield wagendiensten o.a. op Winterswijk.
De beide inschrijvers voor de waldoorbraak J.B. Weenink en B.A. Wiegerink bedreven ook stevig het spel van stuivertje wisselen. Zo werd Weenink het werk gegund en Wiegerink mocht er later bouwen evenals zijn broer en zwager Oosterholt. Ook Pondes kreeg grond toegewezen (zie artikel N.J. Tops) ondanks vele aanvragen voor "een huisplaats".
Weenink was aannemer van wegenbouw, regelmatig raadslid en vooral later wethouder.
Duidelijk is, dat een beperkt aantal figuren in Groenlo de dienst uitmaakt, zonder dat de burger er aan te pas kwam.

Op 11 october 1858 stelde wethouder Stottelaar voor de tol van Dulfer een eind te verzetten in de richting van Winterswijk. Er werd een commissie gevormd, bestaande uit de wethouder en raadslid Weyn, om met de directeur van de wegen administratie jonkheer Panhuys te overleggen waar de tol

moest komen. De commissie was van mening dat de tol moest komen "boven of nabij het eigendom van Breukemeyer". Dit overleg verliep stroef. Er werd nog voorgesteld de tol te stichten "even buiten de Heuselsbrug beneden de 1800 ellen van de buitenkant der stadsgracht verwijderd".
De tolverplaatsing mislukte. Op 7 december 1858 werden de plannen door de commissarissen van de wegen verworpen. Hiermee bleef de tol van Dulfer tot de opheffing op de oorspronkelijke plek gehandhaafd.
Eind december 1858 blijken de wegen nog niet volledig afgewerkt. Besloten werd de straatweg administratie te verzoeken de afsluitingen "der Lichtenvoorsche grindweg en de Oude Winterswijksche dijk (Groeneweg, vervolgens in de richting Zwolle) zooveel mogelijk te doen opheffen, dat die afsluitwegen op de gemeentegronden aangebragt de belangens deser stad zeer benadeelen en tot veler ongerief bij de in en opgezetenen aanleiding geven".

Op 17 december 1861 werd door de stadsraad een brief behandeld van B.A. Wiegerink. Hij verzocht de opslag van hout te verbieden langs, zoals hij dat noemde, "de nieuwe verlengde straten". De houtopslag vond ook plaats langs de Lichtenvoordseweg. Hij vond "de aanwezigheid dier houtberging een hindernis niet alleen voor passeerende schigtige paarden, maar ook ongepast nabij zijn eigendom "aldaar door mij aangebouwd". Het gekapte hout werd in opdracht van de eigenaresse van het Marhulsen, freule van Heeckeren, langs de wegen opgeslagen, en te koop aangeboden. Hij achtte dit in strijd met de gemeentelijke wetgeving, en vond bovendien "als wordende aan eene enkele stand een privilege verleend, welke privilegiën den wetgever niet wil". Hij verzocht de rentmeester van het Marhulsen Lafontaine Verwey, en freule van Heeckeren woonachtig in Zutphen te schrijven, dat voortaan "dese kostenloose houtwallen niet worden gedoogd", en dat voortaan de opslagplaatsen worden verhuurd op "daartoe aan te wijzen en uit te bakene plaatsen".
Of de houtwallen verdwenen vermeldt de historie niet.

Behalve de rijksweg Zutphen, Ruurlo, Groenlo, Winterswijk was eeuwenlang de Deventer kunstweg een belangrijke verbinding. De weg liep vanaf Deventer over Gorssel, Laren, Lochem,

Borculo naar Groenlo. De stad Deventer bezat specifieke bevoegheden over deze verbinding.
Op 20 mei 1879 besloot de stad Deventer, als rechtspersoonlijkheid over de weg, na 1880 alle tollen op te heffen. Dus ook de tol tussen Groenlo en Borculo, waarvan het tolhuis nog aanwezig is (thans bewoond door de familie (Hein) Krabben).
Het gevolg was, dat de betrokken gemeentebesturen besloten gezamenlijk te vergaderen op 29 mei om elf uur in het gemeentehuis te Lochem. Gevreesd werd, dat door het wegvallen van de tolgelden het onderhoud van de weg gevaar liep.
Op 9 juli 1879 volgde het verslag van deze vergadering. Aanwezig waren de gedeputeerden van de provincie Gelderland, van Nagell van Ampsen en van Nispen, en vertegenwoordigers van Gorssel, Laren, Lochem, Borculo, Eibergen en Groenlo. Volgens dit verslag bleef Deventer bij het besluit de tolheffingen te staken. Overeengekomen werd, dat de betrokken gemeenten onderling regelingen zouden ontwerpen, indien Deventer en de provincie Gelderland geen subsidies gaven voor het onderhoud.
In de Groenlose stadsraad zag raadslid Hendrik Lasonder "een vergelijk van weinig nut" omdat de hoofdcommunicatie tegenwoordig Lievelde is". (Spoorwegstation) Hij verwachtte dat de provincie de weg niet zou laten vervallen.
Op 13 juli 1880 verzocht Lochem aan Groenlo om een bijdrage in de kosten van een procedure tegen Deventer, wegens het eigenmachtig optreden. Het verzoek van Lochem werd afgewezen. Gelijktijdig verzocht Deventer aan Groenlo mee te betalen aan het onderhoud van de "Deventersche Groenlosche kunstweg". Gevraagd werd 6% te betalen van de onderhoudskosten. Dit zou voor Groenlo jaarlijks ƒ 120.- betekenen. Opnieuw werd uitgesproken dat "de weg van minder beteekenis is" door "de Nederlandsch Westphaalschen spoorweg" (de verbinding Duitsland, Winterswijk, Zutphen) en men beschouwde het onderhoud van de weg "slegts uit oogpunt van landbouwbelang". Gewezen werd op de mogelijke aanleg van een weg vanaf Borculo over Beltrum naar Groenlo, waardoor de Deventer kunstweg; Groenlo rechtstreeks naar Borculo, (nog aanwezig) nog meer in waarde zou dalen.
Deze opmerking is in tegenspraak met besluiten die werden genomen naar aanleiding van twee brieven vanuit Eibergen van 11 en 24 april 1865. Hierin verzocht de gemeente Eibergen mee te werken aan plannen voor de aanleg van een nieuwe weg van

Borculo over Beltrum naar Groenlo, en verbetering van een buurtweg nabij de erven Hassink en Scharenborg.
Het antwoord van Groenlo toen luidde "Aabgezien alhier eene grindweg naar Borculo bestaat, het merendeel der leden er geene noodzakelijkheid in zien eenen tweeden diergelijke weg naar die plaats aan te leggen". Ten aanzien van een verbetering van de buurtweg werd medegedeeld, dat het gasthuis te Groenlo hiervoor geen grond wilde afstaan (Scharenborg, gasthuisboerderij).
Uiteindelijk kwam de weg naar Beltrum toch tot stand. Jaren later op 22 juli 1889 vond de aanbesteding plaats "van de grindweg Groenlo Beltrum, in aansluiting met de weg door de gemeente Eibergen te maken". Inschrijvers waren B.A. Hilbers te Groenlo voor ƒ 3500.-, en H.J. te Siepe te Winterswijk voor ƒ 3188.-.

Kort na de eeuwwisseling kwam er een einde aan de tolheffingen op de rijksweg Deventer, Zutphen, Winterswijk naar Duitsland. Op 27 februari 1904 werd hiertoe besloten, na een verzoek aan de tweede kamer door de kamer van koophandel te Winterswijk.
Het "hek van Dulfer" werd hiermede geschiedenis.

Foto's 1 tot 5 beschikbaar gesteld door H.J.B. Gastenveld te Groenlo.

Naschrift.
Herhaaldelijk is gevraagd welke de bronnen zijn van de scripties zoals deze. De gegevens zijn verzameld uit de resolutie en memoriebocken, in rubrieken ondergebracht, om ze vervolgens chronologisch te kunnen verwerken. De archief Nos. zijn C.15. (vanaf 1837) tot C.16a. (eind 1925), in totaal 13 boeken. Ik heb voor de serie, voorzover de gegevens uit deze boeken stammen, de algemene titel gekozen "Groenlo in de Verte", om niet steeds opnieuw dezelfde archief bronnen te hoeven herhalen. Nu de afsluiting nadert, geef ik deze gaarne vooraf. Er is geen kadastraal onderzoek verricht, wat mij wel eens is opgebroken. Ook de correspondenties zijn niet onderzocht. Blijkens steekproeven worden deze in de verslagen vrijwel volledig aangehaald.

Groenlo, november 1980. V. Smit.



Stadsgracht bij de Boompjeswal. Park is nog moestuin.

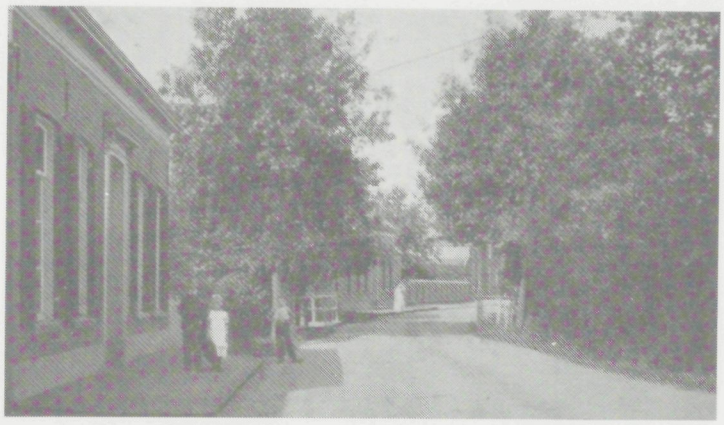

Lievelderstraat. Anno ? Gezien vanaf de Lichtenvoordseweg.



Het Kippenrijenvonder in de Kippenrijenweg, thans Schralenstein.



Mattelierstraat. Anno ?
Gezien vanaf de Winterswijkseweg.



Brug in de Winterswijkseweg. Anno ?
Links de Boompjeswal.

Aanvulling artikel van V. Smit, "Rondom tollen, wegen en Knibbelbrug".



Het hek van Dulfer

Foto 2
De "Knibbelbrug" als scheiding tussen grindweg en Veldkeistraat.

Foto 3
Het Kippenrijenvonder in de Kippenrijenweg. Links woonde de familie Roerdink. Rechts huis en tuin van de familie Bulten met op het schild "tuin en bloemzaden te koop".

Foto 4
Praatje op de Brabantse keien. Links onder de platanen een jongen die misschien meeluistert. In de straatbocht pand met muurankers A.N.N.O. 1648, het jaar van de vrede van Münster. Het pand "Kiens" nog gesloten huis. Muurankers 1662.

Foto 5
Vormschoonheid vanuit de Mattelierstraat met het verkeer van toen. De brug was smal. Op de oevers overhoekse steunberen. De staanders van de leuning en de zwaardere hoekposten zijn met lood in natuurstenen blokken bevestigd.

Groenlo in de verte

Rondom de verdeling van de markegronden, speciaal gericht op Groenlo.

Op het platteland van Nederland bestonden tot in het begin van deze eeuw uitgestrekte complexen woeste gronden. Het grootste gedeelte bestond uit heide, daarnaast broekgronden en venen. De boerenbedrijven met akkerbouw op de essen lagen, dikwijls in groepsverband, als eilanden temidden van de uitgestrekte heidegronden.

Tot de komst van de kunstmest was eeuwenlang op de zandgrond woeste grond belangrijk voor de bemesting van de esgronden. De heide werd afgeplagd en gelaagd in de potstal gebracht. De diepliggende vloer van de stal werd bedekt met bladerstrooisel en grasplaggen waarop vervolgens door middel van de heideplaggen, als absorberend middel, de mest werd gevormd bestemd voor de esgrond. De koeien kwamen dus steeds hoger in de potstal te staan. Het rundvee werd overwegend gehouden om mest te leveren, dus niet allereerst om de zuivelproducten zoals melk en boter. Om zoveel mogelijk mest te winnen werden de koeien 's nachts op stal gezet. Graanstro werd niet in de stal benut. Vanwege de geringe oppervlakte bouwland was er weinig stro, dat bovendien benut werd als wintervoedsel voor het vee. Een tweede voordeel van het gebruik van heideplaggen was dat de humuslaag van de niet in cultuur gebrachte gronden indirect op het bouwland werd gebracht. Door de verwijdering van de humuslaag op de heide bleef de kwaliteit van die gronden slecht. Het stelsel van plaggenbemesting ontstond omstreeks de 12e eeuw en sindsdien ontstond de geleidelijke ophoging van de essen, die wij thans nog op het platteland aantreffen.
Voor de bemesting van de cultuurgrond was een veelvoud van heidegrond nodig. Jaar in jaar uit werden op de essen gewassen geteeld, bestaande uit tweemaal rogge, eenmaal boekweit, in een z.g. drieslagstelsel.

Aanvulling van de geringe weidegronden werd gezocht in broekgronden of lage heidevelden. De hoge heidegronden waren het domein van de schapen.

Door de intrede van de schapenteelt en plaggenbemesting werden de woeste gronden zeer belangrijk. Gaandeweg werd er een soort roofbouw op deze gronden gepleegd, mede omdat het tientallen jaren duurde voordat de afgeplagde heide zich had hersteld. De druk werd zo groot, dat de gebruikers zich aaneensloten, om anderen die rechten meenden te doen gelden,

buiten te sluiten. Het markegenootschap als organisatie van gerechtigden op de woeste gronden was hiermee geboren. De eerste taak was het beheer ervan.

Met de opkomst van de heerlijkheden, zoals Borculo, Lichtenvoorde en Bredevoort als opdringende machten, en de opkomst van de ridderhofsteden, voor Groenlo de havezathen Marhulzen en Merfelt, ontstond er een strijd met de burenorganisaties om het beheer van de woeste gronden. Gezien het verloop van de geschiedenis hebben de markegenootschappen als burenorganisaties het pleit in hoofdzaak in hun voordeel beslecht.

Behalve de gewaarden (berechtigden) op het platteland de boeren dus, bezat de stad Groenlo uitgebreide rechten buiten het schependom in de omliggende markegronden van Lichtenvoorde, Beltrum, Lintvelde, Zwolle en Hupsel. Ook kregen stadsinwoners de gelegenheid als gewaarde in aanmerking te komen, zij het tegen een forse betaling. Een bevoorrechting van de bezittende klasse, waarbij als kwalijk element, een extra bevoorrechting voor families die al berechtigd waren. Dit wordt zichtbaar in een publicatie van 4 maart 1827 met de volgende tekst: "Burgemeester en wethouders van Groenlo maaken bij desen hunne onderhorigen bekend, dat per regelement is opgemaakt wegens berechtigdens van veld en veen. Om de hoedanigheid van berechtigde te verkrijgen sal aan de gemeente een somma van vijftig gulden moeten worden betaald, nevens de kosten van het zegel. Diegene egter, welke met dogters van berechtigden gehuwd zijn, zullen slegts vijf en twintig gulden met het zegel behoeven te betalen. Zullende gevolgelijk van heden af niemand moogen gebruik maken nog berechtigd zijn tot veld en veen, dan diegene welke daar toe van ouds beregtigd zijn, nevens dezulke welke de gelden voor hun verschuldigde burgerregts voldaan hebben, terwijl diegene, welke niet betaald hebben verpligt zullen zijn het resterende met den eersten te koomen voldoen, daar zij anderzints verstoken zullen zijn van hun regt op veld en veen."

Dit "regt op veld en veen" werd herhaaldelijk geschonden door het ontstaan van misverstanden of diefstal, waardoor ware veldslagen ontstonden.

Op 22 juli 1747 vaardigde het stadsbestuur een publicatie uit ondertekend door secretaris G.L. Schalen "insaeke plaggen maayen in Hupsele" met als tekst: "Burgemeesteren, Schepenen en raad der stad Groenlo tot haar groot ongenoegen verstaen hebben, alsdat eenige ongequalificeerde boeren sigh niet quaamen te ontsien, om in de marken en velden waarin die van Groenlo bereghtight sijn plaggen te maayen, en onder voorwend-

sel van sulkx voor de burgeren, ingesetenen van de stad en schependom te doen, deselve naar haar eigen land koomen te brengen, waardoor onse marken en velden kragtig worden benadeelt." Voorgesteld werd iedere niet gerechtigde het plaggen maaien en het vervoer te verbieden "onder wat protext sulx ook soude moogen geschieden." Overtreders werden beboet met vier goudguldens.

Een eeuw later was de situatie nog weinig veranderd blijkens een klacht van juni 1839 door landbouwer J.F. Laarberg (thans J. Pleiter). Hij schreef aan het stadsbestuur "dat eenige landlieden uit de buurschap Hupsel, gemeente Eibergen, de in en opgezetenen van Groenlo bedreigd hebben, en in het handhaven van hunne regten in het Hupselsche veld hinderlijk zijn, en de door hun gemaaide plaggen en gestokene schadden weg te halen of stuk te slaan", terwijl Groenlo "sedert onheugelijke jaaren regten hebben in gezegd veld."

Het stadsbestuur trachtte de kwestie te sussen om grotere calamiteiten te vermijden en gaf "aan bovengemelden klager" de raad "dat zij evenals in vroeger jaren, zig niet moeten ontzien van hun regt in gemeld veld gebruik te maken, doch zig niet in overgroten getale derwaarts moeten begeven, ten einde niet den schijn van eenig vijandelijk voornemen aan te neemen, en in geval van ontvreemding of vernieling door die van Hupsel, daarvan onverwijld kennis te geven." Laarberg werd medegedeeld dat raadslid F. te Voorde zich beschikbaar had gesteld om de klachten te behandelen.

De aanloopperiode tot de ontginning van de woeste gronden ontstond in de Franse tijd, toen "les petits déserts" genoemd. Het resultaat was een wetgeving in de jaren 1809-1810. Deze wetgeving behelsde o.a. vrijstelling van belasting voor 50 jaar, indien "de kleine woestijnen" binnen 15 jaar werden ontgonnen. De bedoeling was de gronden in particulier eigendom te brengen, om zodoende de ontginning te bevorderen. De woeste marke of gemeentegronden moesten verdeeld worden tussen de markegenoten en berechtigde leden van de gemeente. Er moest ook gelet worden op de belangen van de niet gewaarden. Ook houders van schaapskudden moesten schadeloos gesteld worden. Als binnen een jaar na datum van het besluit niets was ingezonden, werd aangenomen dat er geen bezwaar bestond tegen de verdeling of verkoop door overheidswege. Het besluit eindigde met practisch gerichte bepalingen, zoals afscheiding van percelen, afwatering en wegen onderhoud. In Gelderland reageerde in 1810 een kleine minderheid van het aantal marken. De

verdeling werd afgewezen in het belang van de mestbereiding.

De wetgeving van 1810 werd een mislukking. Na het herstel van de onafhankelijhkheid in 1813 werden de maatregelen vergeten of terzijde geschoven, mede omdat er werd getwijfeld aan de geldigheid van de Franse wetgeving. Bovendien schrokken de marken terug voor de enorme taak die er bij een verdeling wachtte. De gronden waren niet opgemeten, en dit moest gebeuren voor er van verdeling sprake kon zijn.

Een belangrijke schakel in dit opzicht was de invoering van het kadaster, per wet van 2 januari 1832, hoewel de invoering geen verband hield met de ontbinding van de markegronden. Het was een zuiver fiscale maatregel, die de overheid de mogelijkheid bood, tot het heffen van grondbelasting .

In het jaar 1835 werd de wetgeving van 1809-1810 door Lodewijk Napoleon opnieuw onder de aandacht gebracht. Een ontwerp van wet werd aan de tweede kamer aangeboden ter bevordering van de ontginningen, met de toezegging van een tijdelijke vermindering van grondbelasting, zoals voorgesteld in 1810. Enkele kamerleden zagen in de voorstellen geen landbouwbelang, maar een middel om gemeenten van schulden af te helpen.

In deze periode rees het inzicht , dat het beter was eerst de verdeling van de woeste gronden te bevorderen en daarna de ontginning. Dat laatste was al zo vaak mislukt. De schatkist zou er wel bij varen door verkoop en successierechten. De te verlenen vrijdom van belasting zou er door in het niet vallen.

Met de voltooiing van het kadaster waren die gronden bekend en in kaart gebracht. De landmeters in die dagen gingen niet willekeurig te werk, maar beschreven ook de kwaliteit van de uitgestrekte percelen. De heidegronden waren volkomen leeg. Bossen bestonden niet. Geboomte, uitsluitend eiken, waren te vinden op de boerenerven en langs de essen. In 1830 was het inwonertal in Nederland 2,3 miljoen, waarvan het overgrote deel geconcentreerd was in de grote steden.

Zeer geleidelijk kwamen toch verdelingen tot stand, ondanks de bedrijfstechnische onmogelijkheid landbouw te bedrijven zonder woeste gronden in relatie met de mestbereiding. Hoe schril steekt dit af tegen de mestoverschotten van thans met de daaraan verbonden milieuproblemen.

Kort na de Franse tijd kreeg Groenlo vergunning turf te steken in het Korenburgerveen zij het na processen te hebben gevoerd tussen 1822 en 1825. Op 23 februari 1834 volgde de akte van verdeling van het Ruurlosebroek getekend te Zutphen door J. van Pallandt van Riemsdijk en W.L.F.C. van Rappart,

waarbij aan de stad Groenlo "in vollen eigendom uit te geven 12 bunders, 33 roeden, 33 ellen." Op 5 februari 1836 bepaalde de staatsraad gouverneur van Gelderland (thans commissaris van de koningin) dat "de stad Groenlo slegs deelgerechtige in de markegronden van Beltrum zijnde, met de overige deelgerechtigden konde meedewerken tot bevordering eener behoorlijke verdeeling dier gronden, en daarbij zorgen dat de belangen der ingezetenen in acht worden genomen. Groenlo protesteerde bij raadsbesluit jaren later op 25 november 1840 tegen de beperkingen door de gouverneur van Gelderland aangebracht.

Op 1 september 1846 blijkt er een commissie "tot de verdeeling der markegronden" te bestaan. Burgemeester en wethouders en raad van Groenlo maakten samen met deze commissie bekend "aan de ingezetenen van stad en schependom dat te Eibergen tussen de gecommitteerden van die van Eibergen gehoudene zamenkomst is gesloten, bepaald en vastgesteld, de navolgende overeenkomst opzichtens de verdeeling der markengronden van Eibergen, te weten ", enz.

noot:

De navolgende tekst geeft de begrenzingen weer van grondstukken die hoofdzakelijk ten noorden van de Zwilbroekseweg liggen, en een deel ten zuiden ervan dicht tegen de Duitse grens. De genoemde locaties zijn niet meer aanwijsbaar, hoewel enkele benamingen nog steeds worden gebezigd.
Interessant is dat in die tijd de middeleeuwse landweren nog aanwezig waren en als grenzen worden genoemd. De Winterswijkse geschiedschrijver B. Stegeman ging ter plekke op zoek naar restanten van deze verdedigingslinies met bewaakte doorgangen. Als gids volgde hij gegevens die op een 17e eeuwse kaart voorkwamen. Hij vond nog belangrijke resten vooral in Kotten en het Woold in zijn gemeente. De landweren bestonden uit 2 soms 3 parallel lopende wallen met in het midden en aan weerskanten sloten. Ook behandelt hij wallen met begeleidende sloten die complete marken omgeven als afscheiding van naburige gemeenschappen. Ook deze werden landweren genoemd en stamden uit het oude markenverleden, toen de marken zich vaak onderling als vijandige staatjes bejegenden.

Ook waren de boerenerven omwald. Door ondervragingen van oude boeren kwam Stegeman erachter, dat deze wallen werden opgeworpen omdat draad (prikkeldraad) onbekend was. Hij beschrijft eveneens de wijze hoe deze boerderijwallen werden beplant. De wallen werden bepoot met eiken en berken waarvan de stammen werden afgehakt, nadat deze een bepaalde dikte

hadden. De daaruit opnieuw ontsproten takken werden naar beneden in de wal gebogen, waar ze wortel schoten, en tesamen met doornig struikgewas, zoals bramen en wilde rozen een ondoordringbare haag vormde.
Stegeman publiceerde zijn bevindingen op 12 mei 1941 in Archief van de Graafschap.

Vervolg van de overeenkomst met Eibergen van 1 september 1846 "opzigtens de grensscheiding dat aan de gemeente Groenlo is aan en toebedeeld." De scheiding "gaat vanaf den duiker, gelegen in den dijk (weg) tusschen Groenlo en het Zwilbroek tegenover Zimmelink, vandaar langs de landeweer loopende langs de mark van Zwolle, tot aan den dijk van Winterswijk op Eibergen, vandien dijk tot omstreeks duizend ellen boven den Hupselschen Kerkdijk. Vandaar langs het gegraven kielspit (greppel) tot aan de mark van Hupsel ter lengte van duizend en vijftig ellen, vervolgens langs de landeweer loopende langs de mark van Hupsel, Avest en Zwolle tot aan den Koerboom, zijnde dese perceelen weide en groengronden, benevens eenige landerijen daar binnen gelegen mede tot den eigendom van de stad Groenlo behoorende. Wijders is bij besluit van den raad met overleg van de commissie goedgevonden, dat geen der ingezetenen van Groenlo voortaan op andere gronden van het Eibergsche veld zal mogen werken of van het verwerkte mogen vervoeren, evenmin die van Eibergen of uit den Holterhoek op de gronden aan de gemeente Groenlo toegestaan. Dat geen der ingezetenen van de stad en schependom van Groenlo voortaan eenige schollen of plaggen mag maayen of schadden steeken, of te veenen of te vervoeren, zonder voorzien te zijn van schriftelijk bewijs van het stedelijk bestuur tot toelating van zoodanige bewerking.
Dat de grensscheiding van het zoogenaamde Eibergsche veen uitgaat van den zoogenaamden Goede Hoop, langs den dijk die loopt van Eibergen tot aan de grenzen van de mark van de buurschap Zwolle. Dat aldaar een Singelwal zal worden gemaakt vanaf den paal, langs het Zwolsche veen tot aan de Pruisische grenzen, en wel tot aan het kantoor van den Holterhoek. Van dat punt langs den dijk, loopende van Groenlo tot aan den zoogenaamden Goede Hoop, alle gronden binnen voormelden omtrek gelegen, zooals veen, heide en plaggen grond, groot 61 bunders zal bevatten. Dat op dien afgedeelden grond geen der ingezetenen van stad en schependom Groenlo zal werken, als alleenlijk die van Eibergen, den Holterhoek en de berechtigden van stad en schependom. Zij moeten voorzien zijn van een schriftelijk bewijs vanwege het stedelijk bestuur van Groenlo of van het

plaatselijk bestuur van Eibergen.

Dat de gerechtigden van Eibergen de Holterhoek en die van stad en schependom Groenlo, op de hiervoren vermelde grond, geen andere bewerkingen mogen uitoefenen als kluun (harde turf) te baggeren, turf en schadden te steeken, en dat die bewerking niet zal moogen geschieden door personen woonachtig buiten de gemeente Eibergen, den Holterhoek en stad en schependom Groenlo."

Ook mocht er geen kluun, turf en schadden worden verkocht en vervoerd naar personen die buiten Eibergen en Groenlo woonden.

Tot slot sprak de commissie het vertrouwen uit, dat alle berechtigden in "hun persoonlijk belang zullen meewerken tot het weeren van stroperijen (diefstal) ter deser zake".

Er volgt tot october 1852 geen enkel bericht over de markegronden. Een eerste uitzondering is een verzoek van notaris te Bokkel Huinink te Neede. Hij verzocht "aan of nabij de Zwilbroekseweg" tien bunder woeste grond te mogen kopen "door Eibergen aan Groenlo toebedeeld", ten einde zijn boerenbedrijf uit te breiden, en om aldaar een steen en pannenbakkerij te stichten.

Een tweede bericht betreft inwilliging met algemene stemmen van een voorstel door wethouder F. ten Voorde aan J.H. Schurink en J. Romaat "landbouwers onder Eibergen", drie percelen heidegrond af te staan "ongeveer 28 bunders gelegen in het buurschap Hupsel, teneinde voor een jaar hunne schapenkudden te doen weiden voor f. 10,- ". Er werd eveneens toestemming verleend een weg aan te leggen in het Hupselseveld voor de afvoer van grind.

Op 27 october 1852 verzocht L. Lasonder, rector van de Latijnse school te Groenlo "om in koop of erfpacht te mogen overnemen en perceeltje heidegrond gelegen aan het erve Panneman " (thans Essink op Panneman). Hierbij deed Burgemeester Huiskes het voorstel om alle woeste grond in het schependom (ongeveer 6 hectare) aan de meest biedende te verkopen "ten einde de zucht tot ontginning bij meer gegoede ingezetenen bestaande, tegemoet te koomen".

Na opnieuw een jarenlange pauze in de berichtgeving kwam op 5 januari 1856 raadslid M.J. Dievelaar met een verzoek maatregelen te nemen die moesten leiden tot verdeling van de woeste gronden van de gemeente. De rest van de raad wenste eveneens bespoediging. Besloten werd de commissies van de marken van Zwolle, Beltrum, Avest, Lintvelde, Hupsel en Lichtenvoorde aan te schrijven, om over te gaan tot de afgifte van bewijzen van

eigendom van de aan Groenlo toegewezen grondstukken, waarbij als reden werd toegevoegd dat "allerwege verdeling reeds een aanvang heeft genomen". Ten aanzien van de Beltrumse mark werd extra spoed gewenst geacht, verzocht werd direct aanwijzingen te geven van de toegedeelde grondstukken, "ten einde aldaar even als elders zoo veel mogelijk de onberegtigden te weeren, welke thans ten nadeele deser gemeente veelal zich op die gronden doen voorzien van brand en mestspeciën".

Dat er bij de afgifte van bewijzen van eigendom van gemeenschappelijke gronden geen sprake was van verdeling aan gerechtigden, maar van commerciële verkoop van deze grondstukken, komt aan het licht tijdens een raadsvergadering op 20 november 1857. Er ontstond een uitvoerige discussie naar aanleiding van verkoop van veldgrond in de mark van Lintvelde. Het Lintveldse slat. (Een slat is een uitgestrekte waterplas op de heide). Het dagelijks bestuur van de gemeente had aldaar op 18 november 1857 al grond laten veilen. Er werden bezwaren geuit tegen deze verkoop, en verdere plannen hiertoe, omdat, zo werd uitgesproken, deze gronden moesten worden verdeeld en dus niet mochten worden verkocht aan buitenstaanders. Er was in dit opzicht een overeenkomst (contract) opgesteld tien jaar daarvoor op 18 december 1847 tussen alle marken waarin Groenlo deelgenoot was, als uitvloeisel van de wetgeving van juni 1837.

Dit convenant tussen gecommitteerden van de marken van Lichtevoorde, Beltrum en Hupsel was het resultaat van een jarenlang gevoerd rechtsgeding waarna 470 bunder heidegrond in gebruik werd afgestaan aan Groenlo. De heidegronden werden op 3 juni 1851 aan Groenlo toegewezen, waarbij uitsluitend de ingezetenen van Groenlo het recht kregen "de gewoone beheiding en beweiding" uit te oefenen, waarbij de marken zoals die rondom Groenlo in gemeenschappelijk gebruik waren ophielden te bestaan. Het gevolg was dat "onder bedreiging van zich schuldig te maken aan diefstal", iedereen binnen de aangewezen grenzen moest blijven. Het gemeentebestuur was met de markencommissies overeen gekomen "alle onregtmatige daden te bestrijden binnen de aangewezene grensscheidingen". De 470 bunder heidegrond die aan Groenlo werden afgestaan werden als volgt verdeeld: 25 bunder uit de mark te Avest, 78 bunder uit de mark te Beltrum, 32 bunder uit Lintvelde, 50 bunder uit Zwolle, 36 bunder uit Hupsel, 249 bunder uit Lichtenvoorde.

Burgemeester Huiskes verklaarde gehandeld te hebben in het belang van de gemeente, door opdracht te geven tot veiling van

een gedeelte van de aan Groenlo toebedeelde veldgrond in Lintvelde "omdat de gronden dikwijls een el onder water staan". En als toevallig argument voegde hij eraan toe, "en omdat thans door de lang aangehouden droogte dese van alle water zijn ontlast".

Opnieuw werd het steeds terugkerende element herhaald dat "vele ongerechtigden zich niet ontzien, met bewaring (bescherming) hunner eigene gronden, de voortbrengselen der geveilde grondstukken ten nadeele der gemeente in den handel brengen, dat het nu gekozen tijdstip van verkoop (het droogvallen) meer dan bevoordeelt". De burgemeester verzocht "de veiling der regten van Groenlo op 18 percelen woeste grond in het Lintveldscheveld gemeente Eibergen goed te keuren".

De veiling bracht f. 1747,- op, dit was f. 538,90 boven de raming. Hij verzocht eveneens goedkeuring te verlenen, de overblijvende grond "door te doene afgravingen en verder aan te brengen verbeteringen zullen worden gecultiveerd tot weiland, zooals destijds met de toegedeelde grond in het Ruurlosebroek heeft plaatsgevonden". (broekgronden zijn lage drassige gronden) De broekgronden brachten sindsdien jaarlijks f. 400,- op voor de stadskas. Hij stelde voor dit eveneens te doen in het Lintveldseslat en de kosten van het cultiveren af te trekken van de opbrengst van de verkochte grond. "Het overgebleven geld zou kunnen worden gebezigd tot delging van schuld of belegging."

Burgemeester Huiskes besloot met de opmerking dat "de stedelijke regering ten allen tijde het beheer over veld en veen heeft uitgeoefend", en verzocht mee te werken "de aan Groenlo toebedeelde grondstukken tot algemeen nut niet in een onvruchtbare toestand te laten liggen". Hij zou daartoe "tot gelegener tijd gepaste en billijke voorstellen doen".

Raadslid J.F.A. Weyn (tevens notaris) was tegen veilingen gekant omdat dit verboden was volgens het contract van 18 december 1847. Hij verlangde dat dit contract zou worden voorgelezen. Dit geschiedde, en versterkte de overtuiging van zijn gelijk. Hij verklaarde tegen ieder voorstel te zullen stemmen, dat inging tegen de wetgeving van 1837, waarin de markeverdelingen werden geregeld met uitsluiting van materieel eigenbelang, zowel door particulieren als burgelijke gemeenten "meede ter voorkoming van eventueel voortvloeiende procedures".

De meerderheid van de raad besloot toch over te gaan tot beperkte verkopen van markegronden in de toekomst, voorzover de rechten hiertoe aantoonbaar waren. Weyn verzocht hierop bij

de aanvraag van toestemming voor de verkochte percelen in Lintvelde bij gedeputeerde staten, een afschrift mee te zenden van het contract van 1847. Hij waarschuwde nogmaals "om geen daden van eigendom uit te oefenen, op de indertijd toegedeelde gronden". Hij kon zich niet voorstellen dat gedeputeerde staten goedkeuring zou geven aan de verkoop van grond in Lintvelde. Het zal hem verbaasd hebben dat per schrijven van 23 december 1857 gedeputeerde staten toch hun goedkeuring gaven voor de verkoop van de grond.

Op diezelfde raadsvergadering van 20 november 1857 kwam een brief aan de orde van B.A. Huininck "en consorten" met bezwaren tegen de verkoop van markegronden. Burgemeester Huiskes merkte op, dat bij de inzenders verkeerde begrippen heersen over de percelen grond. Hij was van mening dat vele percelen niet tot de markegronden behoren, maar als eigendom van de gemeente moeten worden beschouwd. Bovendien waren deze gegevens vastgelegd in het register van onroerende goederen van 1 october 1853. De indieners zijn "verward naar het
schijnt door de overeenkomst van 18 december 1847, tusschen gecommitteerden uit de raad en gecommitteerden voor de verdeeling der markegronden van Lichtenvoorde, Beltrum en Hupsel gesloten, waardoor dese willen afleiden dat geen markegronden mochten worden verkocht".

De overeenkomst van 1847 was tot stand gekomen na jarenlange "differenten en disputen" die zo hoog opliepen dat deze op 9 juli 1838 door F. ten Voorde, J.A. Knikkink (gemeente secretaris), H. te Marvelde en L. Nijhof aanhangig werden gemaakt bij het kantongerecht, en daarna voor de rechtbank te Zutphen. De processen werden verloren. Daarna startte de gemeente een procedure voor het provinciale gerechtshof, waar ten slotte na bijna 10 jaar procederen als compromis de overeenkomst van 18 december 1847 voortvloeide. Aldus de uitleg van burgemeester Huiskes. Raadslid Weyn, nog niet op de hoogte van de door hem niet verwachte toestemming van gedeputeerde staten inzake de grond verkoop in Lintvelde, waarschuwde nogmaals tegen juridische gevolgen. De jarenlange rechtsgedingen die vooraf gingen aan het convenant van december 1847 heeft de stad het voor die tijd enorme bedrag van ± f 3000,= gekost.

Op 8 juni 1858 verzochten J.H. Buursenweiden en J.H. te Vruchte "lantlieden te Lintvelde" voor één jaar te mogen pachten het Lintveldse perceel van de stad "tot beweiding" onder voorwaarde "dat de gemeente harerzijdsch gedurende den

pachttijd op hetselve, zoodanige werkzaamheden zullen verrigten als zij noodig oordelen ter verbetering van die gronden te moeten doen". De raad besloot de aanvraag in te willigen voor één jaar "tot beweiding met eigen vee", voor de pachtprijs van zeven gulden.

Op 13 augustus 1858 ging het voltallige stadsbestuur, 's middags om vier uur naar het Lintveldse perceel "om aldaar die verbeteringen te beveelen, welke nuttig en in het belang der gemeente zullen worden geoordeeld".

Naar het schijnt een beetje door ongeduld gedreven, werd een jaar later op 6 juni 1859 bij J.H. Huyskes te Groenlo, lid van de commissie voor de verdeling van woeste gronden aangedrongen zorg te dragen dat de "markaangelegenheid" ten spoedigste "finaal" geregeld werd.

Een opsteker voor de gemeente was de mededeling dat 36 graspercelen in het Ruurlosebroek f. 393,- hadden opgebracht. Dit ging "de gekoesterde verwachtingen verre te boven". Deskundigen schatten de opbrengst op f. 300,-.

Op 17 december 1861 deelde burgemeester Huiskes mee, dat hij brigadier rijksveldwachter G. Prijs op 3 december opdracht had gegeven proces verbaal op te maken omdat "sedert eenige dagen een twee tot vijftal arbeiders bezig zijn, een perceel heidegrond, tot eene bijna onafzienbare grootte van de andere gronden af te scheiden door het graven van een sloot en het opsmijten van een aarden wal, welke wal aanstonds met dennen wordt beplant". De rentmeester van het Marhulzen Lafontaine Verwey te Eibergen had hiertoe de opdracht gegeven namens de eigenaresse van het Marhulzen freule van Heeckeren te Zutphen. Het proces verbaal was gezonden naar de officier van justitie bij de arrondissements rechtbank te Zutphen. De officier van justitie antwoordde dat de zaak tot geen strafrechtelijke vervolging aanleiding gaf. De burgemeester stelde voor, ten einde "verdere aanmatigingen op die gronden tegen te gaan, regtsgeleerde raad in te roepen". De raad was het hiermee eens en veroordeelde de handelwijze van de rentmeester. Besloten werd raad te vragen aan de procureur en advocaat Mr. J. Dam te Zutphen.

Burgemeester Huiskes nam persoonlijk het initiatief en ging naar Zutphen voor overleg met advocaat J. Dam te Zutphen. Van dit mondelinge overleg gaf hij op 27 december 1861 verslag binnen de stadsraad "inzake stoornis op de heidegronden der gemeente op last van de rentmeester Lafontaine Verwey". Hij had aldaar uitgelegd dat de grond sinds 10 jaar aan Groenlo

was toegewezen. Hij had met behulp van de advocaat door deurwaarders exploit laten aanzeggen, dat het werk moest worden gestaakt, en het "afgegraven grondstuk door het slegten der wal en het invullen der sloot weder in deszelfs vroegeren toestand terug te brengen, waaraan tot dusverre geen gevolg is gegeven". Wanneer dergelijke handelingen worden toegelaten zullen "de heidegronden weldra allerwege eigendunkelijk worden opgegraven en tot zich genomen". Zelfs grond die geen eigendom van de gemeente is, maar in beheer, dreigde er het slachtoffer te worden.

De raad besloot vervolgens, een rechtsgeding aan te spannen tegen "elk en een iegelijk welke, hetzij uit eigen hoofde, hetzij op last van anderen hebben goedgevonden, de gemeente Groenlo te storen in het rustige en ongestoorde bezit der aan de gemeente aanbedeelde en toegewezen heidegronden, gelegen onder Eibergen en Lichtenvoorde, en afkomstig uit de marken Zwolle, Avest, Hupsel, Beltrum en Lintvelde, zooals deze zijn afgestaan bij convenant, geteekend te Groenlo den 18 december 1847, en acte van scheiding te Eibergen van 1 september 1846".

Op 5 februari 1862 vond de stadsraad het nodig bij monde van de burgemeester nogmaals breedvoerig het convenant van 1847 door te spitten, met een uitleg hoe "stiptelijk" Groenlo zich aan de overeenkomst had gehouden, door uitsluitend aan de ingezetenen toe te staan "het hoeden van vee, het steken van plaggen en het maayen van schadden", zoals ook "het delven van grind niet anders dan ten eigen profeite van de gemeente". Wel had de gemeente aan enkele boeren "die buiten stadsgronden woonden recognitie (betaling van een recht voor het gebruik) verleend, schapen te hoeden".

Dit alles moest aantonen, dat Groenlo zich "als eigenaresse" van de gronden had gedragen, en dat de eigenaresse van het Marhulzen "uit dien hoofde, daden van bezit heeft gepleegd". Groenlo was eigenaresse van die grond, zoals dat het geval is in de Lintveldse mark, waar publiek grond is verkocht op 23 december 1857, dat vervolgens door gedeputeerde staten is goedgekeurd. De "grond in kwestie waarop het Marhulzen een aanslag pleegt is van gelijke hoedanigheid en op gelijke wijze verkregen".

Raadslid Weyn bestreed deze zienswijze, en beweerde "dat hetzij in privé hetzij door de boeren onder Marhulzen, zooals het Maarsen en Kroekenstoel rechten hebben uitgeoefend op de onverdeelde mark, en daarom evenals Groenlo rechten op de gronden hebben". Hij was van mening dat niet uitsluitend de gemeente, maar de "opgezetenen en verdere geregtigden" hun

rechten hebben "in de onverdeelde mark van Zwol".

Het proces tegen de eigenaresse van het Marhulzen verliep stroef. Bijna een jaar nadat het proces werd aangespannen schreef Mr. J. Dam op 12 november 1862 een brief met het bericht dat de rechtbank freule van Heeckeren had toegelaten als interveniënt (bemiddelaar) in het proces van Groenlo.
Hij deelde mee dat "deze zaak weder op de rol zal worden gebracht".

Jaren later op 30 augustus 1864 kwam het proces opnieuw ter sprake. De raadsleden Stottelaar en Weenink aanvaardden het verzoek "ampel en breed" (breedvoerig) te overleggen met Mr. J. Dam en Mr. de Kempenaer "inzake de pleitrede". Op 4 september 1866 werd ten aanzien van "de hangende veldkwestie" de vraag gesteld, of er een schikking moet komen, of dat er verder moet worden geprocedeerd". Het antwoord wordt niet vermeld. Hoe het proces verder verliep is onduidelijk. In het voorjaar van 1870 toen de commissie veldgronden veel grond verkocht (komt hierna aan de orde), werd met een verlicht gemoed uitgesproken, dat voortaan geen processen meer zullen plaatsvinden, zoals deze de laatste dertig jaar werden gevoerd, en waaraan duizenden gulden werden uitgegeven. Toegevoegd werd dat "ten aanzien van het geding aangespannen tegen jonkvrouwe van Heeckeren, eigenaresse van de havezathe het Marhulzen er nog ± f. 900,- schuldig is".

Kort daarop spreidde deze jonkvrouw haar feodale ambities tentoon, door te verzoeken speciaal namens haar, een lid in de veldgrondcommissie toe te laten "zolang mijn erf, zulks in zijn geheel in stand blijft".
De gemeente had inmiddels het proces verloren.

De omvang van de proceskosten, als gevolg van voornamelijk processen gevoerd over woeste gronden, blijken zeer hoog. Zoals gemeld resteerde in het voorjaar van 1870 nog f. 900,- proceskosten gevoerd tegen het Marhulzen, behalve de duizenden die daarvoor waren uitgegeven. Om een inzicht te krijgen, hoe de verhoudingen liggen tussen de gemeentelijke ontvangsten in die tijd en de proceskosten, geeft de gemeente ontvanger een beeld, nadat hij op 9 october 1867 verhoging van borgtocht vroeg. De stadsraad sloeg aan het rekenen.
De gemeentelijke ontvangsten bedroegen in de voorafgaande vijf jaar f. 32.254,315. Dit is gemiddeld per jaar f. 6450,865. "De ontvanger heeft voor de zekerheid van het beheer van het geld per jaar f. 1000,- ontvangen" (borgtocht). Hij mocht als borgtocht 10% inhouden van de inkomsten; op jaarbasis was dit

f. 645,08. Hij ontving dus meer. Dit was aanleiding gedeputeerde staten te berichten dat "eene verhooging van borgtogt buiten aanmerking behoort te blijven".

Ook vond de ontvanger het nodig een nieuwe brandkast aan te schaffen. Ook dit werd geweigerd "daar die titularis tot de vermogenste ingezetenen behoort".

Voor 1880 was het totaal van de jaarlijkse begrotingen van inkomsten en uitgaven steeds beneden de f. 10.000,-. In 1862 bijv. f. 8111,72, in 1879 f. 9931,09.

Hoe gering deze bedragen waren, als deze worden vergeleken met de proceskosten komt ook nog in het licht, toen op 10 october 1866 op voorstel van gedeputeerde staten een nieuwe salarisregeling voor de burgemeester en gemeente secretaris werd besproken. Het voorstel was het jaarsalaris voor de burgemeester van f. 500,- tot f. 700,- te verhogen, de secretaris van f. 500,- tot f. 600,-. De raad was van mening dat daardoor "de gemeentekas met f. 300,- zou worden bezwaard, en dat de tractementen zooals deze thans op de begroting zijn vastgesteld, behooren in stand te blijven, daar deze tractementen na verhooging één vijfde der gemeente inkomsten zoude bedragen". De werkzaamheden "zijn naar aanleiding der toegenomen bevolking hoogst onbeduidend, en dat de burgemeester als zijnde een eereambt vroeger eene jaarwedde van f. 250,- werd toegekend, welke wedde later reeds tot f. 600,- was verhoogd, zijnde ook toen reeds aan de secretaris, tevens verhooging van f. 100,- 's jaars verleend".

De starre onbewegelijkheid, waarin de veldlandkaart bleef verkeren leek min of meer doorbroken, toen op 3 october 1863 burgemeester Huiskes voorstelde, een derde van de aan Groenlo toebedeelde grondstukken publiek te verkopen, vervolgens een derde ter beschikking te stellen aan ingezetenen "die in het bezit zijn van oude burgerrechten", en een derde "te laten ten behoeve van het algemeen, ten einde de ingezetenen hunne brandstoffen te doen maayen". Hij herhaalde dit voorstel nog eens op 15 maart 1864, waarop werd besloten het voorstel uit te voeren. Echter het bleven theoretische voorstellen. De feitelijke afwikkeling bleef uit.

Op 5 mei 1864 schreef landmeter Bosch te Lochem tot schrik van het gemeentebestuur, dat "de commissie tot verdeling der mark te Beltrum", toestemming had gegeven "Jannes Bonekamp te machtigen aanwijzingen te doen, van de door die mark aan Groenlo toebedeelde grondstukken". De raad verlangde een "op zegel geschreven afschrift van de notulen der markcommissie". Voorgesteld werd inlichtingen te vragen "bij oude ingezete-

nen", over de veldgrond in Beltrum.

Op 13 februari ontving het gemeentebestuur nota's gezonden door landmeter Bosch over grondbelasting, berekend sinds 1847, toen bij convenant grondstukken aan Groenlo werden toegewezen. Bosch verdeelde de grondstukken als volgt: voor Beltrum 78 bunder over 17 jaar f. 278,16, voor Lintvelde 32 bunder over 15 jaar f. 100,80, voor Avest 25 bunder over 16 jaar f. 84,-, voor Zwolle 58 bunder over 16 jaar f. 168,-. De raad besloot de rekeningen terug te zenden, omdat de verdelingen niet in overeenstemming waren met het contract van 1847.

Op 24 november 1865 informeerde de "commissaris des konings" van Gelderland (de vroegere gouverneur) hoe het stond met de woeste gronden. Hij verzocht het stadsbestuur voor 1 maart 1866 op te geven, in hoeverre de situatie van deze gronden is gewijzigd, door verkoop verhuring of cultivering.

Er zal weinig positiefs te melden zijn geweest. Behalve de kleine ontginningen in het Ruurlosebroek en in Lintvelde, werden de overige geblokkeerd, omdat de mestvoorziening, de spil waarom het welslagen van ontginningen draaide, niet was opgelost. Zonder mest bleven de zandgronden nagenoeg steriel, en maakte het ontginnen van heidegrond (het onland) nutteloos. De boeren rondom de grote steden hadden het wat gemakkelijker. Zij verzamelden de resultaten van de straatreiniging en de menselijke stofwisseling plus de haardas. Voor de oost Gelderse zandboeren bleef de relatie van afhankelijkheid tussen cultuurgrond en heide voortbestaan.

Op 8 augustus 1867 kwam burgemeester Huiskes terug op het besluit ruim drie jaar daarvoor genomen op 15 maart 1864 en verzocht met de uitvoering te beginnen. Hij verzocht om een "algeheele afdoening dier kwestiën, en de verkoop van gronden als aanstaande te beschouwen".

Voor dit doel werd er een commissie samengesteld, vertegenwoordigende "de geerfden, beregtigden, burgers en opgezetenen dezer gemeente, om op te treden tot de algeheele regeling dier kwestiën, welke leden door een groot aantal in en opgezetenen als zoodanig de goedkeuring hebben weggedragen". Leden van de commissie waren: B.A. Wiegerink, G.W. Harperink, te Brake, J.H. Bomers en J.G. Delafontaine Verwey". (Dus toch een lid namens het Marhulzen?)

De commissie had een schikking opgesteld met een concept waardebepaling van de Groenlose grondstukken, die op 13 april 1870 werd bekend gemaakt, als volgt:

De mark van Beltrum groot 58 hectare à f. 120,- per ha

f. 1960,-.
Van Lintvelde 32 ha à f. 120,- is f. 3840,-.
Van Lichtenvoorde 49 ha à f. 40,- is f. 1960,-.
Verder alle door de gemeente aangelegde bospercelen en singels in de marken van Eibergen, Zwolle en Lichtenvoorde geraamd op 4 ha en geschat op f. 150,- per ha groot f. 600,-.
Verder kreeg de gemeente, met uitsluiting van iedereen, het recht om op 35 ha heide, behorende tot de Hupselse mark, het door de gemeente benodigde grind en keien te mogen delven. Het recht werd gewaardeerd op f. 1600,-.
Alles tesamen f. 14.960,-.
Aan geerfden, berechtigden, burgers en in en opgezetenen "zal ter hunner beschikking blijven van de heide gronden van de mark van Lichtenvoorde 200 ha gewaardeerd op f. 40,- per ha is f. 8000,-".
Van de mark van Beltrum 20 ha à f. 100,- per ha is f. 2000,-
Van Zwolle 50 ha geschat op f. 70,- per ha is f. 3500,-.
Van Avest 25 ha à f. 60,- is f. 1500,-.
Van Hupsel 35 ha à f. 40,- is f. 1400,-.
Van Eibergen 134 ha à 40,- is f. 5360,-. Dit alles heide.
Een deel van het Eibergseveen groot 17 1/3 ha geschat op f. 50,- per ha is f. 866,50.
De 6 ha heidegrond gelegen in het schependom van Groenlo, met uitzondering van het terrein voor de algemene begraafplaats in aanleg (Eibergseweg?), gewaardeerd op f. 80,- per ha is f. 480,-.
Samen f. 23.106,50.
Daarna volgt het al gesiteerde onderdeel over de processen die niet meer zullen voorkomen en de bekendmaking van het verloren proces tegen het Marhulzen met de resterende kosten van f. 900,-.
Uitgesproken werd dat het verloren proces de ontwikkelingen heeft bespoedigd. Toegegeven werd, dat de heidegronden waarover steeds meningsverschillen waren "niets dan nadeelen aan stadkas hebben veroorzaakt, en het dus wenselijk te achten is zich van een bezit te ontdoen, hetgeen van alle zijden weersproken, steeds stof leverde tot veelvuldige en kostbare processen".
Het werd als een voordeel voor de gemeente beschouwd in de toekomst de nieuw aan te leggen wegen en duikers niet te hoeven bekostigen.
De commissie kreeg de opdracht de voormalige markegronden, het Eibergseveen en de 6 ha heidegrond in het schependom "ter verdere behering worden overgedragen". De commissie moest

worden uitgebreid met een landbouwerin het schependom om "voor de belangen van den boerenstand op te komen", en met een "oudburger, ten einde de oude burgelijke belangens, zooals die weleer bestonden te behartigen".

Aan gedeputeerde staten werd toestemming verzocht om de Groenlose gronden te mogen verkopen "op daartoe geschikte tijdstippen". Verder werden alle vroegere besluiten over de verdeling of verkoop ingetrokken.

Op 7 en 8 april 1870 verschenen twee groepen op het stadhuis "voor de burgemeester om de dank te aanvaarden voor de medewerking". Op 7 april waren dit: J.A. Buurzen, G.A.H. Wiegerink, van der Kraan, J.M. Beekman, H. Kuiper, J.H. Zieverink, J.W.J. Knikkink, C. Milius, H.J. Dievelaar. J.H. Schoemaker, F.A. Stottelaar, H.A. Waanders en A.J. Kolkman.
Op 8 april: E.H. Huyskes E.H. zoon, G.J. Abbink, M.J. Dievelaar, G.B. Bomers, A.H. ter Hoeve. M.J. Nales, B.W.A. Waanders, J.H. Wiegerink, A. Sieverink, J.H. Nales, J.A. van Rooy, E.J. Mendels, J.B. Wildenborg, A.T. Wiegerink, J.H. Oosterholt, J.B. Porskamp, J.H. ter Bogt, H.M. Heymans, J.H. Papen, J.H. Klein Avink, A. Lenderink, E. Wallerbos, A.J. te Voorde, G.J. Geerdinck, en G.J. Reirink.

Op 11 mei 1870 werden de plannen door gedeputeerde staten goedgekeurd.

Zeer snel daarna kwamen de grondverkopen op gang. Op 26 october 1870 werden door(via) notaris Weyn 63 percelen heidegrond verkocht voor f.4000,- Protesten tegen de verkoop kwamen van G.J. Reirink, E. Wallerbos, H. Baack. G.J. Frank, B.A. Hunink, J.A. Hunink en J.C. Geesink. Waar de percelen lagen wordt niet vermeld. (Zwolle?). Kort daarop volgde opnieuw door notaris Weyn de openbare verkoop van stadsheidegronden in het Lieveldseveld (geen nadere aanwijzingen).

Intussen was burgemeester H.J. Huiskes opgevolgd door A.M.C. van Bommel bij koninklijk besluit van 11 augustus 1871. Op 18 october 1871 deed hij het voorstel uit de opbrengst van de verkochte heidegronden ruim f.4000,- "hetzij geheel of gedeeltelijk te besteden tot de nieuwbouw van het stadhuis", en f. 150,- of f. 200,- te besteden voor de kosten van opmeting van de locaal spoorweg. Het voorstel werd aangenomen.

Op 2 augustus 1873 kwam het voorstel van B en W de gronden van het Lintveldseslat te verkopen. De reden was de overschrijding van de bouwkosten groot f. 1500,-, van het huidige stadhuis en het post en telegraafgebouw (thans juwelier Simons). Om de overschrijding te kunnen financieren moest ook

gemeentelijke heidegrond in Beltrum worden verkocht. Kopers waren: J.B. Klein Gunnewiek, landbouwer te Beltrum, J.W. Hogelugt, wieldraaier te Groenlo, J.H. en A. Blankenborg, landbouwers onder Eibergen. W. Groot Holkenborg en J.B. Hulshof te Lichtenvoorde en Joh. Hulshof, landbouwer te Beltrum.

Kopers van het Lintveldseslat, zes percelen, waren: J. Menting te Lichtenvoorde. J.B. te Brake, J.H. Hofman, J. Nahuis, J.H. Borgheyink, allen woonachtig in de gemeente Eibergen. De verkochte grond onder Beltrum en Lintvelde bracht f. 1545,- op. De grond van het slat werd mede verkocht omdat de beweiding slechts f. 50,- per jaar opbracht.

Onbekend is of notaris Weyn de laatst genoemde percelen verkocht. Hij bezocht voor het laatst de raadsvergadering op 2 januari 1873. Op 29 september 1871 werden de laatste akten opgesteld door notaris Weyn.

Na 19 november 1873 vonden onderhandse verkopen plaats van heidegrond in Beltrum en Lichtenvoorde, onder notaris J.H.R. van Koolwijk, de opvolger van Weyn. Kopers waren G.J. te Vruchte te Ruurlo, G. Groot Hemmink, H. Withack, J.B. Wiegerink, J.H. Byleveld, J.D. Klein Nijenhuis, E. Klein Gunnewiek, landbouwers te Beltrum. J.W. Luttikholt te Eibergen, G.J. Garstenveld en Antony Mengers onder Lichtenvoorde.

Er volgen geen berichten meer over verkopen van veldgrond in de memorieboeken. Incidenteel volgen nog de verkoop van een ha heidegrond op 9 october 1875 in Lichtenvoorde aan landbouwer Derk Hendrik Wopereis te Zieuwent. Op 15 februari 1876 de verkoop van 1 ha heidegrond in Beltrum aan Jan Willem Rouwhorst, landbouwer te Zieuwent voor f. 100,-. Op 7 maart 1876 de verkoop van ongeveer 1 ha heidegrond te Beltrum aan Hermanus Klein Gunnewijk voor f. 96,80.

Hierna stoppen de berichtgevingen.

De transformatie van het landschapsbeeld verliep zeer langzaam. Ontginningen van de woeste heidegrond in bouwland en weiland bleven weinig spectaculair. Na 1850 ontwikkelde zich de boscultuur meer en meer, voornamelijk dennen. De aanplant van een bos, dat na twintig dertig jaar gerooid werd, veroorzaakte een lange periode van bevriezing van het investeringskapitaal, en vergde een ruime beurs. Een voordeel was, dat de grond na het rooien verrijkt met humus achterbleef. De oplossing van het mesttekort veranderde geleidelijk, toen de uitvinding van kunstmest op chemische wijze een eind maakte aan het oude probleem.

Tot slot nog een voorbeeld van pioniersarbeid. Op 7 maart

1876 verzocht Jan Berend Wildenborg, landbouwer te Groenlo "tot uitkoop van in erfpacht uitgegeven heidegrond". Wildenborg bood de gemeente f. 200,-. Hij wilde "vollen eigenaar" worden. Het betrof een stuk bouwland groot 49.35 are, sectie A.No. 1566, en een "elzenbosch", groot 17.45 are, sectie A.No. 1566 "alles vroeger heide, in den jare 1840 op 20 november, door de gemeente in voortdurende erfpacht uitgegeven aan Johannes Theodorus te Voorde, tegen de erfpacht van f. 6,25 's jaars". Het gemeentebestuur achtte de percelen als woeste grond niet meer waard dan f. 125.-. Wildenborg werd op bewonderende toon geprezen, en de raad nam een grootmoedig besluit, als volgt "Wij overwegen, dat de erfpachters, die de grond van heide in een vruchtbaar bouw en boschland hebben herschapen, het daardoor van een regtvaardig gemeentebestuur onbillijk zou zijn, krachtens contract zich de gronden toe te eigenen, die de erfpachters door vlijt de tegenwoordige waarde in het belang van de gemeente hebben gegeven". De ijver van Wildenborg werd beloond. Hij mocht de grond in eigendom overnemen voor f. 125,-. Hij werd als voorbeeld gesteld voor anderen "dat uitlokt tot navolging".

geraadpleegd:

Dr. H.B. Demoed: Mandegoed is schandegoed,
uitgave: De Walburg pers, Zutphen, 1987.
Auke van der Woud: Het lege land,
uitgave: Meulenhof informatie, Amsterdam, 1987.

Groenlo, april 1989.

V. Smit.

Zwolse Herinneringen.

Nu ik enkele herinneringen op ga halen over de Zwolse school, is het misschien wel gewenst eerst iets over mijzelf te zeggen. Al ben ik al meer dan 60 jaar uit de Zwolse gemeenschap verdwenen, toch heb ik nog enkele heel persoonlijke, vage indrukken die me bij zijn gebleven, en daarnaast dingen die ik van mijn ouders gehoord heb uit de tijd dat ons gezinnetje in Zwolle woonde. Ik ben namelijk ook in Zwolle geboren, in 1910. Mijn vader was toen hoofd van de school en was in 1909 in Zwolle gekomen als opvolger van meester Schurink, om daar op de zeer jeugdige leeftijd van nog geen 25 jaar zijn taak op zich te nemen Mijn vader en moeder waren beiden Brabanders en stedelingen op de koop toe, mijn vader uit Tilburg, mijn moeder uit 's Hertogenbosch, en het moet voor hen een avontuur of waagstuk, of misschien beide, zijn geweest in de Achterhoek neer te strijken in een tijd toen de verbindingen naar buiten nog erg moeilijk waren. Het dichtstbijzijnde spoorwegstation aan de 'grote lijn' was Lievelde; er waren nog geen auto's of bussen; er was zelfs nog geen verharde weg naar Grol, maar alleen een zandweg die zich van boerderij tot boerderij door het land slingerde, met diepe karresporen die in de winter vol water stonden en de weg tot één modderpoel maakten. Er liep wel een smal voet/fietspad langs de weg, maar 's winters was 't geen pretje er gebruik van te moeten maken. De Slinge deed zijn naam nog eer aan, want hij kronkelde met veel bochten, waar hier en daar diepe kolken waren uitgeslepen, langs Zwolle in de richting van Grol, en dan ver weg ergens naar de Berkel. Maar dat laatste hebben we pas veel later in de aardrijkskunde les op school geleerd. Tussen de Stikken-boeren en 'brouwer Reirink' lag een houten brug over de beek, die een niet al te degelijke indruk maakte, vooral in de winter als er een grote massa water onder door joeg en vaak grote stukken land onder water stonden. Dit is nu allemaal verdwenen: er zijn goede wegen aangelegd; de Slinge is recht getrokken en getemd; alles ziet er keurig netjes uit; maar er is veel moois en boeiends verdwenen. Langs het paadje dat (nu nog) van de brug in de richting van de boerderij van Hoog-Antink loopt was het vroeger in de lente wit van de anemonen, en in de nazomer kon je er emmers vol heerlijke bramen plukken waar mijn moeder verrukkelijke jam van maakte. In de lage drassige weiden daar in de

buurt groeiden toen nog orchideeën en andere weinig voorkomende planten die je er nu tevergeefs zult zoeken.
In het jaar 1910 lag het schooltje-van-toen midden tussen dennebossen en er naast stond de onderwijzerswoning, zoals dat officieel heet, waar ik geboren ben. Recht er tegenover liep een schilderachtig romantisch paadje naar 'brouwer Reirink'; rechts van het huis kwam je al gauw op de Kloaverdiek in de richting van Zwilbroek, waar toen nog veel ruige grond lag met heide en kreupelhout; links van het huis de weg naar Meddo met Wissink waar je altijd met een zeker respect over hoorde spreken. Het huis staat er altijd nog, en zo van buitenaf te zien is er zelfs weinig aan veranderd. Vroeger was er aan de kant van de school een grote warande, die nu verdwenen is, maar er zijn nu in de muur nog sporen te zien van wat er vroeger gestaan heeft.
Directe naaste buren waren er niet; school en huis lagen tamelijk eenzaam. De dichtsbijzijnde buren waren Hoog Antink en Klein Tank. Ik kan me nog vaag herinneren dat bij de eerst genoemden nog een klompenmakerij was en dat er nog een ouderwets weefgetouw stond; van de spaanders van de klompenmakerij maakten de schooljongens kleine watermolentjes die ze in smalle slootjes op stelden als het veel geregend had en er wat stroom in stond.
Die eenzame ligging was ook de reden dat mijn vader destijds 'gewapend' was. Hij had een revolver die, als ik het me goed herinner in 1914 ingeleverd moest worden bij het uitbreken van de Eerste Wereld Oorlog. Op stille nazomer avonden kon je, zoals ik heb horen beweren, dof het Duitse geschut horen bij de beschieting van de forten bij Luik!
De marechaussees die toen nog te paard hun ronden reden, lieten hun dienstboekjes bij mijn vader aftekenen.
Er zijn in mijn familie nog meerdere foto's van dit oude Zwolle bewaard gebleven. Op een ervan, die genomen moet zijn op een mooie zomerse dag, zit de familie-vader, moeder en drie zoontjes, met nog een waardig tronende dienstbode, rond een tafel in de voortuin van het huis. Ja, het was toen nog mogelijk een volledige dienstbode in huis te hebben 'voor dag en nacht', die mijn moeder, die niet zo sterk was, hielp in het huishouden, en dat bij een salaris van 500 gulden per jaar!
Mijn vader was een leerling van de Bossche Kweekschool en had

daar, naast een degelijke opleiding tot onderwijzer, een even degelijke katholieke vorming gekregen.
Ondanks de behoorlijk grote afstand naar de parochiekerk in Grol, gingen wij op zondag naar de kerk. Ik schrijf 'wij', want zelfs als baby in de kinderwagen was ik, zoals de verhalen zeggen, van de partij. Er was een soort pendel-dienst ingesteld. Als mijn vader naar de vroeg-mis ging, ging mijn moeder of de dienstbode met de kinderwagen plus baby hem tegemoet; onderweg werd dan de kinderwagen overgenomen en de reis naar huis aanvaard, terwijl zij ter kerke toog. Op een stormachtige wintermorgen moet het gebeurd zijn dat het vachtje dat over de kinderwagen lag door een windvlaag werd meegenomen en in de beek geblazen, waar het vermoedelijk verloren is gegaan. Ik heb tenminste nooit gehoord dat er pogingen zijn gedaan het te redden, wat overigens werkelijk gevaarlijk zou zijn geweest, want in de winter voerde de beek veel onstuimig water.
Voor mij ligt een foto van het Zwolse schooltje die genomen moet zijn omstreeks 1914. De hele schoolgemeenschap staat erop, als ik goed geteld heb: 37 jongens en 21 meisjes, het geheel geflankeerd door mijn vader links en de onderwijzeres rechts. Ook de twee oudste zoontjes van meester Engel staan erop, ofschoon die toen beslist nog niet leerplichtig waren. De onderwijzeres, Cor Terwoords als ik mij goed herinner, woonde bij ons in; ze was volgens de verhalen een machtig zwemster in haar tijd. Ik heb horen vertellen dat ze eens in de buurt van Gorinchem over de Merwede is gezwommen, die daar behoorlijk breed is. Op een gegeven ogenblik verdween ze uit het oog, zodat iedereen dacht dat ze verdronken was. Zo iets was in die tijd onvoorstelbaar modern en gewaagd! En toch kwam zo iemand, ze was geloof ik een Utrechtse, naar Zwolle.
De jongens op de foto hebben allemaal heel kortgeknipt haar; de meesten ervan hebben een tot de hals dichtgeknoopt jasje aan en een broek tot halverwege de kuiten. De voorste rij jongens en meisjes zit op de grond, zodat je kunt zien dat de meesten klompjes dragen. De meisjes zien er ook allemaal heel degelijk uit, met jurken een heel eind onder de knie en grote schorten daarover heen. Sommigen dragen een strik in het haar en een kralen halssnoer. Van het meisje met twee witte strikjes in het haar is mij de naam bijgebleven. Ik moet haar wel erg aardig gevonden hebben. Maar dit is een strikt persoon-

lijke aangelegenheid waarover geen verdere mededelingen zijn te verwachten!
De school zelf was twee-klassig. In het koude jaargetijde werden ze verwarmd door twee grote kolom-kachels, die 's morgens altijd aangemaakt moesten worden met turf en een flinke scheut petroleum. Ik heb nog een vage herinnering hoe het rook en soms ook rookte!
Over geurtjes gesproken: er zijn natuurlijk in de school toiletten geweest, maar ik geloof me te herinneren dat de jongens vaak hun plasjes deponeerden tegen de zijmuur van de school; de speelplaats daar in de buurt had altijd een bepaald geurtje!
Voor de school stond een pomp met een ijzeren drinkschaaltje, dat er met een ketting aan vastgemaakt was.
Midden bovenop de school stond een spits torentje, met zink bekleed, dat zover ik weet geen enkele functie had, maar als versiering aan het geheel een speels karakter gaf.
Op het eind van de Tweede Wereld Oorlog, in het voorjaar van 1945, is het oude schooltje, dat door de duitsers gebruikt werd als opslagplaats, door hen vóór de aftocht in brand gestoken.
Mijn vader is niet zo lang in Zwolle gebleven; in 1914 of '15 werd hij benoemd tot hoofd van de school in Grol, de nog bestaande school aan de Kanonswal. Hij werd in Zwolle opgevolgd door de heer Waasenberg, ook al uit het Zuiden van het land afkomstig.
In 1920 kwam de wettelijke gelijkstelling van het Bijzonder Onderwijs met het Openbaar Onderwijs tot stand, en dit bracht met zich mee dat het Openbaar Onderwijs in Zwolle, waarvan de bevolking bijna helemaal katholiek was, overging in Bijzonder R.K. Lager Onderwijs. Op 7 september 1922 had de overdracht plaats van de Zwolse school (samen met die van Voor-Beltrum) aan het Kerkbestuur van St. Calixtus te Grol en op dezelfde datum werd ook de onderwijzerswoning aan het Kerkbestuur verkocht voor de som van 5.500 gulden. Dit alles in uitvoering van een Raadsbesluit van de Gemeenteraad van Eibergen van 26 april 1927. De akte van overdracht bevindt zich in het Archief van de St. Calixtus te Grol en luidt als volgt:
'Heden den zevenden September negentien honderd twee en twintig compareerde voor mij Meester Gerhard Pieter ter Braak notaris ter standplaats Eibergen de Edelachtbare Heer Johannes Petrus Antonius Wilhelm Burgemeester der Gemeente

Eibergen, wonende aldaar, ten deze handelend namens het College van Burgemeester en Wethouders der Gemeente Eibergen ter uitvoering van het besluit van den Raad dier Gemeente, genomen in zijne vergadering van de tweeden November negentien honderd een en twintig, goedgekeurd bij Besluit van Gedeputeerde Staten der Provincie Gelderland van den een en dertigsten Januari dezes jaars nummer 162, die verklaarde voor zoover noodig onder medewerking van den Heer Jan Willem Hageman, loco-secretaris der Gemeente Eibergen, en wonende aldaar, en ten deze alhier mede verschenen, over te dragen aan het Roomsch Katholiek Parochiaal Kerkbestuur van den Heiligen Calixtus te Groenlo, namens welk Bestuur de alhier mede verschenen Heeren Dartholomeus Mattheus Brom, pastoor, en Johannes Franciscus Antonius Wygerinck, schoenfabrikant, beiden wonende te Groenlo, volgens hunne verklaring ten deze handelend als respectievelijk voorzitter en secretaris van voormeld Kerkbestuur en dit Bestuur als zodanig volgens daszelfs reglementen vertegenwoordigende verklaarden te aanvaarden:

a. ..... betreft school te voor-Beltrum

b. het schoolgebouw staande op het perceel, kadastraal bekend Gemeente Beltrum, Sectie A nummer 2788, met den grond die het beslaat, zoomede het onmiddellijk daaraangelegen speelplaats en grond zooals zulks op het terrein kennelijk is aangeduid ter gezamelijke grootte van circa tien are vijftig centiare, benevens met de zich daarin bevindende schoolmeubelen gelegen te Zwolle onder Eibergen.

De comparanten verklaarden dat deze overdracht geschiedt ingevolge de in artikelen 77 lid 2 en 80 lid 2 der Lageronderwijs Wet negentienhonderd twintig aan het Gemeentebestuur verleende bevoegdheid en wijders onder de hierna volgende voorwaarden en bepalingen.

1. de vermelde goederen gaan op voormeld Kerkbestuur over in den staat en toestand waarin zij zich thans bevinden en wat de onroerende goederen aangaat met alle daaraan verbonden lusten en lasten, rechten en plichten, heerschende en lijdende erfdienstbaarheden.

2. alle vrijwaringen hoe ook genaamd worden door de Gemeente Eibergen uitgesloten.

3. het Kerkbestuur kan de overgedragen goederen op heden in eigen gebruik en genot aanvaarden.

.....

Gedaan en verleden ten tijde voormeld ten gemeentehuize te Eibergen in tegenwoordigheid van Hendrik Jan Kurz, boekhouder, en Gerhard Andries Markerink, kantoorbediende, beiden wonende te Eibergen als getuigen.

Getekend door Hageman, Brom, Wygerinck, Wilhelm, Kurz, Markerink en ter Braak (notaris)

Over de oudere geschiedenis van vóór 1910 van de school in Zwolle is mij jammer genoeg niets bekend. Vermoedelijk zal het Gemeente-archief te Eibergen nog wel het een en ander bevatten dat het weten waard is.
Bij tijd en gelegenheid hoop ik er eens in te duiken, en van mijn bevindingen zal ik U graag op de hoogte houden.

Beltrum, Hassinkhof P.C. Engel, O.Carm.

Groenlo in de verte.

Rondom brandpreventies, brandklokken en brandspuithuisjes.

Het uitbreken van een brand binnen een stedelijke kern betekende in het verleden dikwijls totale verwoesting. Ook in onze tijd is het, ondanks de moderne brandblusmiddelen, moeilijk een felle uitslaande brand te bedwingen. Men beperkt zich veelal tot het nathouden van belendende percelen, om uitbreiding te voorkomen.

Hoe ernstig vroeger de gevolgen waren tonen de twee grote stadsbranden, die binnen 50 jaar Vreden teisterden. Op 18 augustus 1811 werden binnen de stadskern 311 huizen vernietigd, en nogmaals op 4 augustus 1857, toen 4/5 deel van de stad werd verwoest, in totaal 300 huizen.

Het is dus geen wonder dat bij de Groenlose stedelijke overheid brandpreventie hoog in het vaandel stond. Regelmatig werd tot voorzichtigheid gemaand met vuur, zoals op 31 augustus 1740 toen er een verordening "tot weeringe in tijd van brant" werd afgekondigd, met de volgende tekst:

"Burgemeesteren, Schepenen en raad der stadt Groenlo, van tijd tot tijd en nu wel onlanghs bij ondervindinghe vernomen hebbende, dat veeltijdts brant door groote onaghtsaemheyt coomt te ontstaen, en dat bij diergelijke ongekkige toevallen in allen deelen niet wort geobserveert die orders welke tot een spoedige blussinge wort gerequireert (geeist)." Welke opdrachten bij brand moesten worden opgevolgd wordt niet vermeld, wel stelde het stadsbestuur min of meer een verhoogd risico vast, wanneer de stad als garnizoen fungeerde, als volgt: "Het is insaeke brant niets voorsien, dat wanneer brant moghte koomen te ontstaan, het geene Godt almaghtig genadig verhoede, ten tijde wanneer men alhier is gedestitueert van guaernisoen (bestemmen tot)."

Ook werden de gelegerde soldaten in bedekte termen verantwoordelijk gesteld voor strafbare feiten wanneer er brand uitbrak, zoals diefstal, dit in tegenstelling tot de burgers van de stad, waarvan zoiets kwalijks niet werd verwacht.

"So is het, dat met inhesie van voorige artikelen op het stuk van de brant geemaneert, te statueren bij desen, dat tot voorcooming van wanordere en dieverijen die bij quaataardige menschen in diergelijke droevige omstandigheden wel moghten worden gepleeght. Hetgeene eghter van geen goede en getrouwe

ingesetenen te denken valt, en veel min te verwaghten is." Besloten werd dat er steeds leden van de burgerwacht bewapend met geweren zich "ten spoedigste zullen vervoegen ter plaetse alwaer den brant is ontstaen, dat huys besetten, en wat verder omstandigheden koomen te vereyschen." Wel mocht een roede uit het garnizoen hierbij behulpzaam zijn.

Een tweede verordening dateert van 12 september 1750 met het opschrift "Tabak rooken op dorschfloeren", mede ingegeven vanwege de sterke agrarische gerichtheid van de stadsbewoners. De verordening luidt: "Burgemeesteren, schepenen en raad van de stad Groenlo, dagelikx meer en meer ondervindende dat door het tabak rooken op deelen en dorschfloeren, het strooyen van stroo op de straeten en (mest) vaalten, het uitgieten van assche en diergelijke onagtsaamheden lightelijk brant kan koomen te ontstaen." Het stadsbestuur waarschuwde de burgers "op het alder serieuste te interdiceren (verbieden) assche uit te gieten op drooge vaalten, stroo op straeten of vaalten te strooyen, vlas bij het vuur of in ovenden warm te maeken. Het verspreyden van stathakken (afval van vlas)." Ook was het verboden "op andere diergelijke plaetsen, waar brandstoffen gevonden worden te rooken", zoals "op straeten, dorschfloeren in schuren, stallen, op solders, op daken, op de moolen, en aen schaefbanken." Op overtredingen stond een boete van tien goudguldens.

Op 12 maart 1818 komt er een uitgebreid brandregelement af "gearresteerd in den zitting van den raad deser stadt Groenlo", waarin een duidelijk beeld ontstaat hoe brandpreventie in die tijd plaatsvond, met velerlei bijzonderheden over blustechnieken met de twee handpompen, het vervoer van de "brandwatervaten" en overige maatregelen daaromheen. Het stuk is ondertekend door de twee burgemeesters E.H. Huyskes en J.A. Hummelinck en de raadsleden J.H. Struy, J.F. Knikkink, W.J. Hoffman, G. Dieperink, H.J. Gantvoort en stadssecretaris Ricardo.

Het document bestaat uit drie hoofdstukken (capita) verdeeld in het eigenlijke "brandregelement" met 22 punten (artikelen), een omschrijving "behelzende regeling tot het spoedig blusschen van brand", met 15 punten, en een hoofdstuk "behelzende hetgeen waarop na het blusschen van brand moet worden toegezien", met 8 punten.

Het brandregelement van 1818 begint "De stad Groenlo zal hebben te onderhouden twee brandspuiten en bij elken spuit zal in gereedheid moeten zijn een lantaarn en een touw van twaalf vademen" (vadem: afstand tussen rechter- en linker arm in gestrekte houding). "Ook worden vier ladders onderhouden en agt brandhaken, die opgeborgen worden op een nader aan te wijzen plaats door burgemeesteren en raden (raadsleden)." De brandspuiten "met den aankleeven" moeten ten minste tweemaal per jaar, op de eerste donderdag van mei en september door "de brandmeesteren (worden) gevisiteerd", in tegenwoordigheid van het plaatselijk bestuur, die zich "opperbrandmeesteren" lieten noemen.

In ieder huis "het zij groot of klein", moet aanwezig zijn een lantaarn, een houten emmer en een brandhaak (lange haak om bij brand muren, enz. omver te halen), "alle genommerd met het nummer van het huis", zo opgeborgen dat ze onmiddelijk bereikbaar zijn. Evenals de beide brandspuiten worden de emmers, brandhaken en lantaarns geinspecteerd op de eerste donderdag van mei en september. Deze moeten voor de huizen worden geplaatst.

Er mocht geen "hooy, stroo, hout, turf en ander ligt vuur vattende stoffe" in de buurt van het haardvuur worden opgeslagen. Verboden werd "binnen deese stadt, vlas of hennip te braken of in ovens of bij het vuur (te) droogen. Het hekelen van het vlas of hennip wordt binnen de stadt Groenlo gepermitteerd." Echter dat laatste moet buiten gebeuren "dan alleen bij het schijne der zonne, zonder vuur of ligt bij zig te hebben."

Noot:

Een hekel is een plank met rechtopstaande ijzeren tanden, waar bundels vlas of hennep in worden geslagen en vervolgens doorheen getrokken, om deze van ongerechtigheden (stathakken) te zuiveren.

Het braken van hennep of vlas betekent de braak (het breken) van de stengels van deze planten. Vlas is een eenjarige plant en is de grondstof voor linnen. Het zaad van vlas is lijnzaad, waarvan lijnolie wordt geperst, gebezigd bij verfstoffen. Het meel van het uitgeperste lijnzaad wordt verwerkt tot veevoer (lijnkoeken).

Hennep is een aanverwante eenjarige plant. Van de vezels worden touw en grof linnen gemaakt, zoals zeilen voor schepen en molenwieken.

Artikel 10 verbiedt het oude stramien: "Niemand zal eenig hooy, stroo, turf of hout na zon ondergang voor hunne huisen laten liggen, noch hooy of stroo op de straten te strooyen."

Verboden werd "tabak te rooken op de publieke straten, dan met een digt dopje op de pijp, echter is zulks volstrekt verboden aan de schaafbank, zolders, dorschfloeren, eekschuren (opslag van eikenschors) of andere plaatzen waar hooy, stroo, lompen of stathakken of eenig ander voedzel van brand gevonden word." Verboden werd deze plaatsen te betreden "met eenig licht", uitsluitend met "eene besloten lantaarn."

Het afval van vlas schijnt bijzonder brandgevaarlijk te zijn "het is volstrekt verboden aan de handelaars in stadthakken, dezelve te plaatsen op hunne deelen."

Het onsteken van paasvuren is een nog steeds gehandhaafd oud gebruik. In 1818 is er eveneens sprake van Sint Maartensvuren, als volgt "Niemand zal vermogen eenig Paasch of St. Martenvuuren (11 november) binnen de stadt, ofte aldaar in de hoven aansteeken." Dit was uitsluitend buiten de stad toegestaan, echter "van ten minste vier honderd roeden van het naast bijgelegen huis."

Over schoorstenen: "ieder zal gehouden zijn ten minste eenmaal des jaars zijn schoorsteen behoorlijk te laten veegen" en "niemand zal vermogen houte schoorsteenen af te pijpen van kachels, zo beneden als boven de daken." Wanneer er "bij de visitatie schoorsteenen van welke aard of natuur dezelve ook zoude worden aangetroffen, welke door brandmeesteren als gevaarlijk beschouwd worden, dadelijk en zonder de minste tegenspraak moeten worden afgebroken."

Ook werden "alle timmerlieden ,metzelaars en andere ambagtslieden in deese stad op het serieuste gelast geen onveilige schoorsteenen te maken, strijdig met dit reglement." Als dit toch gebeurt, dan moet "zulks dadelijk ter kennisse van burgemeesteren en raden" worden gebracht.

Ook mochten geen huizen, schuren "of eenig getimmer" binnen de stad met stroo worden gedekt.

Ten aanzien van het gevaar dat as uit het haardvuur kan veroorzaken werd bepaald: "niemand zal assche, zo lang deselve met eenig vuur vermengd is, op de strate in de mestvaalte of agter de huizen mogen uitgieten, bovendien zal men verpligt zijn bij het uitgieten van zoodanige assche, welke men verondersteld nog niet koud te zijn, door en door met water nat te maken."

Over eesten werd bepaald (inrichting om te drogen met vuur eronder): "Er zullen geen eesten mogen worden gemaakt of gebruikt dan met ijzere staven, welke op geen hout zullen mogen rusten, en zullen deze eesten ten minste alle maanden moeten worden schoongemaakt."

Ter controle "mogen burgemeesteren en raden, zo dikwijls als dit door hun dienstig geoordeeld mogt worden, brandschouwing te doen in alle huizen en schuuren, ten einde toe te zien dat dit reglement in al zijne deele word geobserveert en nagekomen."

Het laatste artikel no. 22 zegt "Daar de ondervinding sints verscheiden jaren heeft doen zien, dat door het onweder brand in onze naburige gemeentens is ontstaan (Vreden 7 jaar daarvoor, in 1811), zo word bij deeze ten einde tot een spoedige blussing te komen, alle ingezetenen dezer stad gelast, alle hunne brandgereedschappen voor hunnen deuren te plaatsen."

Op overtredingen stonden boetes vanaf 15 stuivers tot twee gulden "telkens door den overtreder te betalen ten profijte van stadscasse."

Het tweede hoofdstuk met 15 artikelen "behelzende regeling tot het spoedig blusschen van brand", begint "wanneer in iemands huis of woning brand ontstaat, zal den bewoner derselver gehouden zijn, dadelijk op straat overluid brand te roepen."

"De nachtwaker of wien hij ook zijn moge, het eerste brand ontdekkende (zal) gehouden zijn de brandklokken aan te trekken, en met luider stemme brand te roepen, daarbij vermeldende de plaats alwaar de brand is." De burgemeester "belast met de policie" moet onmiddellijk worden gewaarschuwd.

Zodra er brand geroepen wordt moeten de bewoners hun brandhaken en emmers tegen de voordeur zetten, en 's avonds of 's nachts "wegens de duisternis (waardoor) de meeste confusie (ontsteltenis) ontstaat, zal ieder huisgezin verplicht om op het eerste gegeeven teeken van brand", om paniek te voorkomen, "brandende zijn lantaarn voor de deur te hangen."

Artikel 4 luidt: "Burgemeesteren en raden, vergezeld van den bode of deurwaarder zullen zich in de nabijheid alwaar de brand is ontstaan zich laten vinden, ten einde niet alleen de werking van den brand gade te slaan, maar vooral om des te

spoedigste de nodige orders aan de brandmeesteren te doen toekomen."

Alle "burgers en ingezetenen dezer stadsjurisdictie zullen zig dadelijk naar de plaats alwaar de brand is ontstaan begeven ten einde te helpen blusschen", waarbij de burgers aan "burgemeesteren en raden en brandmeesteren de noodige adsistentie verleenen."

Burgemeesters en de raad stellen voor, ieder van de twee brandspuiten te voorzien van een ploeg bestaande uit zes brandmeesters en twee pijpgasten, die werden gekozen uit "timmerlieden, metzelaars, smits en schoenmakers welke alle een distinctief teeken zullen bekomen, ten einde ingeval van brand of visitatie van de brandspuiten daarmede zullen moeten zijn voorzien." De twee brandspuiten kregen ieder ook een ploeg pompers benoemd door de burgemeesters en de raad "welke bij afwisseling zullen worden afgelost."

Artikel 7 vermeldt "De brandmeesters zullen zig zo ras doenlijk begeeven naar de brandspuit waarover zij gesteld zijn, en met alle spoed de nodige orders stellen (en) dat de spuit en de emmers, alsmede de ladders en haken worden gebragt ter plaatze waar de brand is ontstaan." De twee oudste brandmeesters kregen de beschikking "over de sleutels van het huisje waarin de brandspuiten zijn."

"Niemand, wien hij ook zijn moge zal zijn paard of paarden mogen wijgeren tot het vervoer van de spuiten en watervaten ten einde die te brengen ter plaatze waar de brand is ontstaan." De watervaten worden door de paarden regelmatig af en aangevoerd.

De pompers worden "in twee reijen geschaard en regelmatig daargesteld", om "continueel" te worden afgelost. Dit gold eveneens voor de emmers "zoo volle als leege."

"De aangestelde pijpgasten zullen zig dadelijk naar de plaats begeeven daar de brand is, en zal diegene welke het eerst aankomt de spuit aanvatten dien hij het eerst aantreft, ofschoon hij over die spuit niet aangesteld mogt zijn."

"Alle ambagtslieden als timmerlieden, metzelaars, smits en schoenmakersbazen welke geen brandmeester zijn, zullen zich dadelijk met hunne knechten naar de plaats alwaar de brand is ontstaan begeeven, voorzien met bijlen, breekijzers enz, zullende de smits altoos moeten voorzien zijn van eenige sleutels of loopers, om kisten kasten of koffers te kunnen opensteeken."

Door de policie zal gezorgd worden, dat het huis alwaar de brand is ontstaan dadelijk bezet wordt, om voor te koomen dat er niets gestolen wordt."

"En dewijl al het bovenstaande vruchteloos zoude zijn buiten genoegzaam water, zoo zal het plaatzelijk bestuur aanwijzen de huizen, gangen of plaatzen door welke men boven de publieke pompen en putten gevoeglijk het spoedigste uit de stadsgracht of particuliere pompen of putten het noodige water zoude kunnen bekomen." Op weigerachtigheid stond een boete van twee gulden "ten behoeve van de stadscasse."

Het derde hoofdstuk "behelzende hetgeen waarop na het blusschen van den brand moet worden toegezien" bevat als artikel een, dat de brandgereedschappen niet eerder "naar hunne gedestineerde plaatze" gebracht mogen worden "dan op spetiale last van het plaatselijk bestuur of brandmeester", na te zijn onderzocht op defecten. Overigens mochten er geen emmers, haken, lantaarns worden verwisseld of vastgehouden "maar dezelve dadelijk aan de eygenaars te restitueeren." Bij stagnatie kreeg het plaatselijk bestuur de bevoegdheid "eenige manschappen te nomineeren om het brandgereedschap op hare plaatze te brengen."

"Alle die eenige goederen bij den brand geborgen zal hebben, zal gehouden zijn zulks ter kennis van het plaatzelijk bestuur te brengen, ten einde dezelve aan de eygenaars terug gegeeven worden." Degene die "ter contrary (dwarsliggen) zal beschouwd worden als andermans goederen ontvreemd te hebben en aan de publieke regter overgegeven worden."

"Indien iemand bij het blusschen van brand mogt worden gekwetst, zal het plaatselijk bestuur alles doen en verrigten, hetgeen zij in gemoede billijk en dienstig zullen oordelen."

Bij "alle articuls in dit reglement gemeld, waarbij geen spetiale boetens zijn opgelegd zullen deselve aan de discretie van het plaatzelijk bestuur blijven, geen vijff guldens te boven gaande."

Tot slot "Opdat niemand hiervan eenige ignorantie (onwetendheid) zoude kunnen pretendeeren, zal deeze worden gepubliceerd en geaffigeerd (aangeplakt)." Het regelement zal jaarlijks in de maand september "van het raadhuis dezer stad Groenlo worden afgelezen."

Het voorgaande formalistische document toont een sterk hechten aan vormen en voorgeschreven regels, die ingeval van brand moeilijk toepasbaar zullen zijn geweest.

Jaren later, op 31 maart 1838, maakten burgemeester en wethouders bekend, dat met intrekking van een vroegere publicatie "waarbij bepaald wierdt, dat ingeval van brand, zulks door het slaan op de trom, aan de ingezetenen zoude bekend gemaakt worden; alsnu wordt bepaald, dat bij voorkomende brand met de kleine toorenklok zal geklept worden, wordende een ieder uitgenodigd op het horen kleppen der kleine toorenklok, dadelijk tot het helpen blusschen van den brand te willen opkomen, blijvende het stadhuisklokje uitsluitend bestemd tot het luiden bij te doene afkondigingen."

Op 22 november 1838 werd er "eene algehele nauwkeurige schouwing gehouden van haardsteden, brandhaken, emmers en lantaarns, alles overeenkomstig het brandregelement."

Noot:

Deze "kleine toorenklok", die de trommel als brandsignaal verving en dus brandklok werd, is de enige klok die ongeschonden uit de ruine te voorschijn kwam na de torenbrand van 12 februari 1836. De klok hing oorspronkelijk onder een afdakje buiten aan de toenmalige rechte achtkante torenspits en sloeg de halve uren van het torenuurwerk. Nadat de klok intact bleek moest er een gat worden geboord, om een klepel te kunnen bevestigen. Dit betekent dat de klok nooit een klepel heeft gehad, omdat de klok via het uurwerk-slagwerk door middel van een slaghamer werd bediend. De klok hing vast en kon derhalve nooit beieren. Een soortgelijke constructie is thans nog te vinden in het bedevaartsplaatsje Billerbeck, in de buurt van Coesfeld, waar aan de spits van de toren boven de prachtige romaanse onderbouw, een klokje hangt zoals eertijds in Groenlo.

Jan de Beyer die in augustus 1743 zo voortreffelijk de situatie van markt, stadhuis en toren tekende, zal mogelijk wat verward tegen dat vreemde klokje aan de torenspits hebben aangekeken. Het is niet ondenkbaar, dat hij tijdens het uitwerken van zijn schetsen op de definitieve tekening twee klokjes aan de spits toevoegde, door het ontbreken van kennis van de functie van dat ene klokje.

Na 2 juli 1841 kreeg de nieuwe brandklok er een functie bij. Naar aanleiding van "het gedeeltelijk afbreeken en weder opbouwen van het stadhuis", kon het stadhuisklokje niet worden gebruikt. De verbouwing betekende een verstoring van de regelmaat. Allereerst stelde burgemeester Hummelinck zijn eigen woning beschikbaar als "secretarie, alwaar een ieder zich zaken het plaatselijk bestuur betreffende, op de gewoone uuren van 's morgens 9 tot 11 uur en 's namiddags van 2 tot 4 uuren, uitgezonderd de zon en feestdagen zal kunnen vervoegen."

Op 30 juni 1841 volgt het bericht, dat "de afkondigingen niet langer kunnen plaats hebben, wegens den herbouw dezer Stads Raadhuis, alsmede dat het luiden van het daarop geplaatste klokje, daartoe voor het vervolg, het teeken niet meer zal kunnen worden gegeven." Besloten werd "dat gedurende den herbouw van deze Stads Raadhuis, de afkondigingen zullen plaats hebben voor de hervormde kerk alhier", waar ze werden aangeplakt.

Het "teeken", dat via klokgelui de afkondigingen ging begeleiden, "zal bestaan in het luiden van de halve klok van dezer stadstooren." Echter de brandklok-functie mocht niet worden aangetast. Besloten werd gemeentelijke afkondigingen, om verwarring te vermijden, op vaste tijden door klokgelui bekend te maken "na het eindigen der Godsdienstoefening des Zondags voormiddags", en voor de overige dagen "des voormiddags om elf uur."

De herbouw van het stadhuis deed afbreuk aan het gebouw. De historische renaissance-gevel aan de marktzijde verdween, het torentje met klok herkreeg echter zijn functie. Het huidige stadhuistorentje dat in 1980 volledig werd vernieuwd heeft geen klok. Het zou een aardig initiatief zijn het stadhuisklokje in ere te herstellen en het de oude functie te hergeven.

In 1843 moest "de halve torenklok" die de torenbrand overleefde wegens een barst worden vervangen. Er werd door klokkengieter G.Th. van Heuvel te Dinxperlo een nieuwe klok gegoten met als middelijn aan de slagrand 82 cm. Het opschrift, dat niet in overeenstemming is met de functie als brandklok, luidde "Vivos voco, mortuas plango, Soli Deo Gloria" (De levenden roep ik, de doden beklaag ik. Aan God zij de eer). "Gerhardus Theodorus van Heuvel, Dinxperlo Anno 1843, me fecit." Tijdens de restauratie van de toren na 1950 gebeurde

er iets merkwaardigs. De van Heuvel-klok verdween spoorloos. De eerste klok, jaartal 1837, gegoten door de gebroeders Edelbrock te Gescher, middelijn aan de slagrand 110 cm, bleef als enige luiklok over. De klok is opgenomen binnen de octaven van het carillon.

In het navolgende zijn gegevens opgenomen, die eerder door mij binnen andere kaders werden besproken. Voor de volledigheid worden deze herhaald.

De "brandwatervaten" komen op 24 maart 1852 ter sprake naar aanleiding van een conflict tussen het stadsbestuur en de hervormde kerkvoogdij. Volgens de kerkvoogden was er te weinig politietoezicht op het kerkhof. "De regering zoude de rijnheid van het kerkhof, nabij het huis van Nales waarborgen, zoodanig, dat bij de minste stoor of hindernis de misgebruiker van dat kerkhof zal worden bekeurd." Dit toezicht bleef blijkbaar onvoldoende, en als reactie plaatsten de kerkvoogden op 5 augustus 1852 een afrastering in de vorm van een hek tussen het huis van Nales en het brandspuithuisje op het kerkplein. De gemeente sommeerde de afrastering op te ruimen, omdat het hek de toegang tot de gemeentetoren blokkeerde, en dat dus "die afsluiting wederregtelijk ten nadeele van het stedelijk eigendom heeft plaats gehad." Later kwam men overeen de oorspronkelijke afsluiting van het kerkplein te herstellen "zooals die van oudsher door het zetten van palen bestond, zullende in elk geval zoodanige ruimte worden gegeven, dat de thans bij de kerk geplaatste brandwatervaten gevoeglijk zonder hindernis kunnen worden aan en afgevoerd."

Er werd een schikking getroffen waarbij de kerkvoogdij "met verdere aanbieding te gedogen, dat de gemelde vaten, en het daarmeede in verband staande getimmerte uit het weer geplaatst, naar de noordmuur van de kerk worde overgebracht."

Op meerdere plaatsen in de stad waren deze brandvaten geplaatst, onder andere op de markt.

Ten aanzien van het genoemde brandspuithuisje op het kerkplein drong op 11 juli 1853 het "college van kerkvoogden" erop aan het "vanouds nabij den ingang dier kerk bestaande vervallene brandspuithuisje te sloopen, ter verfraaing van de stad."

Op 5 november 1858 werd door de stadsraad een voorstel aangenomen "ter voorkooming van brand, waaromtrent kan worden aangenomen, dat de noodige voorzichtigheid, meer en meer, door de steeds hoogere klimmende aussurantiën op gebouwen, meubelen en koopmanschappen niet uit het oog wordt verlooren." Bepaald werd "dat aan de brandspuit welke het eerst op de plaats des onheils werkzaam zal zijn eene premie wordt gegeven van minstens ƒ 25,- ." Dit betekende echter niet een royaal gebaar van het gemeentebestuur. De premie moest worden betaald door diegene "ten wiens huize brand zoude ontstaan."

Later op 9 mei 1862 werden er zelfs twee premies toegezegd als impuls voor snelle brandweerlieden. De bedragen zijn van een meer bescheiden omvang, en dit doet vermoeden dat niet het slachtoffer van brand er voor op moest draaien, maar de gemeente. Bepaald werd "dat er een premie van ƒ 5,- zal worden betaald aan de spuit welke bij onverhoopte brand het eerste water geeft", en dat "voor het eerst aangevoerde brandwatervat bij zoodanig onheil eene premie van ƒ 3,- zal worden betaald."

Intussen werd op 11 mei 1859 het "brandblusmaterieel" uitgebreid met drie houten pompen. De kosten waren ƒ 139,62. Bij die gelegenheid werd ook "eene nieuwe lederen brandspuitslang" aangeschaft voor ƒ 39,89.

Op 24 mei 1862 werd het nodig gevonden "ten gevolge der herhaalde pogingen tot brandstichting, ter vermeerdering van de veiligheid wenschelijk is voorgekomen om een tweede klep of ratelwacht aan te stellen, welke door roeping van het half uur aan de ingezetenen meerdere gerustheid tegen brandgevaar zal geven." Wat er behalve het ratelen of klepperen in de nachtelijke straten werd geroepen is onbekend. Het stadsbestuur besloot een voorlopige proef te nemen met Gradus Wiegerink als nachtwacht, samen met J. van den Berg en J.A. Ooostendorp. Ook werd brigadier rijksveldwachter G. Prijs ingeschakeld "ter zake van de buitengewone nachtwacht diensten." Hij kreeg hiervoor jaarlijks een premie. Op 22 december 1862 het bedrag ƒ 31,62. J. van den Berg, de onbezoldigd buitengewoon gemeente veldwachter ontving als beloning ƒ 61,81. Gradus Wiegerink voldeed blijkbaar goed. Hij ontving als ratelwacht ƒ 113,20. Besloten werd "de jaarwedde van de klepperman met ƒ 20,- te verhoogen, tot ƒ 120,- per jaar."

Op 20 december 1871 volgde het politieregelement dat verbood vlas te roosteren "binnen de kom van Groenlo." Dit roosteren moest buiten de grachtengordel gebeuren op tenminste 100 meter "van huizen, getimmerten of hooibergen aan anderen toebehorende." Eveneens werd verboden mijten of hooibergen op te richten in de stad, en "buskruit op te slaan in afgesloten ijzere bakken."

Tot maart 1873 waren de brandspuiten opgeslagen in de benedenverdieping van het stadhuis. De plaats werd ongeschikt geacht. Besloten werd voor ƒ 710,- een huis voor afbraak te kopen, bewoond door C. Milius, gelegen op de hoek Beltrumsestraat en Goudsmitstraat (thans accountant) en op die plaats een nieuw brandspuithuis te bouwen. Er zou overleg worden gepleegd met de tegenover wonende Kuckman (thans Kempkens) voor een verbreding van de toegang naar de Goudsmitstraat.
Het aardige gebouwtje aan de straatzijde (Beltrumsestraat) had een gepleisterde gevel, blokvormig gekerfd, met smalle hoekpilasters en eenvoudige kapitelen. De twee geprofileerde toegangen hadden gotische vormen, waarvan de bovenlichten voorzien waren van traceringen. De topgevel bezat een roosvenster eveneens met tracering. De rechter pilaster van de gevel stond voor het belendende pand geplaatst.

Op 29 augustus 1874 kwam er een voorschrift af "regelend dat gedeelte (onderdeel) der brandweer te Groenlo, dat onder de naam van brandwacht zal dienst doen."
"Artikel 1: De brandwacht zal bestaan uit een kommandant, twee onderkommandanten en dertig manschappen, allen uit ingezetenen (bestaand), die door hunne positie geacht kunnen worden invloed op het publiek te kunnen uitoefenen. (Gedeputeerde Staten weigerden per brief van 9 september 1874 de strekking van deze brief te accepteren, wellicht door de elitaire en militante toonzetting. De alinea werd op voorstel van gedeputeerden gewijzigd in "De brandwacht zal bestaan uit mannelijke ingezetenen, van welke persoonlijke diensten kunnen worden gevorderd.")
Artikel 2: De manschappen staan onder de bevelen van de kommandant en onderkommandanten. Zij volgen hun gegeven bevelen stiptelijk op, en gehoorzamen in alles wat de dienst betreft.
Artikel 3: Als taak der brandwacht is handhaving der orde, zo bij oefening in de behandeling der brandblusmiddelen, als bij brand. De kommandant draagt zorg dat de onder hen geplaatste

manschappen, onmiddellijk het benoodigde terrein afzetten, niemand dan die daartoe bevoegd is tot het afgezette terrein toelaten, dat zij waken tegen alle wanorde en dieverij, en tegen het toebrengen van schade aan slangen of anderzints.
Artikel 4: De brandwacht begeeft zich ten allen tijde bij brandalarm binnen de gemeente onmiddellijk naar de plaats des brands, bij oefening in de behandeling der brandblusmiddelen komt zij alleen op, wanneer zulks door burgemeester en wethouders bij openbare kennisgeving wordt gelast, een ieder zorge dan op het bepaalde uur tegenwoordig te zijn op de aan te wijzen plaats. Geen der manschappen verlaat ooit zijn post, anders dan op daartoe bekomen last, en niemand keert huiswaarts voordat de kommandant daartoe bevel geeft.
Artikel 5: De brandwacht is verplicht om ten allen tijde, dat zij tot den dienst geroepen wordt, voorzien te zijn van aan hen uit te reiken wapen, dat voor den kommandant en de onderkommandanten zal bestaan uit een sabel, en voor de overige manschappen uit een piek. Bovendien zal nog aan den kommandant een nader te bepalen onderscheidingsteeken worden uitgereikt. Een ieder is verpligt het aan hem uitgereikt wapen netjes te bewaren, en hetselve bij vertrek uit de gemeente, ter secretarie te deponeren.
Artikel 6: In geval van ziekte of andere wettige verhindering van den kommandant worden zijn functies door den oudsten onderkommandant waargenomen.
Artikel 7: Ingeval de brandwacht bij oefening is opgeroepen, houdt de kommandant vooraf op het bepaalde uur appèl. Ditzelfde geschiedt bij het eind der oefening, en in geval van brand, ook bij het einde van de brand. De kommandant en onderkommandanten letten ten allen tijde, dat de brandwacht dienst doet op de manschappen, die te laat komen, geheel afwezig blijven, of te vroeg vertrekken.
Artikel 8: De kommandant brengt den burgemeester ter kennis met alle overtredingen dezer verordening. Hij is bevoegd deselven bij proces verbaal te constateren. Hij zal ten dien einde in de vergadering voor burgemeester en wethouders worden beëedigd.
Artikel 9: Overtreding der bepalingen van de artikelen 2, 4 en 5, worden zooveel de manschappen der brandwacht betreft, gestraft met een geldboete van ƒ 3,-; zegge drie gulden."

Op 29 april 1878 werd J.H. Wolberink aangesteld als nachtelijk brandwaker wegens overlijden van J.A. Oostendorp. Na enkele jaren op 8 maart 1880 volgde Hermannus Rudolf Huiskes hem op. Echter Huiskes voldeed niet aan de eisen en kreeg ontslag. Er waren een groot aantal gegadigden voor deze nachtelijke baan. G.J. Huitink, G. Hallers, J.H. Romaat, G. Schutten, G.J. Kuiper, E.J. Wiggers, J.W. Mentink, B.A. van Noord, J.H. Krabben, H.A. Graliker, A.J. Bouwmeester, en de barbier H. Wieggerinck. Met algemene stemmen werd loonslachter Gradus Johannes Huitink benoemd.

Op 15 mei 1882 werd door burgemeester en wethouders het voorstel ingediend het hoekhuis aan te kopen, gelegen op de hoek Markt-Nieuwestraat, mede ingegeven door "het plaats tekort voor brandspuiten." De bedoeling was op deze hoek eveneens een nieuwe woning te bouwen en "het oude onaanzienlijke gebouw te slopen." Raadslid Batenburg "heeft zich de moeite gegeven te spreken met de eigenaren J.H. Broekman en goudsmid J.M. Dechering." Batenburg kwam tot de slotsom dat het oude hoekpand ƒ 765,- zou gaan kosten. Het pand werd door de gemeente aangekocht. Timmerman en bouwkundige J.H. Aalbers te Groenlo ontwierp een hoekpand, met aan de marktzijde een afzonderlijk brandspuithuis. De ontwerpen werden begroot op ƒ 2140,-. Tijdens de aanbesteding bleek B.A. Hilbers de laagste inschrijver voor ƒ 2221,-.

Aalbers ontwierp een pand met verdieping, bestaande uit een afgeschuinde hoekgevel, waarin de toegang, en twee langsdelen met twee traveeën aan Markt en Nieuwestraat zijde.

De smalle hoekgevel had op de verdieping hoekpilasters, waarbinnen het zesdelig schuifraam en zoldervenster in een hoge gothiserende boog, omlijst met bakstenen kapitelen en sluitsteen in een lichtere kleur. De gevel eindigde boven de gootlijst van de langsdelen in een drietredige gemetselde trap, waarop oorspronkelijk smeedijzeren sierpinakels.

De beide langsdelen waren op de verdieping voorzien met soortgelijke vensters en togen als in de hoekgevel. Op de beide gevels een zestal smeedijzeren sierankers. De verdiepingen waren gescheiden door een bakstenen tandlijst.

Het brandspuithuis was soberder van uitvoering. Behalve de opslag van de brandspuiten beneden, was er een bovenwoning waarvan twee glasdeuren toegang gaven naar een breed houten balkon, ondersteund door drie eenvoudige consoles. Het pand

bezat een afgewolfd zadeldak. De ontwerper J.H. Aalbers was eveneens bouwkundig opzichter voor 12 cent per uur.

Op 23 december 1882 volgde "de acte van publieke verhuring" van het gemeentelijk hoekhuis. De hoogste bieder was "winkelierster" H. Fischer ten Cate voor ƒ 101,- per jaar.

Op 30 december 1884 volgde het verzoek van de huurster "tot den aankoop van het in 1882 gebouwde woon met brandspuithuis aan de Markt hoek Nieuwestraat." Zij bood ƒ 2600,-. Burgemeester Hesselink van Suchtelen stelde voor de panden publiek te verkopen, en "met minder kosten een nieuw bransdspuithuisje te bouwen bij de Lievelderpoort of in de buurt van de smidse van Hilbers bij de Nieuwepoort."

Op 15 mei 1886 volgde de verkoop van het hoekhuis en brandspuithuis door de gemeente aan B. Fischer ten Cate "bewoond door haar moeder, broers en zusters", voor ƒ 2900,-. Er volgt een lange periode waarin berichten over de brandweer ontbreken.

Op 21 juli 1908 is er voor het eerst sprake van een mechanisch gedreven brandspuit ter vervanging van de handpompen. Burgemeester en wethouders kwamen met het voorstel een stoombrandspuit aan te schaffen, omdat "van het huidige materieel niets duurzaams goeds te maken valt." De kosten werden geraamd op ƒ 4000,-, tegen een rente van 4½ %, de aflossing gespreid over 30 jaar. Voorstanders hadden een stoombrandspuit zien werken in Lochem. Het voorstel werd op 27 augustus 1908 afgewezen. Een van de redenen was de te lange wachttijd die er lag tussen het uitbreken van de brand en het moment dat het water in de stoomketel kookte.

Groenlo, juni 1989. V. Smit.



Het hoekpand met brandspuithuis aan de markt, hoek Nieuwestraat, gebouwd in 1882, kort voor de afbraak in februari 1956. Op de achtergrond het huis Basten Asbeck. Het bordje "onbewoonbaar verklaarde woning", werd toen nog als drukmiddel gehanteerd om sloop door te zetten.



Het brandspuithuis, rechts achter de stadspomp, gebouwd na aankoop door de gemeente van een pand bewoond door Milius in 1873. Twee auto's geparkeerd in de Beltrumsestraat. Iets bijzonders in die tijd, 60 jaar geleden, voor 1930. De voorste auto staat voor de toenmalige kruidenierswinkel van Venema. (Foto collectie Garstenveld)

Grol van 1590-1597 en van 1606 tot 1627. De Spaanse vesting in het licht van de toenmalige Spaanse contributie- en licentrekeningen te Maastricht.

1. Graaf Jan van Stirum, gouverneur van de vesting van 1592 tot 1597.

Graaf Jan van Stirum, 1567 tot 1613, werd geboren te Borculo en was de zoon van Graaf Herman Georg van Stirum en Maria van Hoya. Reeds als kind werd hij begiftigd met prebenden en werd als kind domheer en kanunnik te Keulen. Hij trad echter later als militair in Spaanse dienst en lag vóór 1592 met 50 soldaten op de Wildenborg. In 1592 maakte hij promotie en was tot de overgave aan Maurits in 1597 gouverneur van de vesting Grol, die hij dapper verdedigde.

Pas toen hij door boedelscheidingen met zijn broers in 1603 in het bezit was gekomen van o.a. de hoogheid Wisch en het kasteel Borg verliet hij de Spaanse dienst om rustig in Gelderland te gaan wonen. Daarvoor was een sauvegarde nodig, die Maurits hem verstrekte. Pas in 1612 huwde hij, doch hij overleed een jaar later, kinderloos. Moeilijkheden met zijn testament laten we onbesproken, daar ze Groenlo niet raakten en stellen liever de vraag, hoe hij zich als gouverneur van de vesting gedragen heeft. De plattelandsbevolking van de Graafschap Zutphen en de Heerlijkheid Borculo zal slecht over hem te spreken zijn geweest. Dat zat hem in zijn eigen activiteiten op het gebied van de geldmiddelen.

In het algemeen kan men de stelling poneren, dat de geldmiddelen voor de Spaanse garnizoenen te Grol, Oldenzaal en Lingen in hun Spaanse tijd zo veel mogelijk regionaal verzorgd moesten worden. Daarvoor kregen de rentmeesters van de contributiën (brandschat) en licenten ordonnanties van de Rekenkamer te Roermond of van de heren van de financiën te Brussel. Met andere woorden: de gouverneur van Grol graaf Jan van Stirum was aangewezen op de betalingen van de rentmeester van contributiën Jan van Lamsweerde. Deze inde de contributies in ruil voor sauvegarde, dat wil zeggen de plechtige verzekering van Brussel, dat de plattelandsbevolking geen last zou ondervinden van de Spaanse soldaten. Wat deed nu echter Jan van Stirum? Hij boorde eigenmachtig nog eens dezelfde bron aan als de rentmeester, namelijk de brandschat of contributie. Dat gebeurde natuurlijk onder bedreiging met roof en plundering en was volkomen in strijd met de Brusselse sauvegarde. Hij, de gouverneur, moest juist de sauvegarde stipt onderhouden, de veiligheid garanderen. Hij heeft deze praktijken tot onmiddellijk voor het beleg in 1597 volgehouden. Jan van Lamsweerde heeft de opbrengsten getrouwelijk genoteerd, in de hoop dat hij daarover provisie zou genieten, maar dat bleek een misrekening. De bedragen waren in 1592 Graafschap Zutphen 1164 gld.

Borculo 854 gld. Bredevoort 195 gld.
1592-1595 Graafschap Zutphen 10.111 gld; heerlijkheid Borculo 4373 gld.
Giginck, de opvolger van Lamsweerde noteerde in 1597 een extra-inning door de gouverneur van 2000 gld. met het oog op het verwachte beleg.

2. Het mislukte beleg van Grol door Maurits in 1595.

Dat beleg begon onder niet al te gunstige voortekenen. In 1594 correspondeerde Maurits met zijn neef Willem Lodewijk van Friesland over de belegering van Grol. Willem Lodewijk vond een en ander bezwaarlijk, daar naar zijn mening de vesting te sterk was. Men zou beter Lingen kunnen nemen, vond hij. Toch besloot de Staten Generàal voor 1595 tot een veldtocht, zonder het eigenlijke doel, Grol, te noemen.
Op 14 juli 1595 verscheen Maurits voor Grol, komende van Zelhem over Lichtenvoorde. De anderen volgden met vertraging, omdat een kanon in Vragender wegzakte.
Jan van Stirum, de gouverneur van Grol, had soldaten binnen Goor liggen. Hij riep deze naar Grol terug, maar zij liepen in een hinderlaag en leden verliezen, meer dan 40 man.
Op 15 juli sloeg Maurits zijn bivak op ten westen van de vesting en Willem Lodewijk ten oosten daarvan. Men begon met de gewonen belegeringswerken, de aanleg van de approches, zigzag verlopende loopgraven in de richting van de wallen. Van beide zijden werd natuurlijk geschoten, maar niet buitensporig, zoals Duyck verzekert. De stad deed dat met twee stukken, doch niet met kogels, maar met stukken ijzer, overgoten met lood.
Op 21 juli werd bekend, dat de Spanjaarden met twee eliteformaties in aantocht waren en tot Roermond waren gevorderd. De 5000 man voetvolk en 1200 ruiters stonden onder bevel van de 92-jarige Mondragon.
Dit wijzigde de situatie op pikante wijze. Het werd nu een wedloop met de tijd. De vereiste werkzaamheden, aanleg van batterijen en bouw van gaanderijen, werden aanbesteed en er werden limieten gesteld.
Op 23 juli werd nog een werk aanbesteed met een levertermijn van 5 dagen. Dat zou te lang blijken te zijn. Een brug bij Dorsten moest afgebroken worden. Dat lukte niet wegens verzet van de bevolking. Maurits pleegde overleg met graaf Willem Lodewijk en andere heren, waarna besloten werd, het beleg twee dagen daarna op te breken.
Op 24 juli werd de stad hevig beschoten, waarna capitulatie geëist werd. Geweigerd. Daarna volgde overleg over de aftocht.

Deze begon op 25 juli. Daarvoor moest nogal wat worden prijsgegeven aan halfuitgevoerde werken, die verbrand werden. Veel werd vernietigd wegens gebrek aan wagens.

Op 26 juli was het leger tot Lochem gekomen, vanwaar het geschut naar Zutphen werd gezonden. Mendoza was nog niet de Lippe gepasseerd.
Op 27 juli was alles voorbij. Het leger trok via Wildenborgh en Hengelo naar Zelhem, terwijl de Spanjaarden tot Grosz en Klein Reken waren gevorderd, hemelsbreed ongeveer 40 km van Grol.

(Op 28 oktober 1598 veroverde dezelfde Mendoza Doetinchem. Hij was toen dus 95 jaar! En dan nog altijd in het zadel. Hij had waarschijnlijk geen rugklachten.)

3. In 1597 was het weer raak.

Op 1 augustus verliet Maurits Den Haag voor zijn grote veldtocht in het oosten. Daarin werd in september Grol belegerd en veroverd. Reeds in de maand juni van 1597 haalde Jan van Stirum nog eens de zweep over de Achterhoek en schreef een contributieheffing van 2000 gulden uit. Dat ter versterking van de vesting Grol met het oog op het op handen zijnde beleg. Jan de Bruin, de richter, zorgde voor de inning. Natuurlijk wist van Stirum van het geraamde beleg, want zo'n veldtocht werd meestal in de Staten Generaal besproken en goedgekeurd. Het was een wonder, als dat niet uitlekte.

In het oosten, in de Graafschap Zutphen, 'aan gene zijde van de Rijn' stonden de Spaanse troepen onder bevel van graaf Frederik van den Bergh, de Spaanse stadhouder, en van zijn broer graaf Herman. Onder hen stond dus het Spaanse garnizoen van Grol. We weten precies welke vendels met hun aanvoerders in de vesting lagen. Dat blijkt uit de betalingen van de rentmeester der contributiën Gherart Ghyginck ten behoeve van het garnizoen.
Het waren:
de gouverneur graaf Jan van Stirum met zijn compagnie,
vervolgens het vendel van graaf Hendrik van den Bergh (vaandrig Antony de Wees),
het vendel van hopman Ferdinando van Cortenbach,
het vendel van hopman Rikwin van de Sande,
het vendel van hopman Joseph Malagamba,
het vendel van Ariaen van Rossum,
de compagnie van de heer van Anholt onder bevel van lieutenant Gysbrecht van Broeckhuisen,
het vendel van hopman Worms onder het regiment van de heren van Bily,
het vendel onder hopman Damiaen Gardot,
het vendel onder Francisco de Robles,
het vendel onder hopman Evert van Ens, drost van Coevorden,
het vendel van hopman Joseph Decquer.
Het journaal van Duyck noemt nog Boedbergen, ritmeester, en

Sancho de Leyva, eveneens ritmeester.

Op 26 en 27 september werd over de capitulatie onderhandeld. Boetbergen en Cortenbach verklaarden de stad te willen overgeven op voorwaarde dat zij mochten uittrekken met geschut, paarden, vendels, wapens en bagage. Maurits wilde slechts uittocht met wapens en bagage toestaan, mits beloofd werd dat men de komende vijf maanden niet aan deze zijde van de Maas zou dienen.

Op 27 september verklaarde Cortenbach, dat de ruiters liever in de stad wilden sterven dan hun paarden afstaan. Bovendien wilde men de ontvangers niet zwaarder belasten dan die van het pas veroverde Rijnberk. Maurits wilde niet toegeven, maar de gedeputeerden van de Raad van State wel.
Tenslotte trokken op 28 september de compagnieën van Maurits, Willem Lodewijk en de graaf van Hohenlohe de stad binnen om die te bezetten. De belofte werd afgenomen om de eerste vijf maanden niet ten oosten van de Maas te dienen. Daarna ging graaf Jan van Stirum bij Maurits dineren. Dat was gebruikelijk na een beleg en verovering op voorwaarden, vastgelegd in een capitulatieverdrag. Hetzelfde gebeurde een poos later bij de inname van Lingen.

Om 1 uur 's middags begon de uittocht. Men verwonderde zich over het grote aantal vrouwen en kinderen in de tros. Aan manschappen waren er nog 750 man te voet en 255 ruiters te paard, volgens Duyck "meest seer fray volck ende wel in ordre". Van de huizen waren er wel 80 verbrand. De stad was binnen een zeer vervallen vuil gat "daerinne niet een steenen huys als de kercke ende het clooster stont". Kan men hieruit concluderen, dat het raadhuis in vakwerkbouw was opgetrokken?

4. De neutraliteit van Doetinchem en Lochem tussen 1607 en 1633.

Doetinchem en Lochem waren vestingen van geringer betekenis dan Grol en Bredevoort. Zij hadden echter beide van belegeringen te lijden gehad, de toegebrachte schade bleef jarenlang bestaan, werd slecht verholpen en de betreffende magistraten helden steeds meer over tot de gedachte hun stadjes neutraal te laten verklaren. Dat gebeurde in 1607 na de veroveringen door Spinoza van Oldenzaal, Grol en Lingen, ook in 1607. Op 20 februari 1607 vaardigde de Spaanse gouverneur van Lingen Philippe de Croy, graaf van Solre een acte uit, waarbij de neutraliteit van Doetinchem en Lochem een feit werd. De graaf wijst op het geringe militaire belang van de stadjes en verklaart ze daarom neutraal 'op sauvegarde van wederzijden', zo echter dat zij hun gerechtigheden, rechten en privileges behielden. Deze laatste restrictie was nodig , want de neutraliteit hield militair gezien nogal wat in. De beide steden moesten ontmanteld worden, tenminste gedeeltelijk, hun veilig-

heid hing dus niet meer af van hun eigen weerbaarheid, doch van hun sauvegarde van weerszijde, dus zowel van Staatse als van Spaanse zijde. Zij moesten dus aan de Spaanse rentmeester te Groenlo hun contributie, hun brandschat betalen. Zij waren in militair opzicht dorpen geworden.

De brandschat bedroeg voor beide steden 34 gulden per maand, met dien verstande dat Doetinchem in de beginjaren op aandringen van de graaf van Solre wegens de geleden schade vrijgesteld was van betaling. Deze brandschat werd zeker tot 1633 betaald, het jaar waarin Rijnberk Frederik Hendrik in handen viel. Het kerspel Doetinchem en het ambt Lochem vielen buiten de neutraliteit en waren dus voor 1607 al schatplichtig.

Neutrale steden in de 80-jarige oorlog, op het eerste gezicht een vreemde figuur voor ons die alleen maar totale oorlogen hebben leren kennen. Niet verwonderlijk is daarentegen, dat de rekeningen van de Spaanse rentmeesters ons inlichtingen verschaffen over die neutraliteit, omdat deze slechts met het betalen van de brandschat gekocht kon worden.

5. Het jaar 1606.

Dat jaar was me voor de vesting Grol het jaartje wel!
Twee belegeringen, die door Spinola van 3 augustus tot 10 augustus en afgesloten met de verovering en die door Maurits van 30 oktober tot 10 november 1606 en eindigende met de aftocht van de Staatse troepen, gedecimeerd en een ilusie armer.

De gouverneur van Lingen onder Spaans bewind, de graaf van Solre, was van het meeste zeer vroeg op de hoogte. Hij wist, dat indien Grol door de Spanjaarden zou worden veroverd, Maurits vrijwel terstond het beleg voor de pasverloren vesting zou slaan.

Reeds op 17 juli, dus nog ruim vóór het beleg door Spinola, gaf de graaf van Solre opdracht aan de drost van Salland Otto van Egmont om voor een aantal wagens en karren te zorgen, die naar Oldenzaal gedirigeerd moesten worden. Daar zouden ze geladen worden met munitie en proviand, afkomstig uit Lingen en te gegevener tijd bestemd voor de vesting Grol. Het ging hier om een paar honderd karren, die van 17 juli tot 16 augustus in verschillende partijen werden gerequireerd en betaald.

Dat laatste, de betaling of precieser gezegd de verrekening daarvan, stuitte bij de Rekenkamer te Roermond op zwarigheid. Dat blijkt uit no. 218 van het zogenaamde Spaanse Archief in het Rijksarchief te Zwolle. Dat zijn de stukken, die de door de graaf van Solre uitgeschreven wagendiensten betreffen, welke de bedreigde vesting Grol moesten proviandeeren.

Op 23 november 1606 verklaarde Guilelmo de Verdugo, Raedt van Oorloghe en Cap.ne van de Compaignie Spainsche lanciers te Oldenzaal, dat de graaf van Solre van 18 juli tot aan de belegering van Grol door Maurits voor wagens en karren had gezorgd. Dat was kennelijk niet voldoende voor de Rekenkamer, want op 12 mei 1612 legde Zacharias ter Haer in naam van de Aartshertogen en in zijn hoedanigheid van Verwalter van het gericht te Oldenzaal een soortgelijke verklaring af èn bevestigde Verdugo op 21 juli 1612 te Brussel zijn verklaring van 23 november 1606.

We weten dus onomstotelijk vast, dat Grol tussen de beide belegeringen van 1606 ruim voorzien werd van munitie en proviand.

Wenden we ons nu tot de brief van de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer van 30 november 1606. De brief is in de vertaling van Dr. J.S. van Veen verschenen in Bijdragen en mededelingen Gelre Deel XXII pag. 179 - 183. Natuurlijk bevat zo'n brief van een apostolisch vicaris allerlei kerkelijke zaken. Deze zijn door Thielen, Enclave, pag. 100 en 101, belicht, terwijl hier meer op de profane punten gewezen zal worden. De brief beschrijft de periode van 3 october tot 30 november 1606. Vosmeer heeft dus het gehele tweede beleg meegemaakt. Hij was ook in Lochem, waar hij het Vormsel toediende, maar hij vond het veiliger om naar Grol terug te keren.
Gelijk had hij, want Lochem werd op 29 oktober door Maurits veroverd. De Lochemers hadden in 1606 dus twee belegeringen en veroveringen meegemaakt. Geen wonder dat zij bereid waren de consequenties van de neutrale status te aanvaarden en na te leven evenals Doetinchem. Zie enige bladzijden terug.

Ik citeer uit de brief:
"Bij dit beleg hebben zich twee bijzonderheden voorgedaan,
1e, dat, voordat Lochem werd belegerd, Groenlo door de ruiterij zo nauw als -volgens de vijand zelf- geen stad ooit te voren was ingesloten, hetgeen ten doel had de prelaat (d.i. Vosmeer) het ontsnappen en de hulptroepen het binnenkomen te beletten; en 2e, dat men zegt, dat uit geen belegerde en veroverde stad zo onophoudelijk en met zo zwaar geschut is geschoten en dat door zo wenig soldaten."
En verder:
"Lochem gaf zich op 29 oktober aan de vijand over. Daarna begonnen de vijanden Groenlo met meer nadruk te belegeren, schansen en loopgraven te maken enz. Uit de stad werd dag en nacht geschoten; uitvallen hadden zelden plaats wegens het geringe aantal der onzen, maar berokkenden de vijand steeds schade, daar zeer velen sneuvelden of gevangen genomen werden, terwijl van de onzen slechts enkelen vielen."
En verder Vosmeer:
"Op dien tijd vertoonde zich ook ons leger in de flank, waarop

de vijand zich haastig terugtrok. De nieuwe soldaten werden binnengelaten met al hetgeen verder ter verdediging van de stad noodig scheen; de graaf van Solre en andere aanvoerders hadden zich met spoed naar het leger begeven."
De tropen, die werden binnengelaten, waren de soldaten van het regiment Boergondiërs onder baron de Balanchon. In rekening no. 291 fol. 25 werd de betaling vermeld, die liep van 11 november 1606, "dat het Regiment tot Groll in garnisoen quam", tot 31 maart 1607. De organisator van de hulp, de graaf van Solre, was natuurlijk daarbij aanwezig.
"De vijand verschanste zich nabij het moeras van Bredevoort, waarbij hij zich bij voorkeur des nachts allengs terugtrok. Op de 12den brak bij na middernacht zijn leger op en trok op Zutphen aan, waar omstreeks 13 vendelen tot de 15den in de omliggende dorpen bleven, daar men zulk een groot aantal niet tegelijk kon gerieven. Die dag (15 nov.) zijn wij naar Oldenzaal teruggekeerd.
"Van Zutphen komenden zeggen, dat daar en te Deventer alle kerken en gasthuizen vol gewonden en zieken zijn en men gelooft, dat er voor Grol wel 1200 zijn gesneuveld. Er heerst grote verwarring en ellende; toch blijft er veel ruiterij, zodat zij ons (=Vosmeer) nog schijnen te belagen en bedreigen."

Tot zover de citaten. Zij bevestigen op overtuigende wijze, dat niet alleen ziekte en het slechte weer, de storm op 7 en 8 november, doch niet minder het sterke artillerievuur uit de vesting tot de aftocht van Maurits heeft bijgedragen, die zich natuurlijk ook bedreigd voelde door de oprukkende Spinola. Het werk van de graaf van Solre had vrucht afgeworpen.

6. De barakken.

In de 80-jarige oorlog zijn barakken en kazernes woorden met dezelfde betekenis, ze zijn synoniem. Vele vestingen zoals Breda en Steenbergen hadden geen barakken of kazernes en dus moesten de soldaten bij de burgers ingekwartierd worden. Ongetrouwde soldaten werden dan bij voorbaat bij de burgers ingekwartierd en gebilletterd dwz. zij kwamen onder het regiem van de serviesmeester. Gehuwde soldaten moesten dan meestal op eigen houtje voor kwartier zorgen.

De serviesmeester betaalde logies- en servitiegelden, logiesgelden als vergoeding voor de inkwartiering en servitiegeld voor de soldaat om licht en vuur, olie, zout en zuur voor het bereiden van de maaltijden te kunnen betalen. Dit servitiegeld werd door de kwartiergever, dus de burger, aan de soldaat betaald.

Werd de soldaat ondergebracht in de barakken, dan verviel het logiesgeld en ontving de soldaat van de servitiemeester

het serviesgeld. Tenminste, tenminste..... als er betaald werd!

Deze gelden waren gelden uit de eerste hand, dwz. ze kwamen rechtstreeks van de Staten Generaal of beter gezegd de Raad van State.

Tijdens het 12-jarig Bestand werd door het Spaanse bewind gepoogd in de vesting Grol barakken te bouwen met 60 kamers. Dat werd een lijdensweg, maar rond het einde van het Bestand was men toch zo ver. Men krijgt de indruk, dat Grol met zijn barakken uit 1621-1622 aan de vroege kant was, tenminste als men leest dat men in zo'n belangrijke vesting als 'sHertogenbosch pas in 1743 van Staatswege op het idee kwam daar barakken te bouwen. (Stukken te Groenlo, archief 17e eeuw, ongeordend)

De gang van zaken.

Op 3 december 1613 sloten de commissaris ordinaris Antonio Ferdinandes Castillo en de burgemeester Johan Elderink in naam van de Magistraat van Grol te Brussel een contract, dat er niet om loog en de stad tot heel wat verplichtte. De stad zou brandhout en kaarsen leveren voor de cortegardes der stad. (Misschien is hier bedoeld contregarde of couvre-face, een buitenwerk vóór de bastions?); de stad zou de cortegardens (?) en sentinelhuizen onderhouden; de poorten, bruggen en straten onderhouden en bouwterrein afstaan voor de door de stad te bouwen barakken. Het zouden zes barakken moeten worden met elk tien kamers, elk voor de som van 950 Prinsguldens, in totaal dus voor 5700 Prinsguldens.

De bouw zou in 1619 voltooid moeten zijn.

Op 3 januari 1614 werden de zes barakken aanbesteed. Eerst twee aan Henrich van Delden uit Vreden voor slechts 920 gulden in totaal. Levering uiterlijk 1614.

De overige vier barakken door Derrick Schoemachers uit Winterswijk. De aanneemsom bedroeg 1840 gulden en 2 Rosenobelen (rozenobel: oud-engelse, ook in Nederland gangbare gouden munt, waarde ± een engels pond van 12 gulden, niet gedevalueerd, van rond 1900). De oplevering moest uiterlijk 30 juni 1614 geschieden.

19 december 1613 ging Brussel akkoord met het contract van 3 december 1613 en werd Peter Mulart, ontvanger van de contributiën te Lingen, aangewezen om voor de financiële verplichtingen op te komen.

Op 25 september 1614 bleek uit een brief uit Brussel met de handtekening van alle hoge heren zoals Albert, de Montmorency en de Robiano, dat de stad Grol niet in staat was de overeengekomen betalingen aan de aannemers te verrichten, zodat het werk stillag. Volgens de brief kreeg Peter Mulart opdracht de betalingen te verrichten.

Het is vrijwel zeker, dat Mulart niet betaald heeft, want

na het Bestand zijn de rekeningen pas betaald en wel door Ivo van Elshout, de ontvanger van de contributiën, die toen weer geheven werden.

Wat de strubbelingen van Mulart te Lingen betrof, die zijn niet te achterhalen, omdat de contributierekeningen van Lingen, ressorterende onder de Rekenkamer van Roermond, niet meer aanwezig zijn, niet te Maastricht, noch te Zwolle of Osnabrück.

(Opmerking: tijdens het Bestand was het geld in Grol zeer schaars. Contributie op te brengen door de kerspelen van de Achterhoek werden toen niet geheven. De rentmeester van contributiën was op non-actief. Ook licentgelden kwamen niet binnen, de handel was vrij en zal een opleving hebben gekend tijdens het Bestand. Er bestonden toen slechts twee geldbronnen: Brussel en de stadskas. Brussel moest natuurlijk wat doen voor het garnizoen en de fortificaties van de vesting. De stadskas bewees zijn onmacht, door het project van de barakken te laten verzanden.)

Dat project van de barakken heeft moeten wachten tot het eind van het Bestand, 9 april 1621. Toen werd het weer opgevat, doch gewijzigd. De 60 kamers werden 100 kamers en de bataling zou geschieden via de rekeningen van contributiën en licenten. Daarover was Ivo van Elshout de rentmeester. Reeds dadelijk in 1621 werd van Elshout gewaarschuwd, dat hij gelden gereed moest houden ten bedrage van 10.530 gulden om de bouw van de barakken te kunnen betalen.

Dat bedrag werd in drie termijnen betaald; de eerste termijn verviel op 15 juni 1623 en bedroeg 3530 gulden. De betreffende notitie luidt: "Op ordonnantie van de Mogende Heeren van financiën in dato 23 juny 1623 onderteeckent P. Dongnijes, Fr. Kinschot, G. van den Wouwere, J. Kesseler betaelt aen Derck Schoenmaeckers (te Winterswijk) die somme van 3500 ponden brabants ende dat voor den EERSTEN TERMIJN van de 100 nieuwe aengenomen CAMEREN DER BARACKEN binnen Grol met noch 30 ponden voor den wijncoop ende oncosten maeckende t'samen 3530 ponden blijckende bij de voors. ordonnantie ende quitantie van voornoemde Derck in dato den 8en July 1623 hier t'samen overgelevert dus hier de voors. somme 3530 Libra."
Men ziet het, het pannebier werd niet vergeten, al werd het dan in wijn geschonken. Zo volgden er nog twee termijnen van 3500 gulden.

Deze honderd kamers vormden financieel gezien een goede investering voor Brussel, want er hoefde geen logiesgeld betaald te worden. De soldaat moest tevreden zijn met zijn soldij en het geringe serviesgeld voor olie etc. De burgerij zal minder tevreden zijn geweest, want de vergoedingen voor inkwartiering gingen door de barakken drastisch naar beneden, zodat het genot van die instrooier danig werd gereduceerd.

Deze barakken stonden er na het beleg van 1627 nog, althans gedeeltelijk. Het serviesboek van de serviesmeester en schepen Jacob ten Ham licht ons in over de inkwartiering van het Garnizoen over de jaren 1630-1635. In sommige gevallen staat bij de naam van de soldaat 'barakken'; in andere gevallen staat er de naam van de burger of de weduwe; in weer andere gevallen staat er niets aangegeven. Stellen we géén aanduiding gelijk met die van 'barakken', dan schommelt het aantal inkwartieringen in de barakken tussen de zeventig en de honderd gevallen. De barakken bestonden dus na 1627 wel degelijk, al was niet alles meer intact.

Men moet daarbij bedenken, dat de kamers minstens plaats boden voor twee soldaten en het is zeker niet ondenkbaar, dat een kamer berekend was voor vier soldaten. Zo gezien zal in 1627 zeker een deel van de honderd kamers onbruikbaar zijn geworden.

7. Tussenbalans.

Tot zover gekomen lijkt het me nuttig een tussenbalans op te maken. Op de keper beschouwd zou deze bijdrage ook genoemd kunnen worden: 'Toen Grol nog Spaans was.' Onder die titel heeft Pater drs. P.C. Engel O.Carm. een bijdrage in vier afleveringen van het Jaarboek Achterhoek en Liemers gepubliceerd. Onze bijdragen verschillen nogal wat, in lengte en in inhoud. Is voor Engel de hoofdbron het in Utrecht aanwezige archief van het O.B.Cleresie en dus kerkelijk georiënteerd, mijn hoofdbron is het archief van de Roermondse Rekenkamer te Maastricht en daarom hoofdzakelijk militair georiënteerd.

In laatstgenoemd archief bevinden zich rekeningen van rentmeesters in Spaanse dienst voor contributiën en licenten. Het zijn dus verantwoordingen van ontvangsten en bestedingen.

Bij de contributiën werden door Brussel in de Achterhoek per kerspel de te betalen bedragen vastgesteld, dit in ruil voor een sauvegarde voor het platteland, dat in rust werken en leven kon zolang er geen veldtocht gehouden werd. De Staatse instanties te Zutphen accepteerden deze bedragen en lieten ze ook door Staatse ambtenaren innen en afdragen aan de rentmeester in Spaanse dienst. De uitgaven door deze rentmeester werden door Brussel geordonneerd en waren meestal van militaire aard. Ze zijn uiteraard een bron van informatie.

De ontvanger voor de licenten met standplaats Grol gaf aan handelaren geleidebrieven uit, de licenten, tegen 5% van de handelswaarde. Dan kon de handelaar uit Deventer of de koopman uit Coesfeld of Munster handel drijven in beide richtingen zonder overlast van de militairen. Geen licent, dan confiscatie. Ook uit de licentgelden werden bestedingen betaald en ook die waren meestal van militaire aard.

In het algemeen gesproken was het uitgangspunt van Brus-

sel en van de Heren van financiën aldaar, dat de vestingen Grol, Oldenzaal en Lingen een eenheid vormden, met uitwisselbare financiën, die -daar ging men van uit- voldoende waren om de locale dagelijkse behoeften te betalen. Zo werd door Grol aan Oldenzaal of Lingen betaald en omgekeerd.

Tijdens het 12-jarig Bestand rustte het werk van de rentmeesters en was per definitie het geld uitermate krap. Daar stond tegenover dat de handel onbelemmerd kon functioneren, tot bloei kwam en zo voor compensatie zorgde.

8. En dan nu verder met de gegevens.

Het garnizoen bestond in 1607 uit Boergondiërs, Engelsen en Schotten. Uit rekening 290 van Joh. de Bruyn een betaling aan de Boergondiërs onder de Heere van Balanchon. Betaling van 27 dagen service van 20 januari tot 15 februari 1607, in totaal 5308 gulden en 4 schellingen.

De lijst:

1. Aan de vaandrig van de compagnie van de Maitre de Camp
150 rations tegen 2 sch. per dag 405 Libra
2. Kapitein Claudio de Maesires 147 rations 396 Libra 18 sch.
3. Kapitein Lins de Vere 139 rations 375 Libra 5 sch.
4. Kapitein Tibaut Pelussa 127 rations 342 L 18 sch.
5. Kapitein Simon Pourtier 134 rations 361 L 16 sch.
6. Kapitein Lins de Joffroij 143 rations 386 L 2 sch.
7. Kapitein Johan Maij 128 rations 345 L 12 sch.
8. Kapitein Alam de Meroede 131 rations 354 L 14 sch.
9. Kapitein Johan de Marquessa 152 rations 410 L 8 sch.
10. Kapitein Johan de Masire 128 rations 345 L 12 sch.
11. Kapitein Piere Junot 135 rations 364 L 10 sch.
12. Kapitein Lins de la Verne 107 rations 288 L 18 sch.
13. Kapitein Hugo Sermot 132 rations 356 L 8 sch.
14. Kapitein Marquis de Monij Francoise 144 rations 388 L 16 sch.

Dan volgen nog enkele personen met meer dan een portie per dag.

Aan de Sergeant maior van de regimente 18 rations 48 L 12 sch
aan eenen adjudant 6 rations 16 L 4 sch
aan den auditeur met twee officialen 11 rations 29 L 14 sch
aan de kapitein van campagne met zijn officialen 18 rations 48 L 12 sch
aan den cappelaen maior 4 rations 10 L 16 sch
aan den forier (fourageur) idem 10 L 16 sch
aan den Surgin maior (chirurgijn) idem 10 L 16 sch
aan den Tambour maior idem 10 L 16 sch

Het bovenstaande was een nagenoeg maandelijkse betaling aan de veertien compagnieën Boergondiërs van het regiment van de

Bannerheer van Balanchon. Zo volgden tientallen bladzijden in de rekening op elkaar, steeds weer in dezelfde volgorde van veertien compagnieën.
In de volgende rekening no. 291 van G.R. Borchloe komt er een ander onderdeel aan de orde, de ruiterij. Deze vaan curassiers stond onder bevel van graaf Hendrik van den Bergh en lag in garnizoen te Grol en bestond uit 42 ruiters. Deze vielen beduidend duurder uit, 877 pond en 10 schellingen voor de maand september 1607 en uitbetaald aan de korporaal Loeff Marcolff. Deze post verschijnt met kleine verschillen, maanden achtereen.

Op 20 juli 1607 ordonneerde de graaf van Solre, gouverneur van Lingen, dat de rentmeester van de licenten Johan de Bruyn aan Mateus van Dulcken gouverneur der vesting Grol 200 gulden moest uitbetalen "tot opbouwinghe van een pesthuys off gasthuys voor de soldaten van den garnisoene van Groll." In 1608 werd hem nog eens 100 gulden voor hetzelfde doel toegewezen. Het pesthuis moest buiten de stad gebouwd worden. Het bovenstaande verschaft nog een andere informatie.
Wie was na de verovering door Spinola in 1606 bevelhebber of gouverneur van de stad ?
Thielen noemt Thiesselinck (Enclave, pag. 99). Dat was zeker niet het geval. Thiesselinck was korte tijd landdrost, maar trad al gauw in dienst van hertog Ferdinand van Beieren, coadjutor van zijn oom Ernst, keurvorst van Keulen. Volgens Vemer was in 1606 Hans Filips Fuchs van Binbach commandant van Grol in Spaanse dienst. Ook dat is fout, hij was in Staatse dienst, zoals Seekles heeft aangetoond (zie bladzijde 189). Gouverneur van Grol in Spaanse dienst was in 1606 eerst Jacomo Francisco en daarna graaf Hendrik van den Bergh, zeker tijdens het tweede beleg in november 1606 door Maurits. (Gelre XXII, pag. 180, noot van Dr. J.S. van Veen.) Uit bovenstaande informatie over het pesthuis blijkt dat van Dulken zeker vanaf juli 1607 gouverneur van Grol was, ofschoon toendertijd graaf Hendrik van den Bergh nog altijd met zijn ruiters te Grol in garnizoen lag. Hij bleef waarschijnlijk tot 1609 in Grol (vgl. blad 395).

9. Anholt. (Notities eind van deze paragraaf.)
In 1562 werd Diederik van Bronkhorst, heer van Anholt en bannerheer van Baer en Lathum, pandheer van het ambt Bredevoort. De zoon Jacob, sedert 1575 door de vader met het Bredevoortse pandschap begiftigd, koos de Spaanse zijde, doch sneuvelde in 1582 voor Lochem. De weduwe Geertruid van Mylendonk nam in 1582 na de dood van Jacob de zaken ter hand. Dat deed ze energiek, bleef aan de Spaanse zijde (1), werd vrijgesteld van Spaanse contributiën en kreeg o.a. in 1608 van de Spaanse rentmeester te Groenlo 2000 gulden ondersteuning

(2).

Haar zoon Diederik (1578 - 1640) nam de erfenis over, ook het pandschap Bredevoort, verliet de Spaanse zijde en verklaarde zich neutraal. Dat werd door Brussel erkend, want na het Bestand (1621) verdwijnt Anholt uit de Spaanse contributierekeningen, als contribuant maar ook als begunstigde (3).

Diederik moest in 1612 gedogen, dat op 20 oktober het pandschaft werd ingelost, met 50.000 gulden en niet meer, waarvoor hij gepleit had. Daarmede was het ambt Bredevoort bezit van het huis Oranje Nassau geworden en stadhouder Maurits pandheer (4).

Diederik kreeg van de strijdende partijen allerlei garanties, die zijn neutrale status veilig moesten stellen, de keizer bevestigde in 1621 zijn grafelijke rechten en aanspraken, maar de overlast van de strijdende partijen in de beide oorlogen tussen Spanje en de Republiek der 7 Verenigde Nederlanden en die van de Dertigjarige Oorlog bleef aanhouden.
In 1636 nam de keurvorst Karel Lodewijk van de Palts de stad Anholt in en bestormde het kasteel, echter zonder succes (5).

In de jaren 1580 en daarna moest Anholt contributie betalen aan de Staten. De instructiebrief voor Joost van Crouwell spreekt voor 1586 van een achterstand van 644 pond en een verplichting voor 1587 van 1160 pond (6). De Staten maakten toen dus kennelijk aanspraak op Anholt. Inmiddels had Anholt de Spaanse zijde gekozen, was van de Spaanse contributie bevrijd en ontving, zoals boven medegedeeld werd, steun van de Grolse rentmeester.

De volgende notitie over Anholt doet ook 'Spaans' aan. Hendrik Coenen werd op 22 juni 1608 betaald voor de executie en het exploit door de soldaten van de heer van Anholt van het Hof te Bocholt uitgevoerd om de "coopluijden te bedwingen haere goederen binnen Grol te commen verlicenten." (7) De soldaten van de heer van Anholt moesten de kooplieden dus dwingen de Spaanse licentgelden te betalen.

Dat Anholt toen het ambt Bredevoort in pand had, veroorzaakte nog andere consequenties. De Vrouwe van Anholt had voor het onderhoud van het Bredevoortse garnizoen via de contributiën uit het ambt Bredevoort en de kerspelen 5043 gulden bijeengebracht. Dat deelde de rentmeester Jan van Lamsweerde in zijn rekening van contributiën <u>voor de Spaanse koning</u> anno 1595 mede en stelde het voor, als of deze contributie-inzameling ten profijte van zijne Majesteit was geschied (8). Hij hoopte uit dien hoofde op een tegemoetkoming van de Rekenkamer. Deze werd hem geweigerd, omdat dit werk tot zijn normale last behoorde. De vlijt van van Lamsweerde levert ons een aardig historisch gegeven op, namelijk dat de pandheer contributiën hief. In de Spaanse rekening van 1596/97 maakt de rendant melding van een naar zijn zeggen gevaarlijke reis naar

de vesting Bredevoort om het ambt Bredevoort tot betaling van contributie te bewegen. Daar had men twee redenen om te weigeren: a) het pandschap van Anholt met zijn verplichtingen en b) de 'liberteijt' die men toendertijd van de hertog van Parma had verkregen. Gerart Gyginck moest onverrichterzake naar Grol terugkeren, dat toen nog Spaans was (9).

Maar de aanhouder wint. In de volgende rekening no. 286 van 1.12.1599 - 30.11.1600 leest men dat geakkordeerd werd met de voogden van het ambt Bredevoort, dat dat ambt maandelijks 250 gulden zou opbrengen, waarvan de helft bestemd was voor de Vrouwe van Anholt. De rendant had personen uit Winterswijk laten gijzelen en zo het ambt gedwongen. Men bedenke daarbij, dat door de veldtocht van Maurits in 1597 het systeem van de Spaanse heffingen danig in het ongerede was geraakt en dat Rijnberk toen (weer) en Grave (tot 1602) in Spaanse handen waren.

Notities Anholt.

1. B. Stegeman, Het oude kerspel Winterswijk, pag. 25-27.
2. RA Limburg, Archief Roermondse Rekenkamer (ARR), no. 292, fol. 15 ro.
3. Dat bewijzen de rekeningen RA Limburg, ARR, no. 296 v.v.
4. B.D. Rots, Aalten en Bredevoort in vervlogen tijden, pag. 30,
   en J.N. Bakhuizen van den Brink en B. Stegeman, Het ambt Bredevoort tijdens het Anholter pandschap.
5. Heimatkalender des Kreises Borken 1937, pag. 42.
6. RA Gelderland, Archief Hof, no. 2201.
7. RA Limburg, ARR, no. 331, fol. 139 vo.
8. RA Limburg, ARR, no. 282, fol. 14 vo en 15 ro.
   Bovendien fol. 5 verso.
9. RA Limburg, ARR, no. 284, fol. 11 ro.

10. Gegevens uit de Contributierekeningen van vóór 1610.

Een opmerking vooraf.

De contributierekening was de voornaamste rekening. Zoals eerder opgemerkt werd door het platteland betaald in ruil voor veilig leven en werken, in ruil dus voor een sauvegarde uit Brussel, ook al leefde men in oorlogstijd. Zo spoedig mogelijk moest dat een systeem worden zonder strubbelingen. De eerste rekening van Jan van Lamsweerde van 1.4.1589 tot 31.3.1590 is een onvolkomen werkstuk met lage opbrengst in vergelijking met zijn derde rekening van 1.10.1592 tot 31.12.1595. In die rekening verklaren de Staatse ambtenaren, dat zij de nodige betalingen aan de rentmeester in Spaanse dienst hebben verricht.

Een voorbeeld. Opmerking bij Drempt onder Doesburg.

"Bij attestatie van Jacob Dennewalt Stadtholder des richteramptes Doesborgh blijckt dat sijn ambevolen ampt Doesborgh

heeft begonnen de ordinaris contributie tho betaelen an desen Reddant van den 1en Aprilis 1589 tot den lesten September anno 90 tot 8 carolus guldens maentel. ende van den 1en Octobr. daernaer tot den 25 Decembris 1593 dat van de voorseyde attestatie 10 carolus guldens."
Deze opmerking is door de Rekenkamer te Roermond naderhand bijgeschreven, met andere woorden, nadat de rentmeester Jan van Lamsweerde zijn rekening ter controle in Roermond had afgeleverd, heeft de Rekenkamer iedere richter van ieder kerspel om een desbetreffende attestatie verzocht!

no. 282 folio 11 recto
Door ordonnantie van de heer Stadhouder Verdugo door van Lamsweerde aan Nicolaes van Boetbergen luitenant van de ritmeester Boetberge tot onderhoud van zijn compagnie ruiters 1664 pond
Nog betaald aan Nicolaes van Boetbergen 416 pond
Nog betaald aan ritmeester Caspar van Boetberchen 832 pond

no. 282 folio 11 verso
Door ordonnantie van heer stadhouder graaf Herman van Berge in verschillende betalingen overgemaakt aan de welgeboren heer graaf Jan van Styrum tot onderhoud van het Grolse garnizoen 1560 pond

no. 282 folio 11 verso
Door ordonnantie van graaf Herman van den Berge aan Willem van Sylvoldt rentmeester der stadt Groll betaald 500 pond. (Uit een notitie daarbij blijkt, dat hij gecommitteerd is tot de administratie der fortificaties.)
Idem
Nog betaald aan Arnoult van Ruytenberch drost en verwalter van het huis Wyldenburch tot onderhoud van het garnizoen aldaar (gecorrigeerd) 1106 pond 12 sch.
(Kennelijk een voorpost van Grol richting Zutphen.)

no. 282 fol. 12 ro
Door ordonnantie van graaf Herman van den Berge betaald aan graaf Hendrik van den Berghe tot onderhoud van zijn compagnie ruiters liggende in garnizoen binnen Grol 972 pond
(In dezelfde ordonnantie van graaf Herman van den Bergh in dato 15 maart 1594 werd de rentmeester bevolen dat hij zou helpen onderhouden de compagnie ruiters van diens broer graaf Frederik van den Bergh, ook binnen de vesting Grol, die een onregelmatigheid had gepleegd.)
In deze rekening noteerde de rentmeester Jan van Lamsweerde de 10.111 en 4373 gulden, die de gouverneur van Grol Jan van Styrum, buiten zijn boekje gaande, resp. uit de Graafschap en

de heerlijkheid Borculo had bijeengekregen (zie bladzijde 375).

Rekening 284 van Gerhart Giginck van 1 april 1596 tot 30 september 1597 met nuttige informatie over de tijd voor het beleg van 1597 door Maurits. Men was meer dan gewaarschuwd door het mislukte beleg van 1595.
1. Jan van Styrum int buiten de rentmeester om nog eens 2000 gulden extra (fol. 5 vo).
2. Betaald aan gouverneur graaf Jan van Styrum 1232 gld. 3 st. 6 d. tot onderhoud van zijn compagnie tussen 1596 en juli 1597.
3. Betaald aan graaf Jan van Styrum 932 gulden om provisie te doen voor de belegering der vijanden voor de stad Grol van rogh, loit, lonten, schuppen en andere noodwendige dingen volgens ordonnantie van 27 februari 1597.
4. Aan graaf Jan van Styrum nog eens betaald 200 gulden "om daermede tho doen meer provisie van loith" volgens ordonnantie van 17 september 1597.
5. Aan de stad Grol betaald 2185 gld. 7 st. 6 penn. tot het verrichten van fortificaties krachtens missive van 31 maart 1597. (Men had kennelijk niet stilgezeten, al mocht het dan uiteindelijk niet baten.)
Tenslotte uit no. 284 de lijst van de aanvoerders
(cf. bladzijde 377):
graaf Hendrik van den Bergh
hopman Ferdinando van Cortenbach
hopman Richwin van de Sande
hopman Joseph Malagamba
hopman Adriaan van Rossum
lieutenant Gysbrecht van Broeckhusen
(van comp. van de Heer van Anholt)
hopman Worms (regiment van de heren van Bily)
hopman don Francisco de Robles
hopman Evert van Ens drost te Coevorden
hopman Joseph Decquer
wachtmeester Peter Kraminck

1597 was een belangrijk jaar. In de veldtocht verloor Spanje Rijnberk, de basis van de Spaanse contributieheffing, Grol, Bredevoort, de pandstad van Anholt, dat aan de Spaanse zijde stond, Oldenzaal en Lingen. De contributieheffing was voor enkele jaren ontregeld. Rijnberk werd in 1598 al weer heroverd en in 1606 nog eens een keer en bleef tot 1633 in Spaanse handen. In 1599 werd de reeks rekeningen voortgezet, maar natuurlijk zonder uitgaven voor Grol, dat tot 14 augustus 1606 in Staatse handen bleef. Het garnizoen had na 11 november 1606, toen de Bourgondiërs onder Balanchon werden binnengela-

ten, een sterkte van meer dan 2000 man. De contributierekening en de licentrekening waren samen niet kapitaalkrachtig genoeg om alle kosten te dekken. Er kwam natuurlijk hulp van buiten. Waar vandaan? We weten het niet, misschien uit Lingen? De contributie- en licentrekeningen van de rentmeesters te Lingen zijn spoorloos. Men zou ze te Osnabrück verwachten, maar daar zijn slechts enkele domeinrekeningen, die ons niet verder helpen. Misschien heeft Brussel het manco op zich genomen. Het blijven veronderstellingen. Overigens verderop enkele bijzonderheden, die in een bepaalde richting
wijzen.

Na de 14e augustus 1606, toen Spinola Grol veroverde, en nog duidelijker na de 10e november, toen Maurits zijn poging om het verloren Grol te heroveren opgaf, werd Grol een vesting met een fors garnizoen. Er kwamen minstens 2000 Bourgondiërs, het regiment van baron Balanchon, doch ook een vendel ruiters en enkele honderden Engelsen en Schotten. De stad zat propvol.

De eerste rekening, die de Bourgondiërs betaalde, was de contributierekening van Johan de Bruyn, ARR no. 289, van 1.8.1605 tot 31.1.1607.

De rekening begon in 1605, toen Grol nog Staats was. Betalingen waren toen voor troepen te velde, de ruiters van ritmeester N. van Boetbergen. De laatste betaling geschiedde op 16.7.1606, dus vóór het beleg van Grol.

Op 14 augustus 1606 werd Grol Spaans door de Italiaan Spinola. Op 5 oktober betaalde De Bruyn aan graaf Hendrik van den Bergh, toen nog te Oldenzaal. Inmiddels werd Van den Bergh gouverneur van Grol en leidde hij de verdediging tijdens het beleg door Maurits van eind oktober tot 10 november.

Betalingen aan graaf Hendrik van den Bergh staan genoteerd op 10.11.1606 en 28.11.1606. Daarop volgen de betalingen aan de Bourgondiërs op 24.12.1606, op 30.12.1606 en 15.1.1607, steeds tot een bedrag van ± 2900 gulden, verdeeld over de 14 compagnieën onder hun bevelhebbers (zie daarvoor bladzijde 383).

Dan worden de betalingen aan de Engelsen opgesomd. Zij lopen vrijwel parallel met die aan de Bourgondiërs, 24.12.1606,
29.12.1606 en 15.1.1607, ten bedrage van 1230 tot 1450 gulden.

Interessante gegevens vinden we op:
fol. 18 vo: 316 gulden betaald voor de pannen van de barakken te Lingen;
fol. 19 ro: Betaald voor de fortificaties te Lochem en Grol 5426 gulden.
Daarbij wordt als gouverneur van Grol Jacomo Francisco genoemd. Omdat in één adem de fortificaties van Grol en Lochem genoemd worden, moet dat slaan op een situatie direct na de

verovering van Grol en Lochem, zodat we als gouverneur van Grol achtereenvolgens aantreffen Jacomo Francisco, Hendrik van den Bergh en Matheus van Dulcken.

De rekening sluit met een lange reeks van bodelonen voor het bezorgen van brieven, een levendige correspondentie tussen Brussel, Spinola en Lingen. Minder vaak worden Oldenzaal en Grol genoemd.

Op folio 19 ro van de rekening van Joh. de Bruyn no.289 van het Archief van de Roermondse Rekenkamer te Maastricht staat de volgende notitie: "Item den Grave van Solre (gouverneur te Lingen)... tot die fortificatien der Stadt Groll ende Lochem ses duysent een hondert seven ende veertich ponden seventhien schellingen blijckt bij drye verclaeringen soo ter ordonnantie van Graeff Hendrick toe den Berge ... als oock Jacomo Francisco gouverneur tho Groll aen diversche persoenen betaelt sijn blijckt bij quitanties dus alhier deselve somme van 6147 - 17 (Doorgehaald en vervangen door 5426 - 1)".
In het commentaar van de Rekenkamer in de marge wordt gezegd, dat de bewijsstukken geëxamineerd zijn, dat er 'difficulteyten' aangetroffen zijn en dat de werkelijke uitgaven niet meer dan 5426 gulden en 1 schelling mogen bedragen.

Uit het bovenstaande volgt, dat de fortificatiewerkzaamheden direct na de 14e augustus 1606 zijn uitgevoerd, omdat ook Lochem genoemd wordt, dat later door Murits heroverd werd.
Misschien mag ook geconcludeerd worden, dat Jacomo Francisco door boven aangestipte 'difficulteyten' als gouverneur ontslagen werd en Van den Bergh werd aangewezen??

De tweede rekening no. 290, die de Bourgondiërs betaalde, liep van 1.2.1607 tot 31.8.1607, had een eigen ontvangst van 12.950 pond en subsidies ten bedrage van 20.882 pond. De subsidies zijn niet oninteressant.
15 februari 1607 van Phles Hozeus ontvanger van de contributies van de Drenth (!) deur de handen van Warner Hoeffslach 1000 gulden.
Op 3 maart, 23 april en 15 februari 1607 van de pagador (betaalmeester) Augustin Trupic in totaal 19.882 gulden.
Voor de namen van de bevelhebbers van de compagnieën zij verwezen naar bladzijde 383.
De derde rekening no. 291 liep van 1 september 1607 tot eind februari 1608.
De eigen inkomsten bedroegen 11.461 gulden, geen subsidies.
De rentmeester Godefrijdt Ruytings Borchloe heeft kennelijk een zeer beperkte opdracht gekregen, de betaling van "de vaene curassiers" van graaf Hendrik van den Bergh in garnizoen te Grol. Elke maand was dat een uitgave van rond 860 gulden. Op die manier hield de rentmeester geld over en moest buiten

Groenlo bijspringen.
18 oktober 1607 betaald aan rentmeester Werner Hoeffslach te Oldenzaal 700 L.
10 december 1607 betaald aan Werner Hoeffslach voor 'de fouraegie van de vaene lancen' van de gouverneur Verdugo te Oldenzaal 1300 L.
6 januari 1608 betaald aan Hoeffslach voor de vaendels van kapitein Nicolas Roetberghen en de gouverneur Verdugo te Oldenzaal 500 L.
12 februari 1608 betaald aan Hoeffslach voor Verdugo te Oldenzaal 450 L.
28 februari 1608 betaald aan Hoeffslach voor Verdugo te Oldenzaal 850 L.
De vierde rekening, inv. nr. 292, liep van 1 maart tot 31 juli 1608. De maandelijkse betaling aan de korporaal Loeff Marckloef van de compagnie curassiers van graaf Hendrik van den Berghe, 43 rations van 13 stuivers per dag. Schommelt tussen 799 L 10 st en 866 L 9 st door afwezigheid.
Bij ordonnantie van Ido Gramaye, Raad en Landrentmeester generaal van Gelderland betaald aan Vrouwe van Anholt 1000 ponden.
In de zomer van 1607 had G.R. genaamd Borchloe, rentmeester van contributiën voor de Veluwe, door een aantal soldaten uit Grol enkele gijzelaars o.a. uit het ambt Heerde en het ambt Epe laten lichten en te Grol opgesloten om zo de Veluwenaren tot het betalen van contributie te dwingen.
Daarom: Bij ordonnantie van de graaf van Solre betaald aan de soldaten, die de execitie (= strafexpeditie) verricht hadden volgens gesloten akkoord 1000 gulden.
Betaald aan kapitein Dulcken, gouverneur te Grol, 100 gulden voor het bouwen van een pesthuis buiten de stad en bestemd voor de soldaten.
Idem betaald aan de burgemeester van de stad Grol voor de maand maart van het jaar 1607 200 gulden voor brand en licht in de wachthuizen van het garnizoen. (Deze betaling van 200 gulden verschijnt maand na maand. Strikt genomen had de stad volgens heersend recht de plicht zelf voor deze kosten op te komen, maar was daar niet toe in staat. Een tegemoetkoming dus van Spaanse kant.)
De rentmeester moest voor zijn werk reizen. Hier een notitie daarover.
De 13e april 1608 vertrok de rendant Godefroy Runting Borchloe (de naam wordt verschillend gespeld) met 80 man voor convooi van Maastricht naar Venlo en betaalde daarvoor aan de soldaten in totaal 35 gulden. (Hij zal op die reis zeker geld vervoerd hebben.)
De rentmeester noest de affaire op de Veluwe te Lingen tegenover de graaf van Solre verantwoorden.

1) Op 25 april vertrok hij daarvoor van Grol naar Oldenzaal met 60 soldaten als convooi.
2) Op 26 april van Oldenzaal naar Lingen gereisd met 60 man convooi.
3) Nadat de rendant bij de graaf van Solre zijn affaire had afgehandeld, is hij op de eerste mei in de nacht met 80 soldaten (daar de vijand nog in het veld was) naar Oldenzaal teruggereisd. Op die drie tochten hadden de soldaten in totaal 21 gulden verteerd.
4) Op de 2e mei 's avonds met 70 soldaten van Oldenzaal naar Grol vertrokken, doch daar de vijand nog in het veld was, werden 30 man gevangen genomen en moest de rendant zich in de nacht onderdak verschaffen. Zijn gage beliep voor die negen dagen 27 gulden, dus drie gulden per dag.

Een vergeten post. De rentmeester brengt alhier (Rekening 292 fol. 27 ro) de som van 8 Libra, die hij heeft vergeten te plaatsen in zijn tweede laatste rekening van de licenten te Grol (Rekening nr. 330) door hem betaald op ordonnantie van de gouverneur Dulcken in dato 21 maart 1608 aan twee soldaten door de gouverneur naar de Schipbeek gezonden om daar al het hout te noteren (dat daar vervoerd wordt.)

De vijfde rekening, inv. nr. 293, betaalde evenals de al genoemde derde en vierde rekening de Bourgondiërs niet. In de zeven maanden van 1 augustus 1608 tot 28 februari 1609 werd zeven maal aan de ruiters van graaf Hendrik van den Bergh betaald, in totaal 5532 pond en 3 sch.

Dan was er een kleine betaling aan enkele officieren van de Bourgondiërs. Daarop volgde de betaling van 1000 gulden aan de Vrouwe van Anholt. Aan Christoffel Godin, Raad en Rentmeester generaal van de financiën, betaald 2440 gulden ten behoeve van werken en reparaties aan het Hof van hare Hoogheden te Brussel.

Verder zeven maal 200 gulden aan de Magistraat voor brand en licht, "bij heure doorluchtige Hoocheyden tot hulp van de groote beswaernisse ende lasten van den garnisoen aldaer genedelijck toegevoecht...."

De laatste rekening voor het Bestand, no. 294, is van zeer geringe betekenis en wordt hier daarom verwaarloosd. Tijdens het Bestand waren er natuurlijk uitgaven, maar geen rekeningen, zodat de gegevens van de rentmeesters ontbreken.

Wil men per sé de gang van zaken uit de doeken doen, dan zal een minutieus onderzoek in Het Algemeen Rijksarchief te Brussel verricht moeten worden. De man of vrouw, die daartoe lust gevoelt, wens ik zeer veel sterkte en geduld toe.

Opmerking.

Tot zover de contributierekeningen van vóór het Bestand.

We gaan verder met de licentrekeningen, dat wil zeggen met

alle licentrekeningen van vóór en na het Bestand. Vóór het Bestand, omdat zij nuttige informatie bevatten; na het Bestand, omdat zij op informatie wijzen, daar de gelden gereed gehouden moeten worden voor bepaalde doeleinden. De behandeling daarvan kan dus beknopt zijn.

11. Gegevens uit de licentenrekeningen van voor 1610.

Betalingen en mededelingen betreffende stad en vesting van Grol.

no. 338 fol. 35 Loeff Marckloff korporaal van de compagnie
1607 van graaf Hendrik van de Berghe voor geheime reizen om te bespioneren de bevoorrading van Gelre aan de overgangen van de rivieren.

no. 329 fol 5. Melchoir Daniel, koopman uit Emmerik, zonder
1608 licentcedul met 16 koppel paarden aangetroffen werd naar Grol gebracht, daar de partij door de gouverneur Dulcken geconfisqueerd, doch daarop beboet met 285 gulden, 95 gulden voor de rentmeester, 95 voor de gouverneur en 95 voor de soldaten, die beslag legden.

no. 331 fol. 134 Charles de Fragia werd op 22 december 1608 betaald met 900 gulden wegens zijn "secrete affairen in heure Hocheden dienst."

no. 331 fol. 135 Pater Petrus Sgroeten S.J., zoon en enig erfgenaam van de Weduwe van Zaliger Christianus Sgroeten, aardrijkskundige in dienst van de Aartshertogen, krijgt uitgekeerd krachtens een openstaande rekening de somma van 2000 gulden. Aldus de rentmeester te Grol Ivo van Elshout.

no. 331 fol. 137 verso. Betaald aan Gerart Recht en Bernart Caelmeijer de som van 80 gulden, daar zij meer dan een jaar lang (1608) ten dienste van de Aartshertogen en met gevaar voor hun leven naar nieuws over de vijand volgens de ordonnantie van Dulcken gespioneerd hadden.

no. 331 fol. 138 en 139. Te Hattem, Doesburg en Bredevoort werden soldaten gevangen gehouden, die vanuit Grol opereerden op de kooplui te dwingen hun goederen in Grol te verlicenten. Zij deden dat op aanwijzing van de Gouverneur Dulcken en de rentmeester Borchloe. Aan losprijs, onkosten en vergoeding voor het verloren gegane geweer moest 201 gld. 15 sch. 6 penn. betaald worden. Uiteraard door de rentmeester Ivo van Elshout.

no. 331 fol. 141 vo en 142 ro.
"Alsoo den Rendant door het groot beset van soldaten in de geheele stadt niet en heeft cannen becommen huijs ofte Camer, omme daerinne te woenen, heeft daeromme tot noch toe moeten verblijven in een herberghe, hebbende bewillicht Henrick Coenen om een

nieuwe Camer te timmeren voor dewelcke hij betaelt heeft voor een jaer en daer den Rendant tijde deser Rekeninghe de licenten in heeft gehouden de somme van 26 gld ende aen brant ende licht daerinne verbesicht 28 gld --- 54 gld."

Werd doorgehaald en niet betaald. Maar de informatie daarin vervat wordt in dank aanvaard.

no. 331 fol. 142 verso. Uit een notitie blijkt, dat Anthoni Persoons secretaris van de gouverneur Dulcken was en

1608 Henricus Marcqerink notaris.

no. 332 fol. 73. Op 27 april 1609 werden drie schuiten op de Schipbeek aangehouden. Op 9 april was het Bestand ingegaan. De schippers hadden geen licentbrief. Er werd geconfisqueerd, doch rekening gehouden met "den tegenwoordigen trefves, ende om die coopluijden niet heel te veriaegen" werd met de schippers geaccordeerd op een boete van 34 libra 1 sch. 9 den. Voor de rentmeester dus 11 L 7 sch. 3 den.

no. 332 fol. 75 en 76.

Anderen ontfanck van penningen bij desen Rentmeester op ordonnantie van den Tresorie Generael Robiano tot betaling van de nieuw aangenomen soldaten van de Capitein Matheus van Dulcken.

Van de rentmeester van domeinen te Lingen Willem Groothuis 8 april 1610 1000 gld.

Van de rentmeester van licenten en contributiën te Lingen
via de bediende Peter Mulart op 16 april 900 gld.

Van Peter Mulart op de laatste mei ontvangen 300 gld.

Van Peter Mulart op 26 juni 1610 400 gld.

Van Peter Mulart op 20 augustus 500 gld.

Van de Tresorier Generaal Robiano
via Adolf Bourne 1000 gld.

Van de tresorier generaal via Cornelis Snellincx Koopman te Amsterdam 2000 gld.

Van de ontvanger Phls Hozeus te Lingen 1706 gld.

14 sch.

Totaal 7806 gld. 14

sch.
no. 332 fol. 77 verso

Matheus van Dulcken kreeg op 26 maart 1610 van de Aartshertog commissie en patent om 500 Nederduitse (d.i. vooral Nederlandse) voetknechten aan te werven en enkele maanden later nog eens 128 soldaten. Deze werving geschiedde "tot bewaernisse der stadt van Grol." Voor het onderhoud der soldaten werd 5 stuivers of schellingen per dag uitgetrokken. De eerste monstering vond plaats op 6 mei 1610, de tweede op 27 oktober daaropvolgend. De rendant kreeg opdracht aan de gouverneur Dulcken 7806 Libra 14 sch uit te betalen. Dat kon van Elshout dank zij de voorafgaande injecties uit Lingen. De sterkte van het garnizoen te Grol bedroeg tijdens het Bestand dus drie à vier compagnieën. De troepen zullen geducht aan de instandhouding en uitbreiding van de fortificaties hebben moeten meewerken,

no. 332 fol. 80 ro en vo.

In september 1609 riskeerde de rentmeester van licenten van Elshout een reis naar Deventer. Ondanks het Bestand schreef hij nog altijd licentbrieven uit. Kooplui herkenden hem daar. Hij werd gevangen gezet en kwam pas vrij nadat hij 10 gld en 10 sch. betaald had. Zijn assistent Frederik Janssen te Diepenheim werd door soldaten gevangen genomen en naar Deventer gebracht. Dat uitstapje kwam hem op 15 pond te staan.

12. Na het Bestand, van 1621 tot 1627 en iets later.

Tijdens het Bestand werd het grote garnizoen van ± 2000 Bourgondiërs, enkele honderden Engelsen en Schotten en de ruiters van graaf Hendrik van den Bergh overbodig en werd er een nieuw en kleiner garnizoen gevormd, dat door de gouverneur van de stad Dulcken werd aangeworven. De kosten rond 7800 gulden, werden in 1610 door de licentrekening betaald. (Zie boven)

Na het Bestand gaan we met de licentrekeningen verder, beginnend met de 4e en afsluitend met de 11e licentrekening van Ivo van Elshout. De 5e en de 8e rekening ontbreken. De nummering in de inventaris is niet van een of andere archivaris, doch van de rentmeester en de rekenkamer uit die jaren. Dat blijkt duidelijk uit de notities van de Rekenkamer in de marge, die naar vroegere rekeningen verwijzen door ze genummerd te noemen.

Dat we na het Bestand met de licentrekeningen beginnen komt omdat die van voor het Bestand nauwelijks uitgaven vermelden, die voor ons doel dienstig zijn.

In de eerste rekening na het Bestand (no. 334 21.6.1621 - 29.9.1621, 4e rek. Ivo van Elshout) vinden slechts enkele uitgaven genàde bij het Bureel van de Rekenkamer.
Bernart van Munster ontving 4 pond 10 sch. voor het overbrengen van brieven van Dulcken aan de Munsterse steden met de waarschuwing om bij de handel weer licenten te Grol te betalen. Gerard Ydinck ontving eveneens 4 pond en 10 sch., voor zijn werk aan de Oude IJssel van Doetinchem tot Bocholt namelijk het registreren van het aangevoerde hout.

De secretaris van Dulcken, Antoni Persoons, ontving 5 pond en 5 sch. voor het schrijven van de brieven voor de Munsterse steden met bovengenoemde waarschuwing.

De rekening 336 vermeldt slechts, dat de rendant het geld moest gereed houden voor het betalen van de bouw van de barakken met de 100 kamers ten bedrage van 10.530 gulden. Verder geen bijzonderheden.

Rekening 337 noemt niet alleen de barakken doch ook de fortificaties. Geen bijzonderheden.

no. 339 zegt, dat de gelden gereed moesten worden gehouden ten behoeve van het garnizoen en de lasten van de stad Grol.

Ook no. 340 begint met laatstgenoemde verklaring. Er volgen dan enkele uitgaven voor gages en vacatiegelden, met andere woorden voor het intieme functioneren van de rekening. Maar op het laatst komt er een verrassing voor de dag.
no. 340 (10e rek. Elshout) had een batig saldo van 5505 pond
no. 339 (9e rek. Elshout) had een batig saldo van 15.374 pond
Totaal 20.879 pond
Er werden nog enkele onbeduidende posten afgerekend. Daarop beschikte de Ontvanger Generaal Ambrosio van Oncle over 13.811 pond om daarmede te helpen betalen het tractement voor hare Hoogheid de Aartshertogin ten bedrage van 600.000 ponden.
Dat was een fors bedrag, maar was zeker niet uitsluitend bedoeld voor de persoonlijke behoeften van de Aartshertogin. Waarschijnlijk was het bedrag voor de kosten van de gehele hofhouding bestemd.

Na het Bestand, dus vanaf 1621, moeten we de inlichtingen uit de betalingen via de contributierekeningen putten.

A. Het garnizoen.

Het garnizoen stond nog altijd onder het bevel van de gouverneur Matthijs van Dulcken, de patriciërszoon uit Roermond. Hij had ook een eigen compagnie. Zijn maître de camp (mestre del campo) was Marcelle del Indici.

In Grol lagen toen de volgende compagnieën:
1. de compagnie van de gouverneur,
2. de compagnie van de drossaert John van de Marck,
3. de compagnie Ieren onder kapitein Tadeo de Carty,

4. de compagnie Engelsen onder de kapitein Alano Noritz, na diens dood onder de broer Hendrik Noritz,
5. de compagnie lansen onder Johan Abarik en wat later
6. de compagnie Schotten onder kapitein Willem Redico. Dan waren er nog de officieren van de artillerie, waaronder Don Leonardo Caracsolo.

Na de capitulatie in 1627 verdwenen de Carty en Noritz met hun compagnieën uit Grol, maar niet uit de rekeningen. Zij werden doorbetaald, al stonden zij te velde.

Tot zover de gegevens voor en over het garnizoen.

De Magistraat van Grol kreeg iedere maand van de rentmeester in Spaanse dienst een toelage van 200 gulden voor brand en licht in de wachthuizen van de soldaten. Onder de zorg voor de vesting viel ook de betaling aan de commissaris van de vivres (levensmiddelen) Johan Destru (september 1621). Ook betalingen aan de officiaal Bartholomeus Cornet, bijvoorbeeld op 27 april 1626 voor 6000 ponden, want de betaling geschiedde ten behoeve van het garnizoen.

B. De vesting.

(Hiervoor zij verwezen naar mijn artikel in de klemband, bladzijden 211 tot en met 213 voor de technische details.)
De rekeningen 300 en 301 lopende van 9.3.1623 tot 8.3.1624 melden zeer belangrijke betalingen. Zo werd als eerste op 5 juni 1623 blijkens de door hem getekende quitantie aan hopman Herman van Camp 1500 ponden uitbetaald. Dat was de vergoeding voor vacatiegelden door van Camp in rekening gebracht voor het "solliciteren na de fortificatien" van de stad Grol. Dat betekende, dat hier sprake is van werkzaamheden, die zich over enkele jaren uitstrekten, gezien de hoogte van het bedrag dat aan één persoon werd uitbetaald voor het door hem verrichte werk. Zoals als elders werd uiteengezet, betekent solliciteren hier een zaak bevorderen, met andere woorden, van Camp trad hier op als uitvoerder en opzichter van de fortificatiewerkzaamheden.
(Deze van Camp was hoogstwaarschijnlijk dezelfde van Camp, die op 20 januari 1624 ten overstaan van de Grolse schepenen Johan Eldering en Hendrik Marquerinck een echt document van Sasbout Vosmeer toonde, waarin de overdracht van een vicariehuis werd goedgekeurd. Zie daarvoor mijn bijdrage in de nieuwe klemband "Ein kurtzer Beweis etc." document A en vervolg.)

De tweede belangrijke betaling was die van de eerste termijn van de bouwsom van de barakken aan de Winterswijkse aannemer Derck Schoenmaeckers. De totale bouwsom voor de 100 kamers bedroeg 10.500 gulden en niet 7000 gulden, zoals ik abusievelijk op pag. 213 van de klemband mededeelde. Ik trof in de rekeningen maar twee betalingen aan van in totaal 7000 gulden. Maar bij nadere bestudering van de gekriebelde notities in de marge van de Rekenkamer bleek mij, dat de Rekenka-

mer de verplichting tot betaling van drie termijnen met een totaal van 10.500 gulden erkende. Dat bedrag is dus ook betaald, maar via een andere rekening, waarschijnlijk uit Lingen. De betaling van de eerste termijn vergde echter niet 3500 gulden, doch 3530 gulden. Dat waren de kosten van de wijnkoop, lees pannebier.

Ik wijs er nog op, dat de rentmeester Ivo van Elshout van de heren van financiën de aanwijzing kreeg, dat hij de gelden moest reserveren voor de betaling van de bouwkosten der barakken.

De derde belangrijke betaling was de aflossing van de voorschotten, die de gouverneur van Dulcken ten bedrage van 8610 gulden en 11 schellingen voor de fortificatiewerkzaamheden had verstrekt. Van Dulcken was kennelijk een bemiddeld man, maar hij liep geen risico, toen er in Grol in 1621 en daarvoor geen geld beschikbaar was. De toezegging van de Rekenkamer, dat de rentmeester van de contributiën hem later zou betalen, was 'zo vaste als Grolle'. De eerste afbetaling geschiedde volgens de quitantie van van Dulcken op 20 september 1623.

Een vierde opvallende betaling ten behoeve van de vesting was die van 1626, ordonnantie 30 maart, quitantie van van Dulcken 21 mei. Hem werden zijn voorschotten terugbetaald, in totaal 2362 gulden 14 schellingen en 4 penningen, besteed aan het reinigen van de grachten, het herstel van enige gaten in de buitenwerken en schadeloosstelling van eigenaren van grond benodigd voor die buitenwerken. De commentaren in de marge van het Bureel van de Rekenkamer geven hier een aardige historische bijzonderheid. Onder de totale som van meer dan 2000 gulden was ook begrepen de materialen geleverd voor het maken van een zandmolen, betaling van timmerlieden, die daaraan gewerkt hadden en het salaris voor de inventeur (uitvinder) in totaal 257 gulden 4 schellingen en 6 penningen.
De Menno van Coehoornstichting kon me niet nader over deze uitvinding inlichten. Ik vermoed, dat het apparaat moest dienen om oud, aan elkaar gebakken walgrond weer rul te maken, want in rul zand smoorden de kogels.

Behalve de talrijke betalingen voor het garnizoen, tot 1627 en daarna, en de forse betalingen ten behoeve van de vesting, zijn er nog enkele betalingen voor de stad zelf of een burger en de legio betalingen daarbuiten.

C. De stad zelf

In augustus 1623 werd de stad een toelage toegekend van 3000 gulden te betalen aan de stadrentmeester Hendrik Over Junck, later opgevolgd door Jan Silvolt. De betaling zou geschieden in drie termijnen van ieder 1000 gulden en wel "tot steur van de afgebrande huysen" in de stad Grol. (steur waarschijnlijk steun of opbouw, in Verdam, Middelnederlandsch Handwoorden-

boek, ook sture = ondersteuning.)
In 1624 werd aan Jan Iseloe 175 pond en 10 schellingen uitbetaald voor geleverde 30 matrassen met pollen (= pole of poluwe, peluw) en 26 dekens voor de compagnie Ieren van Tadeo Carty.

D. De overige betalingen.

Betaling aan de rentmeester generaal Ambrosio van Oncle ter voldoening van leveranties aan het Hof te Brussel en medicamenten tijdens de dodelijke ziekte van de Aartshertog.
Betaald september 1622 aan Ambrosio van Oncle 4000 gulden voor het tractement van de Aartshertogin en leveranties tijdens de ziekte van haar overleden echtgenoot.
Begin 1623 wederom een betaling aan Ambrosio van Oncle ten behoeve van het tractement van Hare Hoogheid en voor aan het Hof geleverde koopmanschappen.
Betaald op 2 augustus 1625 de huur van karren, die gebruikt werden bij de met succes bekroonde belegering van Breda.
In augustus 1625 werd tevens aan de pagador (betaalmeester) Cornet 6671 gulden uitbetaald ten behoeve van het Spaanse garnizoen van Lippstadt.
11 juli 1626 betaalde de Grolse rentmeester Ivo van Elshout 1000 gulden aan de apostolisch vicaris Philippus Rovenius. Men zoekt tevergeefs naar een betaling door de Spaanse rentmeester aan Sasbout Vosmeer. Deze kon nauwelijks iets goeds doen in de ogen van de Aartshertogen.

Enkele namen.

De rendant Assuerus Hulsinck, de laatste rentmeester voor contributiën op de Veluwe, vertrok na de val van Groelo in 1627 naar Lingen, evenals zijn assistent Werner Hoeffslach.
Anthonio Persoons was secretaris van Matthijs Dulcken en griffier van de militaire justitie, terwijl Louis de Courtes auditeur van de over-Rhijnse garnizoenen was.

Afsluitende gegevens.

In 1627 werd aan Adriaen Penninck te Lingen en daar fungerende als rentmeester vanuit Grol 12.400 ponden betaald.
Na de val van Grol zette de toenmalige rentmeester van Ravenswaay zijn werk te Wesel voort. Volgens de geldende contracten betaalden de kerspelen van het platteland in de Graafschap aan de ambtenaren van het Staatse bewind en die droegen de opbrengsten af aan de rentmeester te Wesel. In 18 maanden was de opbrengst 37.656 gulden!
Er werd betaald aan de compagnieën, die in Grol gelegen hadden, dus Tardy, Noritz en Redico, er werd betaald aan de ontvanger generaal Ambrosio van Oncle voor drie compagnieën paarden onder Don Philips de Silva 'in campaigne', aan twee compagnieën infanterie Italianen onder mestre de campo Carlos Roma in garnizoen te Wesel en aan de recruten van het regiment van de hertog van Nienbruch.

13. Na het beleg van Grol in 1627 en de verovering op 19 augustus van dat jaar is er in een Spaanse rekening geen nieuws over Grol meer te verwachten. (Vemer schrijft hardnekkig over het beleg en ontzet van Grol in 1627, alsof het Leiden betrof! Een zeldzaam staaltje van gedachtenloosheid.)

Al ontbreken uiteraard gegevens over Grol, omdat ze uit 1630 en 1631 stammen, toch kan ik de verleiding niet weerstaan iets over drie laatste contributierekeningen mede te delen. Het zijn de contributierekeningen van Johan Jacobszoon uit het Land van Vollenhove en het Zuidoosten van Friesland van 9 januari 1631 tot 8 juli 1631 (A), de contributierekening van Assuerus Hulsingh uit Twente van 10 april 1630 tot 9 december 1630 (B) en de contributierekening van Gisbert van Ravenswaey uit de Graafschap en Achterhoek van 9 april 1629 tot 8 oktober 1630 (C).

(A).

Johan Jacobszoon meldde uit de kop van Overijssel in 1631 een totale ontvangst van 9470 gulden. Het betrof dorpen en gehuchten als Giethoorn, Kuinre, het kerspel Steenwijk (niet de stad!), Staphorst, Rouveen, Blankenham, Waneperveen en andere. Ook de eilanden Urk en Emmeloord (Schokland) droegen bij. Er tegenover stond een totale uitgave van 9313 gulden, in hoofdzaak betaald aan de rentmeester van licenten te Rijnberk Peter Beyens, die als een soort centrale betaalmeester fungeerde.

De grietenijen Oost en West Stellingwerf met dorpen en gehuchten als Wolvega, Peperga, Steggerda, Vinkega, Boil, Appelscha, Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga werden door de rentmeester niet alleen genoemd doch ook aangeslagen. Het papier was in dit geval meer dan geduldig, want uit de gehele zuid-oosthoek van Friesland tot Drachten en Heerenveen toe werd geen cent betaald, omdat de akkorden niet meer functioneerden, de Friezen de Spaanse sauvegarde afwezen en de Friese Staten in de beide Stellingwerven inkwartiering legden en zo de rentmeester Jacobszoon elk werk onmogelijk maakten.

Het geduld van het papier werd nog meer op de proef gesteld. De Rekenkamer te Roermond hield de schijn op, dat er nog heffingen in de toekomst mogelijk waren. Daarom bleef de rendant het niet binnengekomen bedrag ruim 70.000 gulden schuldig aan Zijne Majesteit de Koning van Spanje. Hem werd voor dat bedrag uiteraard uitstel verleend, totdat reductie van dat stuk Friesland, dat wil zeggen terugkeer tot het Spaanse gezag, of er een beter acces in dat gebied mogelijk was, dat wil zeggen dat het beter toegankelijk werd voor de rendant.

Uit de gehele opzet kan geconcludeerd worden, dat er nog latere rekeningen zijn geweest en dat het Land van Vollenhove

nog enkele jaren na 1630 contributie betaald heeft.
De rekeningen zijn echter verloren gegaan.
(B).
De 4e rekening van Assuerus Hulsingh betreffende contributiën in Twente liep van 10 april 1630 tot 9 december 1630, dus over 8 maanden.

De uitgaven bedroegen slechts 1775 gulden, terwijl de ontvangsten 16.000 pond beliepen. Het batig saldo was dus 14.225 libra, maar de rendant had over zijn 3e rekening een nadelig saldo van 4881 L 15 sch., zodat zijn batig saldo werd gereduceerd tot 9343 L 6 sch.

Aanvankelijk had de rendant aan de vestingen Lingen en Rijnberk 11.624 gulden uitbetaald. Dat werd door de Rekenkamer herroepen mede met het oog op het nadelige saldo van de vorige rekening, waardoor het overschot ontoereikend was om de 11.624 gulden geheel uit te betalen.

Op het eind van de rekening staat dan de volgende notitie van de Rekenkamer:
"Op dit voors. slot van 9343 L 6 sch. (zie boven) wordt den Rendant hier affgeset(afgetrokken) de somme van 11.624 ponden uuijt crachte van de ordonnantie van haere doorl. Hoocht ende Mog. Hren van de financiën." De rendant kwam dus in het rood te staan. Ook uit deze tactiek volgt duidelijk, dat de rendant al spoedig uit de contributies van zijn volgende 5e en niet meer aanwezige rekening de ontbrekende 2280 gld 14 sch zal hebben aangevuld. Anders gezegd, deze handelwijze van de Rekenkamer ten opzichte van de rentmeester was niet te verantwoorden, als niet vaststond, dat er nog een 5e rekening van Assuerus Hulsingh zou volgen.
(C).
Wenden we ons tenslotte tot de laatste rekening uit onze eigen omgeving. De 2e rekening van Gisbert van Ravenswaey liep van 9 april 1629 tot 8 oktober 1630, over 18 maanden dus. Ze vertoonde voor de Achterhoek resp. Graafschap een ontvangst van 48.510 ponden, waarvan 37.656 ponden aan contributiën. Niets wijst er op, dat het de laatste rekening zou zijn. Integendeel, het batig saldo van 9813 pond 8 sch. 6 penn. werd overgedragen op zijn derde rekening.

De betalingen gingen naar de commandanten Noris, Carty en Redico, de vertrouwde namen van de compagnieën, die tot 1627 in Grol gestationeerd waren en toen in 1630 te velde stonden.
In totaal 13.500 gulden gingen naar hogere instanties ter betaling van o.a. kosten aan de vesting Rijnberk, het belangrijke tolstation Rijnberk voor de Spaanse heffingen in het oosten des lands. Ook aan Peter Beyens, ontvanger voor de licenten te Rijnberk werden fikse bedragen overgemaakt.

Uit de gehele opmaak van de rekening valt te concluderen, dat er nog meer rekeningen gevolgd moeten zijn, dus dat er nog

heffingen via Staatse ambtenaren zijn uitgevoerd en bedragen aan Spaanse rentmeesters zijn overgemaakt. Zeker tot 1633, toen Rijnberk door Frederik Hendrik werd ingenomen en waarschijnlijk nog enkele jaren later.

Tenslotte spreek ik de hoop uit, dat de gegevens over de geschiedenis van de vesting Grol in de Spaanse tijd, die zo lange tijd verscholen gingen in de talrijke rekeningen van het zogenaamde Spaanse archief te Zwolle en het archief van de Roermondse rekenkamer te Maastricht iets meer aan het daglicht zijn getreden en verder een rol zullen spelen bij de beschrijving van de geschiedenis van Grol in de 80-jarige oorlog.

Haaksbergen 1989

N.J. Tops.

<u>Documentatie</u> werd gevonden in:

1. Schilfgaarde, A.P. van, De graven van Limburg Stirum in Gelderland en de geschiedenis hunner bezittingen. 1963. Daaruit: De kinderen van graaf Herman Georg en Maria van Hoya.
2. Journael (van tgeene daegelijcx gepasseert is in de oirlogen der Staeten Generael tegens de Spangiaerden ende andere vianden vande Vereenichde Nederlanden) onder tbeleit van den doorluchtigen ende hoochgebooren Furst Maurits etc. bescreven bij A N T H O N S D U Y C K. (met dank aan de heer B. Verhey)
3. Het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem
4. Het Rijksarchief in Limburg te Maastricht. Daarin het Archief van de Gelderse Rekenkamer (ARR) de nummers 273 - 279, 280 - 308 en 328 tot 341.
(met dank aan Mej. Francisca van Geyn te Venlo)
5. Het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle. Daarin het zogenaamde Spaanse Archief, de Overijsselse tegenhanger van no. 4
6. Archief der stad Groenlo.
5 stukken uit de jaren 1613-1614 betreffende de aanbesteding en bouw van barakken met 60 kamers, gedateerd uit Groenlo en uit Brussel.

Toen Grol Munsters was (1306).

Een tiental oorspronkelijke Achterhoekse parochies hoorden in de middeleeuwen onder het bisdom Munster. Ze lagen langs de westgrens van Westfalen die tevens de westgrens was van het bisdom Munster, vanwaar de christianisering van deze streek in de negende en tiende eeuw was uitgegaan middels sint Ludger en zijn opvolgers.

Hoe pastoor ROLANDUS van de kerk van Groenlo betrokken raakte in een geruchtmakend proces.

Het gaat hier over de aanklacht die tegen bisschop Otto van Rietberg, bisschop van Munster, werd ingediend bij de aartsbisschop van Keulen, Henricus de Virneburg. Het volledig protocol van het proces is te vinden in het Westfälische Urkundenbuch onder nummer 345, blz. 114-134, jaar 1306. De aanklacht behelst 57 artikelen opgesteld door twee kanunniken van het kapittel van Munster als gevolmachtigden van de deken van het kapittel als bewijsmateriaal tegen de bisschop Otto van Rietberg.

In de artikelen 1-17 wordt de rechtskundige positie vastgesteld van het bisdom Munster en zijn bisschop. De kerk van Munster is onderhorig aan de kerk van Keulen, als suffrugaankerk aan de metropolitaankerk (moederkerk). De bisschop van Munster is onderhorig aan de aartsbisschop van Keulen als metropolitaan, die onmiddellijke rechtsmacht over hem heeft. Bij verdrag van 28 mei 1301 zijn deze zaken vastgelegd (Urkundenbuch, nummer 360, pagina 127). De tot bisschop van Munster gekozene ontving en ontvangt de bevestiging van die keuze van de aartsbisschop van Keulen. Na de dood van bisschop Everard van Munster hebben deken en kapittel van Munster tot bisschop en herder gekozen heer Otto, de huidige bisschop. Deze heeft zich als gekozene voor bevestiging van zijn keuze tot de kerk van Keulen gewend, waar toen Wigbold aartsbisschop van Keulen was. Door zijn wettig gekozen gevolmachtigden heeft de gekozene (heer Otto) zich bij aartsbisschop Wigbold gepresenteerd. De gevolmachtigden hebben in tegenwoordigheid van aartsbisschop Wigbold de bevestiging van de keuze verzocht. Op zijn beurt heeft de aartsbisschop Wigbold de scholaster van Keulen als zijn gevolmachtigde aangesteld in deze zaak. (De scholaster was aanvankelijk de persoon verantwoordelijk voor de kapittelschool, later werd het een waardigheidstitel.) De gevolmachtigde heeft de opdracht aanvaard en de bevestiging van de keuze bekrachtigd. Na verkregen bevestiging heeft heer Otto zich persoon-

lijk naar Neuss begeven en zich bij de aartsbisschop Wigbold gepresenteerd, die toendertijd in de stad Neuss verbleef.
Genoemde heer Otto heeft nederig de aartsbisschop verzocht hem de bisschopswijding toe te dienen op grond van diens ambtsbevoegdheid. Op dit dringende verzoek heeft de aartsbisschop Wigbold hem gewijd. Al deze zaken zijn publiek en bekend in de stad Keulen en de stad Munster en hun omgeving. Na zijn bevestiging heeft bisschop Otto uit vrije wil beloofd de rechten en goederen van de aartsbisschop en de kerk van Keulen te verdedigen en tegen alle aantastingen ervan te beschutten. Deze belofte heeft bisschop Otto met een eed bevestigd en bij de Evangelies beloofde hij gehoorzaamheid en eerbied tegenover de aartsbisschop en zijn kerk, hun goederen en rechten te verdedigen en beschutten naar best vermogen en hulp te verlenen om geschonden recht en goederen te herstellen. Bij de opsomming van de verschillende misgrepen van de bisschop wordt telkens weer herhaald, wat hij plechtig beloofd en bezworen heeft.

Middeleeuwse bisschoppen.

Door de nauwe verstrengeling van de wereldlijke en de kerkelijke macht, had de landsvorst vooral in Duitsland een grote invloed en macht bij de keuze van de bisschoppen die in het Duitse Rijk bijna allen behoorden tot de rijksvorstenstand. Zij waren dan ook vaak meer landsvorsten over een groot gebied dan herders van de kerk. De geestelijke bediening werd dan veelal overgelaten aan wij-bisschoppen, aartsdiakens en vicarissen generaal. Zo zal ook Otto van Rietberg wel een telg zzijn geweest van de graven van het oude graafschap Rietberg in het vorstendom Westfalen.
Van zijn tegenpartij in het proces de aartsbisschop van Keulen Henricus de Virneburg, geeft het Lexicon für Theologie und Kirche het volgende: geboren 1244 of 46, gestorven 1322, in mei 1304 gekozen tot aartsbisschop van Keulen. Hij ontplooide een drukke hervormingsactiviteit, hield twee provinciale concilies en 16 diocesane synoden. Hij wijdde het koor van de Dom van Keulen op 27 september 1322. Als landsheer streefde hij naar afronding van zijn gebied en vestiging van zijn macht. Ook in de rijkspolitiek speelde hij een rol. In de strijd tussen de Romeinse Curie en Lodewijk van Beijeren stond hij aan de zijde van de pausen van Avignon (1316-1334 paus Johannes XXII).
De aartsbisschop Henricus de Virneburg heeft tot rechters en inquisiteurs in deze zaak tegen bisschop Otto van Munster aangesteld de abt van het St.

Pantaleonklooster in Keulen en magister Ludolphus, deken van de kerk van Bonn. Dezen hebben op hun beurt twee kanunniken in Munster de opdracht gegeven een dertigtal getuigen op te roepen en hun verklaringen op schrift te stellen. De volledige lijst van getuigen staat in het Urkundenbuch afgedrukt. De getuigenverklaringen stemmen in het geheel genomen overeen met de artikelen van de definitieve aanklacht tegen bisschop Otto. Aanvullende verklaringen zijn er met name van Lubert van Langen, deken in de kerk van Munster, de eerste op de lijst van getuigen.

De aanklachten.

De aanklachten hebben alle op één na te maken met zaken binnen het bisdom Munster. De ene uitzondering betreft een conflict met het aartsbisdom Keulen dat wellicht van doorslaggevende betekenis is geweest in het proces. In de lange aanlacht neemt het een uitgebreide plaats in. Maar eerst de moeilijkheden binnen het bisdom. Deze wijzen heel duidelijk op een conflictsituatie tussen enerzijds de bisschop en anderzijds het kapittel, de kanunniken van de bisschopskerk.

De kapittelkanunniken.

Oorspronkelijk (8ste eeuw) vormden zij een groep geestelijken verbonden aan een dom/kathedrale kerk. Zij moesten een gemeenschappelijke woning, slaapzaal en tafel hebben en te samen de kerkelijke getijden bidden. Zij stonden onder een proost die de tijdelijke en een deken die de geestelijke belangen behartigde. Zij waren geen monniken, legden geen geloften af, droegen geen monnikshabijt en beoefenden niet de volledige armoede. Zij mochten het vruchtgebruik behouden van hun aan de gemeenschap afgestaan vermogen. Het gemeenschappelijk leven van deze kathedrale kerken hield op den duur geen stand en verdween over het algemeen in de loop van de 10e eeuw. Reeds in de negende eeuw begon men uit het gemeenschappelijk vermogen van het kapittel verschillende delen als prebenden of beneficiën voor afzonderlijke kanunniken af te zonderen. De kanunniken gingen hun eigen huizen betrekken en de kapittels werden in stand gehouden door keuze, in plaats van vrijwillige intrede. De kapittels ontwikkelden zich tot machtige lichamen. De keuze der bisschoppen werd het uitsluitend recht van het domkapittel. De domkanunniken werden de alleen berechtigde raadgevers van de bisschop en kregen bepaalde rechten in het bestuur van het bisdom; in gewichtige zaken was de bisschop aan hun toestemming gebonden of moest hij

hun raad inwinnen. De kapittels vormden eigen corporaties met bepaalde rechten en goederen en stonden soms tegenover de bisschop. De rijke kapittelgoederen waren een begerenswaardig bezit voor de jongere zonen van de adel, en dikwijls was hun aantal in de kapittels overheersend. In vele kapittels (bijvoorbeeld in Keulen) bestond zelfs het voorschrift dat de leden van het kapittel tot de adelstand moesten behoren. Verschillenden van hen traden zonder roeping in de geestelijke stand, ontvingen geen hogere wijdingen, lieten de kerkelijke getijden door anderen verrichten en leidden een werelds leven. Een grote misstand was ook het streven van vorsten om door hun invloed in de kapittels de bisschopskeuze in handen te krijgen. Het hele stelsel vormde vooral in de latere tijd een donkere vlek in de middeleeuwse kerkgeschiedenis (De Jong, Handboek der Kerkgeschiedenis).
De aanklachten van het kapittel tegen de bisschop hebben hoofdzakelijk te maken met het gevestigde recht van de kanunniken dat door de bisschop geschonden werd.
Artikel 33-38: bij alle aanklachten wordt eerst de grond aangeduid waarop de klacht gevestigd is: krachtens gewoonterecht heeft de bisschop uit eigen beweging het kapittel beloofd dat hij het gewoonterecht van het kapittel in acht zal nemen en geen officiaal aan te stellen buiten het kapittel. Dat alles heeft hij bekrachtigd met een eed op het evangelie. Hij heeft daartegen misdaan door toch een officiaal aan te stellen buiten het kapittel om en hij heeft daarmee het recht geschonden. De officiaal van een bisdom was belast met de rechtszaken van het bisdom en persoonlijk verantwoording schuldig aan de bisschop. Daarmee hangt ongetwijfeld ook samen dat de bisschop aan de geestelijken van de kerken van Munster verbood bij onderlinge geschillen en twisten hun recht te zoeken bij de deken en kapittel van de kathedraal, hetgeen ook van oudsher gewoonterecht was, dat de bisschop beloofd en gezworen had te respecteren.
Op dringend verzoek van de bisschop heeft het kapittel erin toegestemd dat hij, de bisschop, de kerkschat, bestaande uit gouden en zilveren vaatwerk en edelstenen, mocht verpanden aan een burger van Munster en diens erfgenamen, met name Godfried Travelman, voor de som van 200 marken, Munsterse waarde. De bisschop heeft op erewoord beloofd de kerkschat binnen een bepaalde tijd in te lossen, maar ofschoon hij de middelen daartoe bezat heeft hij nagelaten binnen de gestelde termijn en daarna de kerkeschat in te lossen en aan het kapittel terug te geven, daarmee zijn erewoord schendend. Dit alles is wijd en zijd in Munster en omliggende plaatsen

bekend.
De bisschop heeft het kapittel ertoe gebracht in te stemmen met de verkoop van opbrengsten (tarwe en gerst) van de landgoederen, met name van het kapittel van Bisschoppinchof. De bisschop heeft beloofd jaarlijks 60 marken te betalen in de schatkist van het kapittel om andere bezittingen te kunnen kopen van dezelfde waarde ter vervanging van het geleden verlies. Dit alles heeft hij gezworen, maar nu al drie jaar lang heeft hij nagelaten zijn verplichting te vervullen, daarmee zijn erewoord schendend en tot groot nadeel van deken en kapittel. Artikel 52, "Dat dezelfde bisschop, zonder deken en kapittel te raadplegen en zonder hun toestemming, met schending van de rechtsorde zonder redelijke grond, de deken van de kerk van Munster van zijn dekenaat beroofd heeft, de thesaurier aldaar van zijn schatmeesterschap, magister Florentius, kanunnik van St. Maarten in Munster van zijn obediëntie (onderhorigheid) van genoemde kerk beroofd heeft, de priester Rolandus van zijn onaantastbare vicarie (vicaria perpetua) in Groenlo, de pastoor van Bosenzele van zijn pastoraat aldaar en de pastoor van Alstätte van zijn pastoraat beroofd heeft voor zover het in zijn macht lag, zijn eed hierin schendend en zich schuldig makend aan meineed."
Uit het aanvullend getuigenis van Lubert van Langen blijkt "dat dezelfde bisschop zonder de aartsdiakens te raadplegen, en tegen hun wil, buiten de rechtsorde om, en tegen het gewoonterecht, tot nu toe onderhouden en goedgekeurd, enkele vicarissen heeft afgezet, namelijk Rolandus vicaris in Groenlo en de vicaris Boysensele, wettig geinstalleerd door de aartsdiaken, en dit tot nadeel van genoemde aartsdiaken. Ook verklaard hij dat genoemde heer bisschop enige jonge mannen, nog minderjarig, namelijk de zoon van Egbert van Batishorst voor de kerk van Stromberg, en de zoon van Walter van Koyse voor de kerk van Groenlo tegen de wil van de aartsdiaken van de kerk van Munster die hen niet wilde toelaten wegens gebrek aan canonieke leeftijd, in feite heeft benoemd en toegelaten in genoemde kerken, daar het rechtens niet kon, en tegen het gewoonterecht van voornoemde kerk (Munster) is en tot nadeel strekt van de aartsdiakens van genoemde kerk, en zich daardoor aan meineed heeft schuldig gemaakt".
De priester Rolandus is niemand anders dan Rolandus pastoor van de kerk van Groenlo, die daags na St. Blasius (4 februari) 1306 in medewerking van de richter Engelbertus en de schepenen van de stad het gilde van de kleermakers en bontwerkers oprichtte.
De aartsdiakens waren oorspronkelijk bisschoppelijke ambtenaren en kregen

in de elfde of twaalfde eeuw zelfstandige rechtsmacht over de delen van het bisdom waar zij al het benoemingsrecht en gedeeltelijk rechtspraak en het visitatie recht hadden verkregen.
Artikel 54-56: de bisschop heeft de kanunniken ernstig nadeel toegebracht door in strijd met hun geestelijk aanzien in hun huizen troepen met paarden onder te brengen en ze daar te handhaven en er zo albergiarias (herbergen) van te maken. Daarvoor was geen enkel nut voor de kerk van Munster aan te wijzen. Ondanks protesten van de kanunniken heeft de bisschop eigenzinnig dat gedaan en zo zijn eed geschonden dat hij de goederen en kerken aldaar zou ontzien.
Artikel 57-58: de bisschop heeft tegen alle recht in en zonder de deken en het kapittel erin te kennen, de kerken in de stad en het bisdom Munster, de pastoors en vicarissen en geestelijken van het bisdom, alle onderhorigen en ondergeschikten van de kerk, heffingen en afpersingen opgelegd, door zijn beambten op hun goederen beslag te laten leggen, en onwilligen met kerkelijke straffen te dreigen. Dat alles tot groot nadeel van de betrokkenen en met lichtzinnig verbreken van zijn eed.
Deze twee laatste klachten hebben duidelijk betrekking op heer Otto van Rietberg als landsheer van het bisdom Munster. Ook het conflict met het aartsbisdom Keulen ligt in deze sfeer. In de artikelen 18-32 wordt ruime aandacht geschonken aan wat wel als de zwaarste aanklacht in de hele reeks gegolden moet hebben: de belegering, verovering en verwoesting van het kasteel Hovestat dat Keuls bezit was.

Het kasteel Hovestat.

De gebeurtenissen rond het kasteel Hovestat vonden plaats toen Wigbold aartsbisschop van Keulen was, dus onder de voorganger van aartsbisschop Henricus de Virneburg voor wie het proces gevoerd wordt. Zoals boven vermeld had bisschop Otto vóór zijn wijding bij onderling verdrag zijn positie ten opzichte van Keulen laten vaststellen: dat hij zich voor de belangen van het aartsbisdom zou inzetten.
De aanklacht begint dan ook weer met het vaststellen van de rechtskundige positie van bisschop Otto: dat vóór en na zijn bevestiging de bisschop uit eigen beweging aan aartsbisschop Wigbold en zijn kerk (Keulen) beloofd heeft diens rechten en goederen te verdedigen en te beschermen tegen allen die zich daaraan vergrijpen (artikel 15) en dat hij hulp zal verlenen om de voornoemde goederen en rechten te verdedigen en terug te winnen (artikel

16). Dat alles heeft hij onder ede gezworen op de H. Evangelies, onder de belofte van gehoorzaamheid en eerbied.

Vervolgens wordt de status van het kasteel Hovestat beschreven: het is gelegen in de buurt van de stad Susatum (dit is Soest; met het oude graafschap Recklinghausen was Soest van oudsher geplaatst onder de opperhoogheid van het aartsbisdom Keulen, het is het gebied ten zuiden van de rivier de Lippe, grenzend in het zuiden aan de graafschap Mark en in het noorden aan het vorstendom Munster), dus in het aartsbisdom Keulen. De aartsbisschop van Keulen en zijn kerk zijn in het vreedzame bezit geweest van genoemd kasteel en alle rechten en toebehoren ervan voor de tijd van veertig jaar en sinds onheugelijke tijden (artikelen 18 en 19). Dit alles is in zijn geheel en onderdelen publiek bekend (artikel 20). Genoemde Otto, bisschop van Munster, heeft, met geringschatting van de Vreze Gods en schending van zijn eed, met wapengeweld met zijn aanhangers en partijgenoten, samen met de graaf van de graafschap Mark (Everard van de Mark) die toen in strijd gewikkeld was met de aartsbisschop Wigbold en de kerk van Keulen, het genoemd kasteel belegerd, het overmeesterd, veroverd en bezet (artikel 21).

Dezelfde bisschop van Munster heeft na de verovering en bezetting van het kasteel Hovestat, dat een adellijk allodiaal (dit is vrij i.t.t. leenroerig) bezit van de kerk van Keulen is, verwoest en het tot de grond toe afgebroken en er een bouwval van gemaakt, daarmee op vermetele wijze zijn belofte en eed geschendend (artikel 22). Dit alles is wijd en zijd bekend in Keulen, Munster en omgeving. Wigbold, aartsbisschop van Keulen, heeft de bisschop van Munster canoniek gewaarschuwd, ontboden en voor zich gedaagd op grond van de belegering en verwoesting van het kasteel, om herstel van het hem aangedane onrecht en de door de bisschop van Munster en zijn aanhang berokkende schade te verkrijgen. Dat hij anders tegen hem, zoals rechtvaardig zou zijn, stappen zou nemen op de tijd en plaats die daarvoor bestemd (artikelen 23 en 24).

Dat genoemde bisschop, wettig en schriftelijk gedaagd om voor de aartsbisschop te verschijnen, om zich aan de bestraffing te onttrekken halstarrig geweigerd heeft te komen (artikel 25).

Er wordt geconstateerd dat de bisschop geen gehoor heeft gegeven aan de dagvaarding en schadevergoeding heeft geweigerd, en daardoor blijk geeft van minachting ten opzichte van de aartsbisschop en God (artikel 26). Door deze houding is de bisschop terecht door de aartsbisschop Wigbold als

halsstarrig beschouwd (artikel 27).
Dat op grond van de koppige halsstarrigheid de bisschop Otto door de aartsbisschop is gesuspendeerd (verboden is kerkelijke vieringen te houden) en geëxcommuniceerd is (dit is buiten de kerkgemeenschap geplaatst) (artikel 28).
Dat de excommunicatie op verschillende tijden en plaatsen in het aartsbisdom is afgekondigd (artikel 29).
Dat de bisschop na de excommunicatie en afkondiging ervan met minachting voor de rechtsmacht van de kerk het gewaagd heeft op verschillende tijden en plaatsen, vooral in de kerk van Munster, erediensten te houden en missen te celebreren in het openbaar "als tevoren handelend op grond van zijn wijding en ambt" (artikel 30).
Dat de bisschop, geëxcommuniceerd en wel, in minachting voor de kerkelijke wet priesterwijdingen heeft verricht en altaren en kerken heeft gewijd (artikel 31).
"Al deze zaken zijn publiek bekend in de kerk van Munster in de stad en het bisdom en omgeving".
Na deze zware belastingen die tegen bisschop Otto van Rietberg zijn ingebracht, zag de aartsbisschop van Keulen Henricus de Virneburg zich wel genoodzaakt tot de uiterste maatregelen over te gaan: de afzetting van de aangeklaagde bisschop. In het Urkundebuch staat de volledige tekst van het vonnis afgedrukt.
Daaruit: "Nu ons een betrouwbaar verslag is gegeven (namelijk de artikelen opgesteld aan de hand van getuigeverklaringen) bevinden wij dat het duidelijk en bewezen is dat dezelfde bisschop schuldig is aan meineed, en zich zijn ambt onwaardig heeft gemaakt, die na zijn vonnis van suspensie van de eredienst en de excommunicatie als voorheen, op grond van zijn ambt en wijding in het openbaar godsdienstoefeningen heeft gevierd of liever heeft ontheiligd, zich onbeschroomd en brutaalweg tegen het kerkelijk recht in, aan het deelnemen aan de eredienst heeft schuldig gemaakt en ook de goederen van de kerk van Munster verknoeid en vervreemd heeft met schending van zijn erewoord, en ook in opstand is gekomen tegen de moederkerk van Keulen en aartsbisschop Wigbold, als vijand zich opwerpend samen met de tegenstanders van de kerk en bisschop graaf Everard van de Mark en diens aanhang en in hoogmoedige trots het kasteel van de kerk van Keulen, dat zij vreedzaam bezat, heeft aangevallen en belegerd, met gevangenneming en moord en doodslag van velen aldaar en op smadelijke wijze verwoest, en zeer vele

hofsteden van de kerk van Keulen door brandstichting verwoest heeft, en bovendien zijn onderdanen en kerken, als een trouweloze kerkvervolger, door zijn medestanders van hun eigendommen beroofd heeft, met totale veronachtzaming van de gematigdheid die hem als bisschop past.
Dezelfde bisschop Otto, uitdrukkelijk gedaagd op deze dag om zijn vonnis te vernemen en hardnekkig afwezig gebleven, door ons tot alle rechtszekerheid als hardnekkig verklaard, ontnemen wij door dit schrijven definitief de kerk van Munster en ontzeggen hem bij dit vonnis het bestuur in wereldlijke en geestelijke zaken.
Alle prelaten en geestelijken ontheffen wij van de gehoorzaamheid aan hem, en eveneens de graven, vazallen, dienstbaren en onderhorigen ontslaan wij van hun eed van trouw.
Wij geven opdracht en bevelen de deken en het kapittel van de kerk van Munster en anderen wie het recht toekomt een bisschop van Munster te kiezen, binnen de tijd door de wet voorgeschreven zich te beraden over (hun) nieuwe herder, anders zullen wij er voor zorgen een herder voor die kerk te verschaffen zoals volgens de wet behoort.
Gedaan Anno Domini 1306 maandag na het feest van St. Remigius (dit is 2 oktober)."
Nog in dezelfde maand oktober beloofde Everard, graaf van de Mark, en zijn zoon het Munsterse Domkapittel hun bijstand tegen de afgezette bisschop Otto van Rietberg. Hij was het die bij de verovering en verwoesting van het bisschoppelijk kasteel Hovestat vermoedelijk wel de hoofdrolspeler is geweest, daarbij gesteund door bisschop Otto.
Daarmee is naar het schijnt een eind gekomen aan het heerszuchtige bewind van de rebelse bisschop en zal ook pastoor Rolandus van de kerk van Grol in het vreedzame bezit van zijn pastoraat zijn gelaten. De hele procedure kan ons als verbijsterend voorkomen maar de middeleeuwse kerkgeschiedenis kent meer van dergelijke toestanden, die hun diepste oorzaak hebben in de verstrengeling van wereldlijke gezag met kerkelijke hoogwaardigheid.

Zenderen, maart 1990. P.C. Engel, O.Carm.

De Joodse begraafplaats.

Op zoek naar gegevens over hoe de zaken reilden en zeilden in de veertiger jaren van de vorige eeuw in de stad Groenlo, trof ik in de verslagen van de raadsvergaderingen de neerslag van een tamelijk uitgebreide briefwisseling tussen de Israelitische gemeente van de stad en het gemeentebestuur over de Joodse begraafplaats. Het dispuut loopt van 7 augustus 1839 tot 3 juli 1845. Het gaat over "hunnen (dit zijn de Israëlieten) kerkhof aan den voet der stadswal bij de Nieuwe Poorte". Al in 1796 had zoals uit de stukken blijkt, de Joodse gemeente van de toenmalige municipaliteit (gemeente) verlof gekregen daar hun doden te begraven.

De emancipatie van de Joodse Natie, voorgeschiedenis.

Het lijkt een onbeduidende zaak, alleen van belang voor de Joodsse gemeente in de stad. Toch was het een duidelijk teken dat er in de Nederlanden iets nieuws op gang was gekomen. Zo wijst het jaar 1796 onmiskenbaar terug naar het voorafgaande jaar 1795, het jaar waarin er in de Republiek der Verenigde Nederlanden een diep ingrijpende verandering plaats vond. Er kwam een eind aan het stadhouderlijk bestel onder de prinsen van het huis Oranje-Nassau, om plaats te maken voor een bestel van een democratisch bewind in de geest van de Patriotten. Dit alles onder invloed van de Franse Revolutie van 1789, waardoor een eind werd gemaakt aan het autocratisch bestuur van de Franse koningen, dat vervangen werd door een burgerregime, 'de Assemblé Nationale' of 'Constituante', de vergadering van de derde stand die zich als vertegenwoordiging der natie ging beschouwen, waarin de rol van de adel en de hoge geestelijkheid was uitgespeeld. Als grondslag voor de Constitutie gold de 'declaration des droits de l'homme et du citoyen' (de verklaring over de rechten van de mens en van de burger: vrijheid, gelijkheid en souvereiniteit van het volk). De daarop volgende maatregel: scheiding van kerk en staat, confiscatie van kerkelijke goederen ten bate van de staat, toenemende bemoeienis van de staat met kerkelijke aangelegenheden, bijvoorbeeld de bisschipskeuze etcetera, wijzen op de richting die de Revolutie zou kiezen, uiteindelijk een barre kerkvervolging. De Franse patriottenlegers beschouwden het als een eretaak de absolutistische regeringen der buurlanden omver te werpen en de broedervolken de gelijkheid te brengen. (De Jong Kerkgeschiedenis dl IV, p. 29). Ook de Nederlanden werden er niet voor gevrijwaard. Frankrijk verklaart Engeland en de Republiek de oorlog. 1

februari 1793, de zuidelijke Nederlanden, dit is België, werden bezet. De Franse troepen, waarbij zich het Bataafse Legioen onder aanvoering van de Geldersman Herman Daendels heeft aangesloten, dringen door tot Noord-Brabant, waar vrijheidsbomen geplant worden en een democratische omwenteling wordt georganiseerd. Bij een tweede aanval van het Franse leger wordt Nijmegen bezet (augustus 1794). Het opdringen van Franse revolutionaire legers wekt grote activiteit van de patriotten in de Republiek. In Amsterdam wordt door Rutger Jan Schimmelpenninck (Diedenheim) en anderen een 'Comité revolutionaire' opgericht. Ongeveer ter zelfder tijd (om precies te zijn tussen 21 augustus 1794 en 8 september 1794) wordt ook in Grol de stadhoudersgezinde magistraat afgezet en vervangen door een burgerlijke municipaliteit (gemeenteraad). De oude magistraat, burgemeester Abbinck c.s., krijgt huisarrest; de nieuwe raad bestaat uit Heijdenrijck, Egberts, Hummeling, Ter Aa, Struy, allemaal goede burgernamen uit Grol.
De winter van 1794/95 was zeer streng, de rivieren lagen dichtgevroren en boden zo de revolutielegers gelegenheid onder generaal Pichgru de noordelijke Nederlanden binnen te vallen. 16 januari 1795 werd Utrecht bezet, 18 januari 1795 vluchtte de stadhouder Willem V met zijn gezin naar Engeland. Op dezelfde dag neemt het 'comité revolutionaire' in Amsterdam de macht van de zittende burgemeesters over. Zij noemn zich nu 'Provisionele representante van het volk van Amsterdam'. Zo ging het in vele steden en werd 'op minnelijke wijze' de overgang van het stadhouderlijk tot een democratisch bewind verwerkelijkt. (Zie: Jansen, Calendarium). "Begin 1795, op de laatste dag van de ijskoude januarimaand, vond er aan het Haagse Binnenhof een voor velen hartverwarmende plechtigheid plaats. Daar proclameerden toen de voorlopige afgevaardigden uit het volk van het leidinggevende Holland (d.i. Amsterdam) de naar Frans model omschreven rechten van de mens en burger, en werd als nieuw beginsel afgekondigd dat 'allen verkiesbaar zijn tot alle ampten en Bedieningen'... Op de meest officiële wijze werd afgerekend met enig politiek onderscheid vanwege welke godsdienstige gezindheid dan ook... Er zouden voortaan alleen nog maar Bataafse burgers zijn. (Zie: Bornewasser, Kerkelijk verleden in een wereld context, p. 262).
De volgende stap moest nu wel zijn een nieuwe Staten Generaal te vormen. Verkiezingen volgens getrapt kiesrecht werden georganiseerd voor een Nationale Vergadering die het hoogste regeringslichaam zal zijn en waarvan de eerste taak zal zijn een grondwet op te stellen. Nog voor de grondwet opgesteld was, werd door de Nationale Vergadering de scheiding van kerk en

staat uitgeroepen, waardoor de Nederlands Hervormde Kerk haar bevoorrechte positie verloor, en werd de gelijkheid voor de wet van ieder Bataafse burger vastgelegd. Dit alles vond zijn bekrachtiging in de grondwet van 1814. Zo werd 'de Joodse Natie' gelijkgesteld met de Bataafse burgers. Daarmee was wettelijk een eind gemaakt aan de discriminatie waaraan de Joodse Natie ook in de Nederlanden was blootgesteld. Daarvan leggen ook de Grolse memorie- en resolutieboeken van de magistraat getuigenis af: het Jodentribuut, een aparte belasting die de Joden in Grol aan de magistraat moesten betalen; de telkens weer voorkomende, van hoger hand bevolen razzia's op landlopers, bedelaars en andere lieden van verdacht allooi, met name ook de 'pakkendragende Joden'. Ook aan de vestiging van Joden binnen de stad werden bijzondere eisen gesteld. De aanstelling van de heer Ricardo tot stadssecretaris in 1815 moet ook wel in het licht van de emancipatie van de Joodse natie gezien worden. Hij was van Portugees-Joodse afstamming. (Zie: Vemer, Kroniek van Groenlo, p. 141). Verrassend snel heeft de Joodse gemeente in Grol, al in 1796 zoals boven vermeld, haar burgerrecht laten gelden om een eigen begraafplaats te verwerven. De katholieken hebben tot 1818 gewacht voor zij tot een dergelijke stap overgingen. "Na rijp beraad en ingewonnen advys van anderen hebben de Kerkmeesters besloten tot het aankoopen van eene bekwame plaats om eenen nieuwen en eigenen kerkhof aan te leggen en hebben tot dat eind werkelijk den hiertoe zeer gelegen hof van den Heer Batenburg erkogt" (Grepen uit het Grols verleden, I, p. 36). Die bekwame plaats lag aangrenzend aan het terrein waar in 1784 de eerste katholieke kerk binnen de stadswallen werd gebouwd, tegenwoordig aansluitend aan het Molenbergcomplex. Het schijnt dat tot in de dertiger jaren van de vorige eeuw zich geen moeilijkheden hebben voorgedaan tussen de raad van de stad en de Joodse gemeente, die in het rustige gebruik van haar begraafplaats werd gelaten.

<u>Een eerste aanbod van de raad.</u>

Tot twee maal toe doet nu de raad aan de Joodse gemeente het voorstel haar begraafplaats aan de voet van de stadswal prijs te geven. In de vergadering van 7 augustus 1837 wordt "na rijpe deliberatie" besloten dat "aan de Israelitische gemeente alhier gratis zal worden aangeboden een hoek grond genoegzaam voor eene begraafplaats voor hunne lieden op het zoogenaamde Slat even buiten de Beltrummerpoort". Dit gratis aanbod geldt voor het geval dat de Joodse gemeente op eigen kosten het terrein in orde laat

brengen; moet dat echter door de stad geschieden, met afsluiting incluis, dan komen kosten en begrafenisrechten toe aan de stad. "Wanneer zij luiden de afsluiting daarvan voor rekening van de stad verlangen dan zullen gezegde Isrealieten zich de kosten van inlage hunner doden volgens de wet aan de stad moeten betalen."
Het aanbod van de raad is door de Joodse gemeente niet aanvaard.
In de raadsvergadering van 13 november 1837 brengt de burgemeester een "adres van de Kerkeraad der Israelitische gemeente te Groenlo" in behandeling. Het adres behelst een verzoek "hunnen kerkhof aan den voet der stadswal" te mogen "omheinen of afsluiten, alsmede het aldaar geplant plantsoen te mogen doen amoveren" (verwijderen). Na dit verzoek "met de vereiste attentie gelezene te hebben" stelt de raad vast, dat de Joodse gemeente indertijd (1796) vergunning gekregen heeft daar hun doden te begraven; er is dus geen sprake van overdracht in eigendom van het terrein aan die Joodse gemeente, .. en wat het amoveren van het plantsoen aldaar aangaat, wordt gesteld dat "toen ter tijd die plaats met zwaarder boomen beplant was" waartegen toen geen bezwaar geopperd werd.

Geen afstand van walle-grond.

De raad besluit dan ook "het verzoek van genoemde kerkeraad te wijzen van de hand". Wel wordt door de raad erkend dat "die gemeente (de Joodse) zoo wel als andere gezindheden geregtigd is een kerkhof te kunnen aankoopen en voor eigen rekening te doen omheinen en afsluiten". (vergelijk raadsbesluit van 7 augustus 1837).
De raad acht zich echter "niet bevoegd een gedeelte der stadswallen in algemeen gebruik voor de gemeente (Grol) bestemd, tot een privaat eigendom aan eene of andere gezindheid af te staan".
Bijna een jaar later, op 11 september 1838 wordt besloten om alsnog "een afschrift van het Raadsbesluit van Aug. 1837 aan de manigim en parnasijn bij de Israelitische gemeente zal worden toegezonden". (Manigim: de bestuurders van een Joodse gemeente; parnasijn: voorzitter van Joodse gemeente en lid van het dagelijks bestuur).
Het aanbod van de raad van een begraafplaats op het Slat van augustus 1837 met de opzet de Joodse begraafplaats aan de voet van de wal weg te krijgen moet vermoedelijk wel gezien worden in verband met een herhaaldelijk genomen raadsbesluit, juist in deze jaren, om geen perceel van de stadswallen aan particulieren te verkopen (zie: artikel van de heer Tops in Grepen

uit het Grols verleden, II, p. 25), misschien ook nog wel in verband met de instelling van een commissie tot behoud van historische monumenten in de stad, die onder voorzitterschap van de heer L. Lasonder rector van de Latijnse school, daar toezicht op moest houden. Het schijnt dat de zaak daarmee voorlopig althans op zijn beloop is gelaten.

Een tweede aanbod van de raad.

Maar in februari 1845 wendt de Joodse gemeente zich opnieuw tot het stedelijk bestuur met een verzoekschrift, dat aanmerkelijk verder gaat dan het vorige van 1837. Nu wordt gevraagd om aanleg en verdere uitbreiding van de begraafplaats. In zijn antwoord volgt de raad dezelfde tactiek als die van 1837: "aan het Israelitische kerkbestuur zal worden aangeboden om tot begraafplaats te dienen een perceel land gelegen op den hoogen Oosteresch, welk perceel volgens informatie voor een geringe prijs is aan te koopen." In de raadsvergaderingen van 20 februari 1845 en 1 april 1845, waarvan secretaris W.H. Knikkink uitvoerig verslag geeft, krijgen we de laatste fase van het langdurig dispuut tussen gemeenteraad en Joodse gemeente over de Joodse begraafplaats. Er wordt ons medegedeeld wie er aanwezig waren: burgemeester J.A. Hummelinck, de wethouders H.J. Gantvoort en J.A. Huiskes, de raadsleden F. te Voorde, Fr.P. Stottelaar en M.J. Dievelaar. Er blijkt contact te zijn opgezocht met z.exc. de heer staatsraad en gouverneur der provincie naar aanleiding van de zaak van de Joodse begraafplaats. Op 1 februari heeft de raad een schrijven aan de staatsraad gericht "betrekkelijk het nemen van voorzieningen tegen de veiligheid en onschendbaarheid der Israelitische begraafplaats". Daarop heeft de staatsraad gereageerd en wordt er nu besloten hem (de staatsraad) ervan op de hoogte te stellen dat "des Heeren Staatsraad Gouverneurs opmerkingen dien aangaande aan het kerkbestuur der alhier" door te geven. Verder blijft de raad vasthouden aan het aanbod van 15 februari 1845 en dat ze "zich geene bevoegdheid toekent meerdere toegeeflijkheid in dezen te gebruiken", zoals ook aan de staatsraad is meegedeeld. Verder betoogt de raad dat er "ten aanzien van het aan zijde der Israelieten verkregen regt op die plaats" geen sprake kan zijn; bij het verwijderen van het houtgewas "jazelfs met wortel en tak uitroeien" in 1796 heeft de Joodse gemeente "nimmer hun regt op die plaats of op het daarop staande houtgewas doen gelden". Evenmin is in 1807 en volgende jaren "bij het inplanten van jong opgaand geboomte, die plaats als een regt aan hunne zijde verkregen, beschouwd". Vastgesteld wordt dat als de Joden bij

het begraven van hun lijken niet zo ongeregeld waren te werk gegaan, zodat "in de strook gronds aan de voet dezer stadswal, al ongeveer 150 ellen zijn verbruikt", die strook "nog genoegzaam" zou zijn geweest. Wel is in deze omstandigheden de raad bereid "een verlenging van het onderwerpelijk terrein" toe te staan zodat op de begraafplaats "nog een reeks van jaren genoegzaam ruimte zal bestaan, als daar regelmatig begraven wordt". Gebeurt dit niet dan voorziet de raad dat het terrein herhaaldelijk verlengd zal moeten worden, en dat "er na verloop van 50 jaren een zeer groot gedeelte van de benedenste van de stadswallen zal gebruikt zijn". Maar daartoe zal de raad niet bereid zijn een vergunning te geven.
De raad kan zich heel wel verenigen met het voorstel tot afsluiting en omheining van de begraafplaats. "Mogt die afsluiting echter geen plaats vinden, dan kunnen van regeringswege de voorgeschreven voorzieningen tegen vertrapping der graven, krenkingen en beschadigingen, genomen worden". Tenslotte spreekt de raad de vurige wens uit "dat de Joodse gemeente tot aankoop van den bedoelden grond (Oosteresch) mogten besluiten, de oude begraafplaats verlaten, en de aangekochte grond met een omheining omgeven". Dat zou geheel in de lijn liggen van wat "voor ongeveer 7 jaren de Ed. Groot Achtbare Heer Brantjes, lid der gedeputeerde Staten bij gelegenheid van het houden eener locale inspectie van deze stadswallen" had uitgesproken "ten volle in het gevoelen van den Raad te delen, dat het te bejammeren ware, dat met de begravenissen op die wijze wierde voortgegaan, aangezien gedacht terrein bijzonder geschikt was tot het aanleggen van plantsoen, van wandelwegen en het bevorderen van weiderij voor op de stadswallen gehoed wordende koebeesten". De raad spreekt tenslotte uit dat een aanbeveling in deze geest van de kant van de heer staatsraad een gunstige invloed op de onderhavige zaak zou kunnen hebben. Een tweede tamelijk breedvoerig verslag, ook weer van de hand van secretaris Knikkink, betreft de raadsvergadering van 1 april 1845. Behalve de op 20 februari genoemde raadsleden is nu ook aanwezig het lid F. Dieperink. In behandeling wordt genomen een brief van de Israëlitische gemeente alhier van 25 februari in antwoord op een brief van de raad en een afschrift van een schrijven van de stadsraad, respectievelijk van 17 en 14 februari, en een extract van de raadsbesluiten van 20 februari, allemaal betrekking hebbend op de Israëlitische begraafplaats. Kort en bondig wordt in het schrijven van het "kerkbestuur der Israelitische gemeente" verklaart dat de Joodse gemeente "niet tot het nemen van een andere begraafplaats kan overgaan" en dat als niet binnen

acht dagen het voorstel van de Joodse gemeente, namelijk de uitbreiding van de oude begraafplaats tot één en een halven el buiten de lijn der bomen, wordt aangenomen en goedgekeurd, dat als weigering zou worden beschouwd, en men de zaak aan de beslissing van een hogere macht moest onderwerpen. Het behelst dus een volkomen verwerping van het door de raad in de vergadering van 20 februari voorgestelde, namelijk verlenging van de begraafplaats. Maar nu wordt om een verbreding ervan gevraagd. De hogere macht waarop beroep zal moeten worden gedaan is wel de gouverneur der provincie. Na breedvoerige bespreking besluit de raad de Joodse gemeente een stap voor te blijven, en zich met een klaar en duidelijk betoog tot de staatsraad te wenden: "De eisch van het Israelitisch kerkbestuur is in allen deele overdreven en onregtmatig, daar het de Joodse gemeente vroeger nimmer vergund is geworden buiten de lijn der boomen te begraven". De raad acht zich verder onbevoegd op de eis in te gaan, en niet te mogen "af wijken van het aanbod aan het Israelitisch kerkbestuur in der tijd gedaan". Ten slotte verzoekt de raad de heer staatsraad "door zijn vermogende invloed het Israelitisch kerkbestuur alhier te overtuigen van de inschikkelijkheid van het stedelijk bestuur", en te willen bevorderen dat het stadsbestuur "voor het vervolg van de onregtmatige eischen van zijn zijde het Israelitisch kerkbestuur en daardoor van eene wijdlopige en onaangename correspondentie worde ontheven". Het schijnt dat de Joodse gemeente het bij deze ultieme eis en beroep op hogere macht heeft gelaten. In het kort verslag van de raadsvergadering van 3 juli wordt mededeling gedaan van een mondeling verzoek aan de burgemeester gericht "door de manhig penningmeester Sander Heymans" tot afsluiting en omheining der Israelitische begraafplaats. De raad besluit "dat de omheining of afsluiting op geene andere wijze kan worden toegestaan als door de raad bij deswege vroegere genomen besluiten is bepaald. Van dit besluit zal schriftelijk kennis worden gegeven aan het Israëlitisch kerkbestuur, en aan voornoemde manhig penningmeester".

En zo is het gesteld gebleven met de Israëlitisch begraafplaats aan de voet van de stadswal bij de Nieuwe Poort.

Zenderen, januari 1990. P.A.C. Engel. O.Carm.

Sint Maarten lied.

Vandage is ´t Sunte Matten
en morgen Sunte Kruk.
Wi´j hebt nog goei´je harten
en lust nog graag ´n stuk.
Hölleken op ´n tölleken
Sunte Mattens knölleken,
geef wat, hol wat
geef den armen Thomas wat!
Kwam eens bi´j ´n rieken man
dee zo vele geven kan,
geven, zal hij leven,
zalig zal hij sterven
de hemel zal hij erven.
God zal hem belonen
met honderdduizend kronen,
met honderdduizend rökskes an,
daor kump Sunte Matten an!

´t Sunte Mattensliedjen wodden op ´n opzeg deuntjen, an de losse deure, veur e´dragen.
De kinderen draogen in de hande ne oetgeholden mangel. (Biet) Daorin breen dan ne keerse. Sommige kinderen hadden in de mangelschelle ogen, ne neuze en mond oet e´sneden, wat in ´t duuster ´n mooi lecht-effect gaf.
In onze kindertied lepen wi´j met zonne mangel van hoes tot hoes, deur heel Grolle hen.
Wi´j begonnen den 11 November zo tegen 4 uur en deden dat tot ongeveer 8 uur. Dan mosten wi´j in hoes kommen want anders wodden ´t te late.
Wi´j kregen van de leu van alles: snoopgood en dan veural dröp, zeutholt, appels (van dee hele zoeren waor at wi´j den anderen dag nog piene in den boek van hadden) en halve centen dee too nog in umloop waren.

In dee tied kregen wi´j haoste nooit schocolade of sinaasappels. Dat was in dee tied ne grote luxe en veur de "kleine" man neet te betalen. De riefste gevers waren vake zelf heel arm! Nóó wodt d´r vake deur rieke en intelekte leu ´n beroop e´daone um de olde en historische gebroeken in ere te hollen. ´t Markwaordige feit deed zich tóó veur, dat juust bi´j disse groep van leu (maor neet allemaole) in déé tied de deure veur de kinderen dichte bleef. Heel vake zelfs, ne emmer met water van oet de bovvenverdeping op de zingende blagen wodden e´gooid! Noo praot ikke neet van heuren zeggen, maor dat is ons zelf vake ovverkommen. As ik dát zol willen, kan ik noo nog wal de namen neumen van dee leu, maor déé bunt al lange dood en ovver doden niks dan goods!

In disse moderne tied, loopt de blagen in Grolle met Sunte Matten nog altied rond. De mangel is trouwens haoste helemaol oet ´t stadsbeeld verdwenen. Too ik in 1989 s´aovends bi´j familie in Grolle was, zag ik daor blagen met van alle soorten lampions, versierde greuntebussen (!) en eigengemaakte bouwsels van een neet thoes-tebrengen spul met ne ingebouwde zaklampe!
Hoo jammer at dit ook is, toch is ´t te hoppen dat ´t olde Sunte Matten gebroek in Grolle, nooit verloren geet!

Brookhutjens Teet.

Kotjen.

Veur den oorlog van 1940-45, ha´j in elke plaatse wal ´n type man of vrouw, dee as stadsgek deur ´t lèven ging.
Noo wodden ie´j neet vanzelf ne stadsgek, boh nee, dén stempel wodden ow deur andere, "normale" mensen op´edrukt.
A´j toovallig ´n gebrek hadden, zo as ne bult of a´j mank lepen, ha´j al ne goei´jen kans umme tot stadsgek te wodden verklaord. Maor ook a´j wieters wal gezond waren maor nog armetieriger as ´n ander gekleed gingen, hadden ie´j zó ne trop joelende blagen en "volwassenen" achter ow an lopen.
A´j noo wieters good bi´j verstand waren en a´j as stadsgek maor ´n betjen "metspöllen", dan was ´t lot nog wal te dragen!
Ook ha´j in elke plaatse wal één of meer figuren dee op ne andere wieze opvelen.
Van ééne van dee stadstypen, wi´k ow hier wat vertellen.

In miene jonge jaoren ha´j in Grolle ne zekeren Willem Oldenkotte, maor umdat den naam nog al lang was wodden hee Kotjen e´neumd. Kotjen was van zien beroop, lompenkoopman.
Veur dag en dauw, at iedereene nog in bedde lag, pakken hee zienen kruuwagen en leep dan den helen dag de omgeving van Grolle af. Joh, tot in ne straole van wal 25 kilometer umme Grolle hen, ko´j Kotjen in tegen kommen.
Hee heel van alles op: **kenienenvelle, mollenvelle**, old iezer, maor veural, plodden. In den helen streek kenden de leu Kotjen en wee um veur de éérste kere zag, kende um 10 jaor later a´j um tussentieds neet hadden e´zeen, zó weer terugge want Kotjen veranderde niks!

Ens op ne morgen was ikke al heel vrog naor de Barkel, achter Eibargen, e´gaon umme te vissen. Ik was op de fietse en had de visstökke an de stange e´bonden. In de wiedte, op ne zandweg, zag ik Kotjen lopen. Too ik kot bi´j um was, zat hee den kruuwagen an de kante en ging hee met de konte op de kruuwagenbeume, zitten oetblaozen. Joh, wat wo´j, ´t was nog gin half zesse en Kotjen was al lopend met den kruuwagen,

al wal 10 kilometer van hoes af! Op ´n paar leuge lompenzäkke nao, waor at hee de plodden in deed, was zienen kruuwagen nog leug.
Zo as altied was Kotjen "e´kleed" in ne helen langen, lecht broenen jas den um zowat tot op de enkels hing.
Op de kop had hee ne grieze pette schuuns op één oor staon.
Dee pette was volgens mi´j, al net zo old as Kotjen zelf en dat ko´j ook wal zeen!
An de veute had hee ´n paar olde schoo, waor hee, an de bovvenkante an de neuze, ´n paar grote gaete had oet e´sneden.
A´j um vrogen,:"Waorumme hee dat deed?"
Zei hee,:"Umme de liekdoorns meer plaatse te geven!"
In den binnenzak van zienen jas had hee ne ulster, dat was zonne kleine handwèègschaole. Volgens ziene collegaas ploddeboeren, dee d´r too in Grolle nog völle meer waren, had Kotjen an den ulster ´n betjen e´knooid. At hee daormet bi´j de boeren wat afwègen, gaf dat ding, volgens eur, altied minder gewichte an as dat ´t warkeluk was.
Ovver broodnijd e´sprokken!
Maor in elk geval, too ik Kotjen daor achter in Eibargen antrof, hebbe wi´j ´n zetjen met mekare e´praot.
Rekken d´r op dat Kotjen praoten kon! Hee was met ´t allerlaatste nie´js op de heugte, want hee kwam joh ovveral.
Zo´n kwarteerken later was Kotjen weer oet e´röst en bunne wi´j oet mekare gaon.

In dee Dartiger jaoren, was d´r ovveral in de wereld grote armoo, maor ik weet zeker dat Kotjen met zienen ploddenzak, meer verdeende dan menigeene in de warkverschaffing!
Veural zo rond de belangriekste feestdage zo as Paosen, Kasmisse en Nie´jjaor wodden d´r deur Kotjen, allene al an kenienenvelle, veur ´n "kapitaal" umme zat.
In dee tied bestond elk hoesgezin zowat oet minstens acht man.

Ovveral wodden op zukke dagen wal twee of dree keniene e´slacht. Veur elk kenienenvel gaf Kotjen ow 15 cent. Zelf verkocht hee dee weer an den opkoper veur 30 cent, dus ie´j könt wal naogaon dat Kotjen néét gek was.

Behalve lompenboer, was hee ook ne groten kindervrind.
In zienen naoszak had hee altied ´n rölleken van dee hele kleine peppermuntjes en at ie´j as blaag heel onschuldig naor Kotjen keken, dan reep hee ow bi´j zich en dan zei hee,:"
Kniep de ogen maor stief dichte, dan krieg ie´j wat van mi´j"!
Noo wil ´t geval, dat Kotjen ook proemde. Dat was van den helen zwaoren van Nelle,:"Javaanse jongens".
A´t ie´j dan met stief toogekneppen ogen den hand oetstokken naor Kotjen, drukken hee ow soms, in plaatse van dat peppermuntjen, ziene oetgeproemde knobbe tabak in de hand en dan drukken hee ow den hand heel gauw zo vaste too, dat ow den drabbel ovver de vingers leep!
Maor meestal deed hee dat allene bi´j déé blagen, dee um ´n paar dage daorveur dan nao e´jouwd hadden, want Kotjen kende alle blagen oet Grolle en hee vergat néét degeene weer te pakken dee um te kot hadden e´daone.
Soms stond hee bi´j Wissink, op de markt, tussen wal tien blagen. Dan maken hee met de tonge en tande zo´n klakkend geluud, dat al dee blagen eure grootste wille hadden.
Ook dee blagen wee oet de wiedte wal ens naor Kotjen stonden te schelden, kwamen op zukke momenten, oet nie´jschierigheid, korter bi´j. Zee dachten dan dąt Kotjen eur neet in de gaten had umdat hee zo drok met dee andere blagen an ´t stengelen was. At dan op ens zonne bengel kot genog bi´j um was, tuuten Kotjen de lippen en deur zo´n spleetjen van ziene tande, kreeg dan zonne lummel de volle laoge tabakssap in ´t gezichte, zó, daor was hee dan ook weer gelieke met!

Nao den oorlog, kregen d´r heel völle leu ne onderscheiding umdat ze wat biezunders hadden e´daone of umdat ze argens 40 of 50 jaor hadden e´warkt. Dee Koninklijke onderscheiding wodden deur de burgemeester an e´vraogd. In dee anvraoge stond dan, wat ie´j in ow dagelukse lèven zo al deden.
A´j ow as arbeider op ne fabriek dan 50 jaor lang good hadden e´plaogd, kregen ie´j ne bronzen medaille.
Noo wol Kotjen óók wal ne onderscheiding hebben.
Dát had hee wal vaker laoten deurschemeren. Maor den burgemeester mos ziene anvraoge eerste naor zonne commissie van ambtenaren sturen en at hee in dee anvraoge zol zetten,:
"Wegens 50 jaren met de lompenzak lopen", ku´j wal naogaon dat dee ambtenaren dát neet as ne verdeenste zeet!



Too hef den burgemeester zélf ´t initiatief e´nommen.
Kotjen mos op ne middag bi´j de burgemeester kommen.
Noo had Kotjen ´t zó e´regeld, dat hee eerste nog ne rondte met den ploddenzak had e´maakt en too hee umme half dree met den vollen kruuwagen op de markt kwam, zat hee den kruuwagen onder an de trappe van ´t gemeentehoes en ging hee naor binnen. Alles wat zich zelf in Grolle belangriek veulen, was d´r al. De burgemeester heel ne mooie toospraoke en too wodden Kotjen deur B en W in de bleumkes e´zet.
Natuurluk kreeg Kotjen ginne medaille van de Koninginne, maor den burgemeester gaf um ne kleinen, verzilverden kruuwagen!

Too Kotjen de trappen van ´t stadhoes afleep, ging ikke "heel toovallig" de trappe óp, umme daor iets te vraogen.
Ik zei tegen Kotjen,:"Wat heste e´kregen?"
"Ne zilveren kruuwagen", zei Kotjen tegen mi´j, "Maor ik hadde lèver ´n spier in de flesse e´had!"
Joh, zó was Kotjen, hee bleef altied metspôllen!

Brookhutjens Teet.
tekening: Stef Staring.

GROENLO TUSSEN 1690 EN 1702.

Opmerking: leest U, indien mogelijk, eerst Thielen Enclave pagina 131 t/m 149.

Vooral voor de Katholieken was dit een bewogen tijd. De Hollandse Missie was aanwezig in de persoon van Petrus Codde, aartsbisschop van Sebaste i.p.i., de apostolisch vicaris, gesteund door de geestelijkheid van Twente met o.a. deken Herman te Hoente met het klooster De Glaan als bolwerk.
In Grol was echter geen eigen priester van de de Hollandse Missie. De zielzorg was geheel in handen van de Paters Conventuelen met kerk en klooster te Zwillbrock. De paters genoten de onverdeelde sympathie van de boerenbevolking in de buurschappen Beltrum, Avest, Lintvelde en Zwolle. Ontegenzeggelijk hadden de paters grote verdiensten voor het behoud van het katholieke geloof in het kerspel Groenlo.

In die tijd traden drie groeperingen in het strijdperk. De requesten wijzen het uit. Allereerst de aanhangers van Zwillbrock met Dr. M. van Basten aan het hoofd. Dat waren vooral de buurschappen. In de stad waren de geesten meer verdeeld. Er was een groep voorstanders van de Observanten uit Vreden met J.H. de Roller J.U.D. aan het hoofd, en een groep die heil zag in een priester uit de Hollandse Missie. Leider o.a. Dr. A.H. Meyeraan. De requesten waren in het algemeen vóór de paters van Zwillbrock, maar ook tegen de paters. Dit kwam van die gelovigen, die zich ergerden aan de levenswijze van enkele paters. Er was ook een request ten gunste van pater de Roller, de Observant. Men treft deze requesten aan te Oldenzaal in de Oudheidkamer onder 33a en in Utrecht in de Collectie Rijsenburg in het katern van Hofman onder Groenlo no. 1130.

Een bloemlezing uit het vele materiaal.

5-15 februari 1694:

M. van Basten, R. Warnsinck en J.R. de Roller wijzen met nadruk op de verdiensten van de paters van Zwillbrock voor de zielzorg van de parochie Groenlo

4-14 mei 1695:

Stuk ten gunste van de paters van Zwillbrock wegens hun ijver en

opofferingen, die zij zich getroost hebben. (geen handtekeningen, nederlands)

3 juni 1695:

Frederik Christiaan, bisschop van Münster, belast Henricus Wichartz, pastoor te Bocholt, een onderzoek in te stellen naar de oorzaken van de onenigheden te Grol en daarover een waarheidsgetrouw rapport op te stellen.

6 juni 1695:

Request van de hand van Dr. M. van Basten. Henricus Wichartz, pastoor te Bocholt, had inmiddels gesondeerd of er veranderingen in de zielzorg te Groenlo wenselijk waren, tot dan toe uitgeoefend door de paters van Zwillbrock. Het request is het welsprekende antwoord op die vraag: men wenste de paters te behouden. Dr. M. van Basten wijst daarbij speciaal op pater Rochus Tebus. 28 handtekeningen. (Thielen, bijlage 4, p.222).

16-26 augustus 1696:

Request van inwoners van Grol tegen de paters van Zwillbrock. Met name wordt geproken over personen uit het klooster "die de gemeente van Grol door haer aenstootelijck leven ergerlijck en onlijdelijck waren" en die verwijderd moesten worden. Voor de handtekeningen zij verwezen naar Thielen Bijlage 5, pag.222.

Het lijkt erop dat het request tegen de paters van 16-26 augustus 1696 sluit met een bedekt dreigement tot de bisschop van Münster. Er wordt immers gezegd, dat men zich ter veiligstelling van de conniventie (= oogluikende toestemming) de R.C. religie zal moeten wenden daarheen waar krachtens de canonieke wetten dat verwezenlijkt kan worden.

Dit dreigement werd in 1698 uitgevoerd, doorsdat dezelfde groep Petrus Codde verzocht een priester uit de Hollandse Missie voor Groenlo te bestemmen. Zie verder onder het jaar 1699.

In het stuk van 16-26 augustus 1696 wordt mijns inziens verwezen naar het stuk van 25 februari 1696 (Hofman Kerspel Groenlo AAU no.22, pag. 59, no. 56), waarin sprake is van een afspraak met de Magistraat, in dier voege dat de Magistraat de Katholieken zou waarschuwen, als er van buiten de Magistraat een strenger optreden tegen de papisten dreigde. Dat betekende dat de conniventie gekocht was. (Hier zij verwezen naar Thielen Enclave pag. 134

eerste alinea, waar de auteur het stuk foutief interpreteert. Thielen gaf het in correspondentie met mij toe).

We komen daarmede tot een tweede facet van de geschiedenis van Groenlo na 1690, namelijk de herhaalde en verwoede pogingen van de predikanten H. Meyling en Coenraad van Hasselt om de Magistraat tot strenger optreden tegeen de paapse stoutigheden te bewegen. Ik herhaal niet wat reeds eerder geschreven werd en verwijs naar Grepen uit het Grolsch verleden, Deel II, pag. 52-59 en Hofman AAU XXII nrs. 53-56. Ik wil slechts wijzen op twee punten. In de brief aan de Magistraat van 7 mei 1695 zeggen de predikanten of zo men wil de Kerkeraad, dat de Magistraat te lauw is in deze kwestie of misschien bang is voor de Roomsen, of dat er sprake is van een bedriegelijke verstandhouding. Welnu, dat laatste wordt in 1696 op 25 februari werkelijklheid. Immers, wat betekende "En datt haer Ed. Achtbaere van de stadt van Groll <u>in futurum naebuirlijck in voorseide exercitie ons sullen laeten continueren, immers waerschuwen als van Hoogher Overicheit daerin naerdere versieninghe mochte geschieden."</u> anders dan een bedriegelijke verstandhouding? De schepen/burgemeester Kerkhoff, tevens lid van de kerkeraad en dus uitstekend op de hoogte van het gevoelen van de predikanten, neemt de honderd gulden van de boete in ontvangst en zegt tevens toe -uiteraard mondeling, zo voorzichtig was hij wel! - de Katholieken te waarschuwen, als bij voorbeeld het Hof van Gelre een strenger optreden tegen de Roomsen beraamde. Niet voor niets spreekt het latere request tegen de paters de dato 16-26 augustus 1696 van "gekochte conniventie". Deze conniventie mocht niet door onenigheid onder de Katholieken in gevaar gebracht worden, want ieder had tot betaling van de boete bijgedragen.
De conclusie moet dus luiden, dat de katholieke gemeenschap in Groenlo, wel verdeeld over de jurisdictiekwestie, na 1696 met een vrij gerust hart ter kerke kon gaan, ook in een particulier huis in Grol, dankzij de "gekochte conniventie" of oogluiking.
Bovendien valt het op, dat de naam van de latere pastoor H.O. van Munster in de jaren 1686 tot 1702 in het Memorie- en Resolutieboek van de stad Groenlo niet genoemd wordt.

<u>Het Jaar 1699.</u>

Een zeer belangrijk jaar voor het kerspel Groenlo.

Volgens Hofman viel er echter niets noemenswaardigs voor, want over de periode tussen 25 februari 1696 en eind 1702 publiceerde hij in AAU 22 geen enkel stuk, dat direct betrekking had op het kerspel Groenlo.

Dat is zeer verwonderlijk, want hij kende:

a) Ein kurtzer Beweis etc., waaruit hij op pag. 42 van AAU 22 wel een deel aanhaalt, maar het betoog niet noemt;
b) het Memorie- en Resolutieboek uit die tijd;
c) enkele attestatie uit het jaar 1699 in de collectie Rijsenburg Groenlo 1130, die hij wel copieerde doch niet publiceerde, misschien omdat hij de inhoud te choquant vond.

Wél publiceerde hij de Memorie over de stichting van de statie Groenlo (AAU 22 no. 57), waarin hij mededeelt, dat enige burgers in 1698 de apostolisch vicaris Petrus Codde verzochten een bekwame en voorbeeldige priester naar Groenlo te zenden. Daarom in het kort de feiten op een rijtje.

A. Willem III benoemde in 1699 de volgende Magistraat:
Christiaan Carel vrijheer van Lintelo tot den Ehse, Diederik Volmer, Herman van der Hardt, Jam Engelbert van Gelder, Bernhard Holtberent en Jan Willem Vos.

In 1702 vergat Willem III de vrijheer van Lintelo, benoemde Rudolf Jan Chalen voor de overleden Jan Willem Vos en herbenoemde de anderen.

Nu moeten enkele feiten met elkaar in verband worden gebracht. Op 17 april 1702, op Paasmaandag -toen een verplichte feestdag-, werden door gemeentedienaren ornamenten uit het Rijkenberg in beslag genomen (AAU XXII pag. 66.) Dat gebeurde niet op bevel van de Magistraat, maar van enkele heren. Het Mem. en Res. boek meldt dan ook niets hierover. Maar de consternatie onder de katholieke bevolking was er niet minder om.

Op 19 april, dus twee dagen later, werd de vergeten vrijheer van Lintelo tot den Ehse als lid van de Magistraat gecoöpteerd. Dat gebeurde door Volmer en Schalen, terwijl van der Hardt het nodig vond daartegen te protesteren. Dat was veelzeggend, niet minder dan het feit, dat Volmer en Schalen de benoeming aan van Lintelo mededeelden. Van Lintelo nam de benoeming met veel genoegen aan. Dat lijkt erg veel op factievorming binnen de Grolse Magistraat.

Ik moet hier dan ook wijzen op mijn artikel over de Plooierijen in Groenlo, Jaarboek Achterhoek en Liemers 1988 pag. 17. Daar kunt U de overwegingen lezen, die mij brachten tot de conclusie, dat van der Hardt de hoofdschuldige moet zijn geweest van het incident op Paasmaandag 1702. Hij kreeg dan ook in maart 1703 zijn trekken thuis, toen de gemeenslieden hem, van Gelder en zijn zwager Holtbarent niet herkozen voor de Magistraat. Chronologisch zou Thielen in zijn bekende boek het incident op twee plaatsen hebben kunnen noemen, namelijk op pag. 148 als episode in de jurisdictiestrijd tussen Codde en de bisschop van Münster, en op pag. 181 bij de behandeling van de parochie Groenlo.
Het incident op Paasmaandag had echter niets te maken met de jurisdictiestrijd en werd dus op pag. 148 niet genoemd. Op pag. 181 noemt hij het incident wel, echter met twee onnauwkeurigheden, namelijk de ornamenten werden niet weggehaald op last van de Magistraat, maar op last van enige heren van de Magistraat (AAU XXII pag. 66, regel 9-10), terwijl de tekst van de Memorie geen aanleiding geeft om te veronderstellen dat het incident in 1703 zou zijn voorgevallen. Dit moet volkomen uitgesloten geacht worden voor het jaar 1703, omdat tweede Paasdag in 1703 op 9 april viel en op 10 maart 1703 - en dat was veel belangrijker - een nieuwe Magistraat door de gemeenslieden was gekozen, juist als gevolg van het incident van zeventienhonderd en twee. Wat zeggen wil, dat het incident allesbehalve in de lucht kwam te hangen, zoals Thielen suggereert. Het incident had juisr politieke gevolgen en verklaart voor een goed deel de inzet van de katholieke grootburgers tijdens de Plooierijen.

Zoals gezegd liepen van der Hardt, van Gelder en Holtbarent op 10 maart 1703 de Magistratuur mis, werden op 6 januari 1704 weer op het kussen getild, maar op 22 februari 1704 werd de Nieuwe Plooi radicaal doorgevoerd en verdween Van der Hardt tot 1710 van het toneel.

B. Puur kerkelijk gezien ging op 22 augustus 1699 de kogel door de kerk. De apostolisch vicaris Petrus Codde stond na lang weifelen de jurisdictie over Groenlo de facto af aan de bisschop van Münster, die deze jurisdictie ook over de door Codde benoemde H.O. van Munster uitstrekte. Dat betekende dus, dat de bisschop H.O.

van Munster als pastoor van de nieuwe statie Groenlo erkende. Antonius Wissingh, minister provincialis van Bocholt, schreef daarover aan Dr. M. van Basten: "Met smart heb ik vernomen, dat de heer H.O. van Munster door Zijn Doorl. Hoogw. de Vorst van Münster aangewezen is om pastoor of missionaris te zijn van de Grollenaren in stad en binnenpalinge tot niet gering nadeel en schade van ons convent in Zwillbrock en ten detrimente onzer orde."
Hij riep de hulp en bemiddeling van Dr. M. van Basten in. Dat was de normale reactie van pater Wissingh. Ze was immers logisch. Hij moest vrezen, dat de pastoralia zoals huwelijk voor de stad Grol en het Schependom voor de paters verloren zouden gaan, als H.O. van Munster daadwerkelijk pastoor over de statie zou zijn.
Het bleek echter al spoedig, dat de soep niet zo heet gegeten werd als ze werd opgediend. Pater Wissingh wist de weg naar Ahaus te vinden, de plaats waar de bisschop resideerde.
Met verwijzing naar Thielen pag. 150 onderscheid ik de volgende etappes:

26 augustus 1699:
Wissingh in Ahaus zonder succes.

5 september 1699:
Request van Van Basten, spreekt over de aversie van Katholieken tegen de Paters, vindt dat grenzeloos ondankbaar tegenover het enorme werk, dat zij in 100 jaren in weer en wind blootgesteld aan allerlei gevaren, hadden verricht.

september:
Brief van de paters met een misleidende tekst, maar met veel handtekeningen.

20 september 1699:
Verschillende attesten, waarin de handelingen van van de paters ontmaskerd worden door de jonge pastoor H.O. van Munster.

Pasen 1700:
Katholieken uit het kerspel Groenlo trekken massaal naar Zwilbrock om daar de paascommunie te ontvangen. Daarmee overtraden ze het kerkelijk gebod, dat de paascommunie in eigen parochiekerk voorschreef. Om het formele aspect te bewaren werd onmiddellijk een pater als kapelaan van Van Munster aangesteld.

5-7 juli 1700:

Voorstanders van de pastoor bereiken, dat het de gardiaan te Zwillbrock verboden werd pastorale functies uit te oefenen.

20 mei 1701:

De Conventuelen mogen in Groenlo en Zwolle pastorale functies uitoefenen als de gelovigen dat wensen. In Beltrum, Lintvelde en Avest mocht dat alleen als de pastoor erom vroeg, of als de gelovigen er met de goedkeuring van de pastoor erom vroegen.

C. <u>Het moeizame begin van het pastoraat van H.O. van Munster.</u>

Wanneer komt H.O. van Munster naar Groenlo?

Dat heb ik niet exact kunnen vaststellen, evenmin als Thielen. De Memorie in AAU XXII laat de datum open met tussen haakjes de toevoeging "vóór 2 mei 1699". Hofman, die de memorie publiceerde kon het dus ook niet zeggen. Het is opmerkelijk dat er nogal nonchalant met de datum gejongleerd wordt, ook door Thielen. Vóór 2 mei dus. Ergens naders blijkt dat 25 februari te zijn. Thielen noemt dan op pag 135 22 februari en bedoelt daarmee de terugkeer van Van Munster. Dat is in een brief van Codde te lezen. Op 8 februari 1699 draagt Van Munster de mis op in de boerderij Pannemans(Thielen pag. 142). In de noot op pag. 141 schrijft Thielen dat Van Munter vóór 14 februari 1699 in Groenlo was. Dat zou zeker kunnen, omdat

a) het verzoek om eem bekwaam priester aan Codde in 1698 werd gedaan

b) er zeker enige tijd nodig was om de gemoederen in Groenlo zo te verhitten, dat Van Munster na 8 februari zijn heil in de vlucht zocht.

Op grond van het bovenstaande houd ik het voor waarschijnlijk, dat H.O. van Munster in de eerste of tweede week van januari 1699 naar Groenlo is gekomen. De opmerking van Thielen in noot op blz. 141 had wel een plaats in de hoofdtekst verdiend.

<u>De attesten.</u>

Zoals reeds gezegd stond Codde op 22 augustus de jurisdictie af aan Münster en Münster strekte dat logischerwijs uit over de missionaris H.O. van Munster, die daardoor pastoor werd, minstens

over de stad Grol en het schependom. Daarmede stonden de paters van Zwillbrock gedeeltelijk buiten spel. Pater Wissingh uit Bocholt was daardoor vrijwel radeloos en wendde zich tot Dr. van Basten. Feit was echter, dat de paters zich van de bisschoppelijke opdracht aan van Munster en hun uitsluiting miets aantrokken. Dat bewijst de brief van dr. Meyeraan van 16 september aan de bisschop, waarin gewezen wordt op de activiteiten van de paters binnen Groenlo.
Namen werden genoemd. De pater vicarius Bernard Lengers wenste zich niet te onderwerpen aan een pastoor van 20 (! sic) jaren. Hij bezocht zieken zoals Reiner Boonenbergh en las in diens huis voor 6 mensen de mis en op dezelfde dag wat later bij Dr. van Basten. Pater Heetmate deed hetzelfde bij Swier Wachelen.
In dezelfde brief schreef Dr. Meyeraan, dat de gardiaan, de pater Vicarius, broeder Anton Vellers en een snijdersjongen genaamd Reiner Froninck, met een grote brief buurschappen en de stad afliepen om handtekeningen in te zamelen. Daarmede zijn we bij de attesten beland, want deze houden zich met het inzamelen van die handschriften bezig.
Het waren er drie, alle drie gedateerd 20 september 1699, een zondag. De eerste was ondertekend door Bernard Hatters, Derck van den Entere en Joan Bern. Ruissing, de tweede door Johan Frantz Ham en de derde door Theodorus van Eijll J.U.D., de bekende advocaat uit Zutphen. Zijn beide broers woonden in Rome. De een was biechtvader in de Sint Pieter, de ander eveneens Doctor Juris.
Men kan er gerust van uitgaan, dat de actie door pastoor H.O. van Munster beraamd was, ook al zegt de ondertekenaar van het tweede attest dat hij toevallig in Groenlo was. Het derde attest van van Eijll is het kortst en laat ik hier volgen.
"Ik, onderscreven ter instantie (= op aandrang) van de Heeren en Burgeren van Groll versoght sijnde, attestere en ben berijt altijt te verklaren, dat ik bij geval en en passant den H. Dienst en Sermoon ter plaetse Pannemn-stede tegenwoordigh den Eerw. Heer van Munster heb hooren te kennen geven en afvragen:
"ofter eenige van sijne tegenwoordig sijnde (nae mijn gissinge omtrent 700) noch begeerig waren, gelijck voor eenige dagen hadden geteekent, en noch liever wilden aannemen d'Eerw. Heeren en Paters

van Swillbroeck, als sijn Eerw., dat dusdanige het minste teeken souden geven oft uytgaen;"
so darf ik ondergeschr. seggen, dat ik niemant gesien hebbe, die eenigh teeken getoont heeft ofte is uytgegaen.
Oorkont mijn hant (get) Theodorus van Eijll J.U.D.
Gegeven binnen Groll den 10/20 sept. 1699."

Ter precisering nog een aanvulling uit de meer uitvoerige attesten. Er wordt gezegd, dat de paters van Zwillbrock enige dagen geleden met een grote brief buiten en binnen Grol gelopen hadden (zie de boven aangehaalde brief van Meyeraan) om deze te laten tekenen met de woorden, dat er niet meer in geschreven stond dan de vraag of zij de parochianen niet eerlijk bediend hadden en of de gelovigen iets op hun eer en naam aan te merken hadden. Maar in werkelijkheid stond er ook in (het was natuurlijk Latijn!), dat aan de bisschop verzocht werd de pastoor uit Grol terug te roepen. Daarvoor hebt U getekend, zei de jonge van Munster in de volle kerk. Zijn vraag luidde daarom: Blijft U daarbij? Zo ja, wilt U dan een teken geven of dit bedehuis verlaten?

De attesten bewijzen, dat Van Munster wel kerkvolk wist te trekken. Bij Hofman kan men lezen, dat hij een welbespraakt man was. Dat wil echter nog niet zeggen, dat zijn toehoorders ook trouwe parochianen waren. Dat bleek wel met Pasen 1700, toen van Munsters parochianen massaal naar Zwillbrock trokken om daar hun Pasen te houden, zodat ijlings een pater Conventueel als kapelaan moest worden aangesteld.

Op 5/7 juli 1700 werd echter de gardiaan van Zwillbrock verboden in het kerspel Groenlo pastorale functies zoals het inzegenen van een huwelijk uit te oefenen. Dat zou als resultaat van de attesten aangemerkt kunnen worden.

Daarop volgde het decreet van 20 mei 1701, dat weer meer armslag bood voor de paters en tot 26 februari 1766 van kracht bleef. Van Munster heeft dit decreet vredelievend en tolerant gehanteerd, in tegenstelling tot zijn opvolger Aleman die een hardere gedragslijn volgde.

Daarmede zijn we aan het einde gekomen van de ontwikkeling, die we nader wilden beschrijven.

Haaksbergen, november 1990 N.J. Tops.

Er moet nog een omissie hersteld worden.

Een niet onbelangrijke gebeurtenis uit het jaar 1699 moet nog genoemd worden. In dat jaar stond de Magistraat van Groenlo twee van de vijf Magistraatsvicarieën af aan het Kwartier van Zutphen. Dat waren de vicarieën van het H.Sacrament en van de H.Anna. Zij brachten in die tijd tesamen 300 gulden op. Toendertijd studeerden daarvan L. van Eybergen en Gos Heutinck. Zij mochten de studie ook na de afstand nog voortzetten. Daarna miste de Magistraat het recht van collatie en konden er dus geen schepenzonen uit Grol van die gelden studeren. Dat betekende een verarming voor de Magistraat maar ook voor de stad. De stad had in de loop van de 17e eeuw, vooral na 1648, toen de militaire noodzaak niet meer zo gevoeld werd en de roep om afdanking van troepen steeds luider klonk, steeds minder inkomsten van buiten ontvangen, zoals servitiegelden. Gebrek aan geld werd steeds meer voelbaar en de handel in de stad had nauwelijks betekenis. De Magistraat was daardoor gedwongen schulden te maken bij het Kwartier. Deze verplichtingen waren in 1699 opgelopen tot het forse bedrag van 10 349 gulden.
De Magistraat zag daarop geen andere uitweg dan afstand van de beide vicarieën. Daartoe behoorden het erve Hummelinck en de caterstede Grotenhuis, beide in Lievelde gelegen benevens een aantal stukken land o.a. op de Meulencamp.
Het betreffende document dateert van 2 oktober 1699. Voor de stad Grol ondertekende de schepen Dr. van Gelder.
Het staat te boek als: Extract uit de Memorien en Resolutienboeck van de Gedeputeerde Staten van de Graefschap Zutphen.

Haaksbergen, voorjaar 1991 N.J.Tops

Ruurlo. Pro Justitia.
Zaterdag den 4 Maart 1826.
Nadat op den 3e jl. des achtermiddags ten vier uuren aan ons berigt was dat HARMEN JAN LAMMERS, Maalknecht bij den Molenaar te Ruurlo en STEVEN te WINKEL Landbouwer in deze gemeente woonachtig, voor het schutting welk van de watermolen alhier hadden zien aangedreven een hengelkorf met een gekorfde deksel, hebben dezelve met die uit het water te halen bevonden dat dezelve aan den arm van een mensch wierd gehouden en hebben hierop uit het water gehaald een manspersoon die bij nadere schouwing gebleken is te zijn HENDRIK JAN den OLDE, bijgenaamd JAN van GROL geboortig te Groenlo en uit het gasthuis van voornoemde Stad wekelijks trekkende dertig cents, gepatenteerd als verkoper van liedjes, in echt hebbende AALTJEN van den OEVER, welke beide reeds sedert vele jaren met hunne handel deze gemeente hebben bezocht.
Geene andere huizen in de nabijheid zijnde, hebben wij denzelven in het melkhuis van het huis Ruurlo bij een behoorlijk vuur geplaatst en eenige geschikte manspersonen opgeboden met welker hulp wij beproefd hebben of er mogelijkheid was om het leven in denzelven terug te brengen, doch vruchteloos. Wij hebben in mediaat en per expresse den Heelmeester dezer gemeente, wonende te Hengelo hiervan verwittigd en denzelven uitgenodigd om op de spoedigst mogelijke wijze de schouwing van dit Lijk te willen komen doen.
Deze Heer heeft zich dan ook heden morgen ten tien uuren alhier tot dat einde gesisteerd en ten onzen overstaan en ten overstaan van eene daartoe opgeboodde wacht de schouwing van voorschreven lijk voorgenomen.
Naauwkeurige bezigtiging heeft de Heelmeester bevonden dat de opperhuid overal onbeschadigd was, geene breuken van botten plaats hadden en geene verwrikkingen van leden of breking van den nek aan het lijk bespeurd wierden en het uit dien hoofde moest beschouwd worden dat hij eenig en alleen in het water verstikt en verdronken was.

In den Korf voornoemd aan zijnen arm gevonden, bevondt zich een stuk spek, benevens een geruitte halsdoek, welke laatste hij op den tweeden dezer in commissie uit den winkel van JACOBUS SLEGTEN in dit dorp voor de vrouw van JAN LOMAN had medgenomen, en die zich alsnog in den korf in het locaal van het lijk bevindt.
Volgens straatgeruchten zoude hij HENDRIK JAN den OLDE benevens zijn vrouw AALTJEN van de OEVER en eene zekere DERSKEN BASOSKI te Zutphen te huis horende op den tweeden dezer zich zeer lustig gemaakt hebben met het gebruik van starken drank. Het is uit dien hoofde allervermoedelijkst dat hij een man van vijfenzeventig jaren oud zijnde uit hoofde van ouderdom reeds verduisterd in het gezucht en beneveld door den starken drank het spoor bijster geraakt en in plaats van den weg te houden in de Molenbeek is gelopen.
Wij hebben hiervan dit Proces-Verbaal opgemaakt en ten dage en jare voorgeschreven en ondertekend.

De Burgemeester van Ruurlo.

Ruurlo den 6 Maart 1826 no 50
Onderwerp. Verdrinken van H.J. den Olde.
Ik acht mij verplicht U Ed.Achtb. dat HENDRIK JAN den OLDEN, bijgenaamd JAN van GROL, marskramer in boekjes en liedjes, inboorling der gemeente Groenlo on den 3e dezer maand alhier dood is uit het water gehaald. De visitatie van het lijk volgens de wet alhier bewerkstelligd en op onze aanvraag de autorisatie ter begraving van den Heer Officier van Justitie geobtineerd zijnde zal het lijk heden ter aarde besteld worden. Het heeft ons toegeschenen ten aanzien van het heenkleden, doodkist en begraving, de kosten zoo menasieus te bepalen als mogelijk is.
Ik heb de eer de nota van kosten ten bedrage van ƒ 6,70 hierbij aan U Ed.Achtb. overtezenden, sustinerende dat de zelve door het stedelijk bestuur der Stad Groenlo, als aan den overledenen uit de fondsen van derzelver Gasthuis een wekelijkschen onderstand betaald hebbende, aan mij volgaarne worden gerestitueerd.

Mogten intusschen de begrippen van U Ed.Achtb. met de mijnen verschillen dan verzoek ik hieromtrent een officieel antwoord, ten einde mij te kunnen adresseren waar het behoort. (was gerigt aan de Hr.Burg.en Weth.der stad Groenlo)

Ruurlo den 9 Maart 1826. no 52.
Ter voldoening aan UEGebGestr. missive van den 5 dezer no 153 heb ik de eer te berigten, dat AALTJEN van de OEVER zich uitgevende voor de huisvrouw van HENDRIK JAN den OLDEN, op den dag voor dat hij dood uit het water gehaald is, bij haar niet is gezien; maar dat DERSKEN BASOSKI op dien dag voormiddags met hem binnen het dorp in eene Jeneverkroeg van den kleermaker LAMMERT MECKING was geweest en jenever gedronken hadden, doch was hij toen nog niet dronken geweest, maar wel het vrouwspersoon, van daar schijnenzij den weg ingeslagen te zijn naar de buurt den Veldhoek, alwaar zij doorgaans logeerden. Om daar te komen moet men passeren door eene buurschap de Haar genaamd, alwaar zij zijn aangeland bij den tapper JAN LOMAN om jenever gevraagd hebben doch welke door dezen eerst is geweigerd omdat die vrouw reeds dronken was, maar eindelijk op aanhouden van HENDRIK JAN den OLDEN gegeven is. Van daar is het vrouwspersoon vertrokken zoo men meend naar Hengelo, en moet de overledene in plaats van naar zijn gewoon kwartier in den Veldhoek te gaan, den weg zijn ingeslagen naar het dorp van waar hij gekomen was en zoodoende door bedwelming in den zoogenaamde Molenbeek gelopen zijn. Meer zekers heb ik te dezer zaak niet kunnen ontdekken.
(brief gerigt aan de Heer Officier van Justitie te Zutphen)

Ruurlo

Onderwerp: kosten van begraving van een drenkeling.

In aanmerking genomen hebbende, dat HENDRIK JAN den OLDEN, marschkramer, op den 3 jl. alhier verdronken, zoo als ik de eer gehad heb U Ed.WelGeb. te communicren - te huis behoord te Groenlo, niet alleen maar ook uit de Gasthuisfondsen van Groenlo gesubsidieerd wordt; komt het mij voor dat de kosten van des zelfs begraving , door het bestuur der Stad Groenlo behooren gedragen te worden.

Tot dat einde mij aan Burgemeester en Wethouderen van voors; Stad bij missive van den .... no.. gewend hebbende, met toezending van eenen specifieken staat van geimpendeerde kosten, luidende als volgt:

Voor Jenever bij het aanwenden van Middelen, om te beproeven of het leven konde terug gebragt worden...	ƒ--.25
Voor een Expressen aan de Heer Officier van Justitie	ƒ--.40
Voor een Expressen aan den Heelmeester te Hengelo	ƒ--.30
Voor een doodkist	ƒ 5.--
Voor Jenever bij het kisten	ƒ--.25
Voor Jenever bij het begraven	ƒ--.50

Totaal	ƒ 6,70

Heb ik gemeend hiervan door deze aan U Weled.Geb. kennis te moeten geven. Ik meen mij te mogen vlijen, dat U Weled.Geb. in deze mijne verrigting het mogelijkste menagement van kosten duidelijk zal gelieven te bespeuren.

Voor het bewaken van het lijk door twee personen voor en na de visitatie zijn geene kosten ingebragt geworden.

De Burgemeester van Ruurlo

J.A.LUITJES.

Stukken uit archief Gemeente Ruurlo betreffende
Jan den Olden alias Jan van Grolle (1826)

Groenlo voorjaar 1991 J.Boekelder

't Grolse Gasthoes.

A'j nóó in 'n bejaordenhoes komt , vindt ie'j 't heel gewoon dat dee olde leu 't daor zo good hebt. Zee hebt 't joh hard verdeend. Maor a'k zo terugge kieke , naor de tied van veur den oorlog 1940-45 dan scheet mi'j de treune in de ogen, wat hebt déé oldjes 't slecht e'had.
In Grolle in 't Gasthoes, was'n gedeelte van 't zekenhoes in e'richt as tehoes veur olden van dagen.
Ie'j hadden daor ne afdeling dee bestond oet ne langen gang met an weerskanten allemaole kämerkes. Daor zaten leu in dee zich daor hadden in e'kocht, zee hadden nog een klein betjen privacy. Maor dee hele arme sloebers, dee 't zelf neet konden betalen , lèven en slepen in grote zalen. Noo neum ik wal Grolle, maor 't was ovveral 't zelfde. Dee zusters wee doar eur wark deden, ku'j dee slechte sociale umstandigheden neet kwaoluk nemmen. De tied was no eenmaol anders.
Veer keer per dag kwam d'r ne zuster op de oldemansleu-zale en dan stoppen zee dee olde männekes ne piepe vol rooktabak. Noo waren d'r in dee tied völle keerls dee neet rookten, maor proemden. Dee leu kregen 3 keer per dag ne knobbe proemtabak achter de kiezen e'drukt en dan waren dee ook weer zeute. Midden de zale stond 'n kistjen met zand en daor konden dee keerls euren tabakssap in spi'jen.
In dee tied waren d'r hele strenge hoesregels en wee zich doar neet an heel, wodden streng e'straft. Dan wodden d'r zovoort eur dagrantsoen rook of proemtabak in e'trokken!
Noo mo'j neet denken dat doar zonne begravenisstemming was, boh nee, doar waren vake van dee echte stadstypen op zonne zale, dee de mood d'r wal in helen.

Zo had ie'j ne Jan Plekkenpol.
Den was vrogger bi'j Hemeltjen ne lange tied as scheerbaas e'west. Den vroog ens an de zuster om ne borrel. Dee zuster keek Jan an en zei,"Met de feestdagen krijg je een borrel en als je er nu een wilt hebben, moet je hem zelf maar kopen".
Dee zuster wist ook wal dat dee männekes gin geld hadden , want ze kregen in dee tied gin zakgeld. Maor Jan heel zich groot en zei, "Noh, dan gao ik d'r mi'j zelf wal eene kopen".

Den Jan den leek van gestalte en gezichte heel völle op Hans Moser, den Duutsen filmster in dee tied.
Too 't oorlog was e'wodden, leep Jan Plekkenpol ens in Grolle op de markt te wandelen. Van oet "De Moriaan", 'n cafe, kwamen d'r dre hoge Duutse officieren anlopen. Zee waren met mekare heftig an 't diskeseren en zee waren Jan al haoste veurbi'j e'lopen, too eene van dee Pruusen opzied keek en zienen blik op Jan veel. As deur de bliksem e'troffen blif den officier staon en terwijl dee andere twee ongemarkt deurloopt, zegt den eenen tegen Jan, "Heil Hitler, Herr Moser".
Jan kik um an en zegt op zien Grols, "Ik denke das dow di'j vergist".
"Ach so,Herr Moser, ich nehme an Sie sind wohl privat und haben eine Geheimsache zu erledigen. Verzeihung für die störung und noch ein angenehme Aufenthalt in Holland".
Nog strammer en imposanter marscherend as veur dat 'incident' leep hee weer naor dee andere officieren hen,dee langzaam waren deur e'lopen. Nog net kon Jan heuren dat den eenen tegen dee anderen zei, "Dass ist Herr Moser, ein richtigen Bühnespieler, aber mir kan Er nicht veräppeln".

In de kämerkes waor at ie'j ow konden inkopen, wonen ook ne man met de bi'jname Bernard van Zusteren.(van Knikkink Siene). Umdat hee 'n betjen verstand van electrik had, hadden dee zusters um neudig at d'r argens ne stekker of ne lampe 't neet meer deed. Zo gedeunig spöllen hee in 't Gasthoes de rolle van ne soort hoesknecht.
Vlak veur de oorlog en ook nog daornao, haden ze in 't Gasthoes ne eigen radiocentrale, daor hadden ze Bernard maor baas van e'maakt.
In elke zale en kamer hing ne loedspreker en van oet ziene centrale bedeen Bernard de knöppe.
s'Morgens umme vief uur hadden de zusters in de kapelle al ne misse. Bernard schakelen dan de radio in en deur 't hele Gasthoes hen ko'j de misse volgen. A'j d'r neet naor wollen luusteren konnen ie'j um neet afzetten want an den loedsprekker zat gin eenen knop. Nee, dat regelen Bernard allemaole veur ow.

Noo was doar neet hele dagen dat ding an, dat neet, 't was maor veur 'n paar uur daags dat d'r wodden oet e'zonden.

At 't mooi weer was en de radiokamer toch neet bezet hofen te wodden, kon ie'j Bermard op zien damesfietsken deur Grolle zeen gaon. Dee fietse glom en blonk van alle kanten. Daorbi'j had hee van alle tierelantijnen d'r op en d'r an e'maakt. An weerskanten van 't stuur had hee 'n groot kiekspegel e'maakt. Dann nog zonne voestgrote, ronde belle dee hee met 'n trek-koord kon bedeen. Joh, hoo hee dat lappen weet ik nog neet, maor at hee d'r an kwam fietsen en ie'j sprongen neet gauw genog an de kante, dan trok hee an dat koord en dan rinkelde de belle!
Wieters had hee nog zonne soort misthoorn, zonne treuter met ne gummibal d'r an, an 't stuur e'maakt en neet te vergetten ziene lampeköppe. Ik geleuve dat hee wal dree lampen op de fietse had e'bouwd en 't breen ook allemaole nog!
Maor het was meestal ne grewwel van ne keerl.
At hee van de zusters ne afjach had e'kregen kon ie'j dat altied an de muziek dee hee leet drae'jen wal marken. 't Kon wèzen dat hee dan de hele golflengte afzocht en waor 't zwaor-ste stuk muziek en 't grootste gepingel an was, dàt nam hee dan ovver en zenden 't oet!
Ens had de zuster beloofd dat de leu op zaoterdagaovond naor 't programma "negen heit de klok' mochten luusteren. Maor Bernard had dén dag van de moeder overste weer wat ovver de leupes e'had en 't programma "negen heit de klok' wodden mooi neet deur Bernard op den draod e'zet!

Op 't stuk grond tussen 't Gasthoes en de Tramstraote hadden de zusters ne groten moestuin. Wanneer de tied doar riepe veur was mosten van dee olde keerlkes oet 't mannenhoes de zusters helpen met wieden en oogsten. Eerdbèzen,karsen, stekkebèzen, appels, peren en bonen , van alles wodden daor verbouwd.
Wi'j blagen stonden dan van achter de hegge en puntdraod, an de Tramstraotkante, too te kieken. Wi'j kregen altied wal ne handvol met at wi'j dat an de zusters vraogen, maor joh ie'j weet wal, 'n kinderhand is gauw gevuld maor 'n kinderoge neet.

Zo kwam 't dat wi'j, vooral in de schoolvacantie-tied, s'middags um 3 uur, at de zusters allemaole in de kapelle zaten umme euren lof te hollen, wi'j ovver de puntdraod en deur de hegge kroppen umme van al dat lekkers wat te pikken.
Noo was den tuin neet helemaol onbewaakt, want d'r leep zonne al bejaorden man rond, wee ze daor tuinbaas hadden e'maakt. Wi'j mosten wal oppassen at dén ow neet in de vingers kreeg. Hee heette Huuskes, maor wi'j neumen um "Den Snook".
Dat was precies ne bi'jname wee bi'j den keerl paste, want a'j dachten dat d'r gin onraod in den hof was had hee ow net te pakken. Met 't hardlopen konden wi'j um wal de baas bliven maor wi'j mosten, at wi'j oet ziene grote hande wollen bliven, ook nog weer ovver den puntdraod en deur de hegge. Noh doar maken hee ziene hardloop-achterstand dan weer good en kreeg hee ow doar te pakken.
Dan kregen wi'j eerst een duftige drae'je um de oorne en wodden wi'j 'n uur vaste hollen in zonne olde gereedschapsschuure. At de zusters dan weer oet de kapelle kwamen nam hee ons mee naor de hoofdzuster. Doar kregen wi'j dan ne boetepredikatie te heuren en met ne schup onder de konte (neet te hard) konden wi'j weer ophoepelen. Ik mos dan altied nog al; gauw huulen, daorumme kreeg ik, at dee zuster mi'j naor hoes stuurde, altied ne handvol karsen extra.
Maor éns hebbe wi'j blagen, met 'n heel stel, Den Snook te pakken e'nommen.
Hee had vlak an de grachtkante van dee kasbäkke staon waorop hee glasplaten had e'legd. Daorin kweken hee slao, andievie en alle soorten koolplanten. Wi'j hadden ons van weckflesringe en scho-tonge katapulten e'maakt. s'Aovonds in 't tweeduuster bunne wi'j met ons allen , vanaf de Tramstraote, daorop an 't bateren gaon. No was neet elke kiezelkei een voltreffer, maor zo af en too heurden wi'j in de wiedte toch wal glasgerinkel. Ik mag het neet hardop zeggen, maor dén aovond hadden wi'j bi'j elke roete dee an diggelen ging, 't geveul as of wi'j Den Snook persoonluk umme de oorne slogen.
Den anderen dag ha'j de koo an 't drieten.
"Kwatta', ne bi'jname veut Koehorst den veldwachter vanwege ziene grote ogen dee hee kon opzetten, was s'morgens um 9 uur

al bi'j de schole. Alle blagen wee op of an den Tram woonden, mosten um de beurte bi'j um in 't schoolkantoortjen kommem. Daor wodden wi'j flink an de tand e'veuld, want van dee kas-bäkke waren wal tien roeten kapot e'schotten.
Hoo of 't meugeluk is weet ik nog neet, maor d'r hef gin eene van dee blagen de mond los e'doane.
Doar ku'j an zeen, dat too de leu 't wal met mekare eens waren.Kom daor tegenswoordig ens umme.....

Brookhutjens Teet.

"IN ZEVEN DAGEN"

"Je kunt zo mooi vertellen, je kunt vast ook leuk schrijven," zei een maatschappelijk werkster enkele jaren geleden tegen mevrouw Anna Catharina (Dina) van Kesteren-Wiss aan de Grebbeberglaan in Utrecht.
Dina van Kesteren (nu 87 jaar) zat pas in het bejaardenhuis en kon maar moeilijk wennen. Lichamelijk was ze minder goed geworden, ze kon vaak maar moeilijk uit de voeten, maar geestelijk was ze bijzonder goed bij.

De therapie van de maatschappelijk werkster heeft geleid tot het uitgeven van een boekje, getiteld "In zeven dagen". Daarin beschrijft Dina van Kesteren het hachelijke avontuur dat ze met haar gezin op het einde van de oorlog beleefde. In Utrecht was toen geen kruimel eten meer.
Geert, de enige zoon van Dina en Gerard van Kesteren, was voordien bij de familie Harbers aan de Droebertweg in Eefsele geweest, om daar weer op krachten te komen. Toen hij na vele mooie weken weer naar huis ging, had Teun Harbers gezegd: "As iej in de problemen komt, dan steet hier de deure altied los."

Voor Dina (toen 41), haar man Gerard (45), dochter Jo (17) en zoon Geert (10) werd die uitnodiging aanleiding om het karige bezit op een trekkarretje te pakken en in zeven dagen naar de Gelderse Achterhoek te trekken. Het werd een moeilijke, spannende tocht, met een vriendelijke ontvangst in Eefsele.
Veertig jaar later vertelt Dina van Kesteren hierover.

Het is een aangrijpend verhaal geworden, waarin de Achterhoekse gastvrijheid en gemoedelijkheid oprecht doorklinkt. Maar ook hoe een boerenkeuken toentertijd gemeubileerd was, staat mevrouw Van Kesteren, na meer dan veertig jaar, nog duidelijk voor de geest.

Ook dochter Jo Zonneveld-Van Kesteren (62) herinnert zich dat allemaal nog wel: "In moeders ogen was het een vreselijke

tijd. Ik was met m'n zeventien jaar een heel andere mening toegedaan. Maar wat wil je, als je als enige dochter in een gezin van negen kinderen terecht komt, met soms wel twintig onderduikers om je heen."

Maar laten we oma Van Kesteren-Wiss aan het woord laten. Al vast veel leesplezier.

Namens het bestuur van de Oudheidkundige Vereniging Groenlo,
Harrie Blanken

A.C. van Kesteren-Wiss

IN ZEVEN DAGEN.

Een herinnering aan de zeven dagen.

Opgedragen aan mijn kinderen en kleinkinderen.

Deel I - Voettocht naar Groenlo.

1. Zomer 1944.

Geachte lezers en lezeressen.
Dit wordt een verhaal, dat echt heeft plaatsgevonden.
Eerst zal ik ons voorstellen. Ik ben met mijn gezin, maar ik zal voor het gemak de naam maar zeggen, die we thuis ook noemen. Mijn man is 45 jaar oud en dat is Pa. Ik ben 41 jaar oud en ik word genoemd Ma. Mijn dochter is 17 jaar en dat is Jo en mijn zoon is 10 jaar en dat is Geert.
Wij leven nu in de oorlogstijd tussen 1944 en 1945. Alles is op, er is haast niets meer te koop. Alles is op de bon. Soms een rantsoen van zwart brood of erwten, maar dat is ook alles.

Op een dag kwam mijn zoon uit school en vertelde, dat kinderen, die dat graag wilden, naar de boeren mochten gaan en daar een poosje mochten blijven. "Mag ik ook gaan?", vroeg hij.
Nou, ik kon niet ineens: "Ja" zeggem. dat begrijpt U wel. Ik heb er met mijn man over gesproken en die wist het ook niet zo gauw.
De volgende dag weer hetzelfde: "Weet U het al, mag ik gaan?"
Toen heb ik maar ja gezegtd. Hij vond het fijn, maar ik natuurlijk niet. Maar ja, het is misschien wel goed een poosje bij andere mensen. Ze werden op school goed voorbereid.
Alle kleding, die de kinderen hadden, moesten ze meenemen, ook alles, wat ze dagelijks nodig hadden.

Er werd gezegd, dat ze onder goede begeleiding naar Groenlo werden gebracht. Daar zouden de pleegouders hen dan opwachten...
Na een paar dagen kregen we een kaart, dat alles goed was gegaan. Dus dat was een troost.

2. Slecht nieuws.

Het was ongeveer 4 à 5 weken later. Het was Zondag. Ik was naar de kerk gegaan en toen de Pater op de preekstoel kwam, werd het opeens raar stil, wel een paar minuten lang. Toen de Pater ging spreken, klonk zijn stem wat mat. Zo begon hij: "Ik heb U allen niet veel goeds te vertellen. Over een paar dagen wordt de brug bij Zutphen gesloten en dan kan er niemand meer over heen of terug." Dat was wat. Er was natuurlijk veel rumoer.
De een na de ander stond op en liep weg of begon hard te huilen. Het was heel erg. Want als je naar de kinderen wilde, kon dat niet meer. "Wat zeggen jullie daarvan?" Ik weet wel, dat ik probeer Geert naar huis te krijgen. "Och, doe dat nou maar niet," antwoordde Pa, "dat gaat toch niet."
Maar ik zei: " Ik doe het wel, als er een trein gaat, dan ga ik er heen en zie, dat ik daar mee naar Groenlo kan en de mensen zullen mij de weg wel wijzen."
En zo gezegd, zo gedaan. 's Morgens vroeg, daar ging Ma met goede moed op weg.
Maar o wee, er was geen trein, maar wel veel mensen, die ook naar familie moesten.
Na lang wachten, ja hoor een trein vol soldaten. De deuren bleven dicht en een geschreeuw en geroep, alles door elkaar. Een rij soldaten kwam eraan. Het geweer op de rug en zeer gewichtige gezichten.
"Halt!" werd er geroepen. De deuren vlogen open en alles ging naar buiten.
Dat was wat. Je wist niet, wat er ging gebeuren. Je wist ook niet, waar je blijven moest, maar met een beetje geduld, dan

kom je er wel.
We moesten in een rij gaan staan en toen mochten wij naar binnen in de trein.
Na tien minuten vertrok de trein. Hij moest naar de grens van Duitsland, dus dat kwam goed uit. In die tijd moest je maar afwachten, langs welke weg je je bestemming bereikte.
Het duurde twee uur en toen was ik in Groenlo.
Daar stond ik op een heel groot plein. Aan de ene kant een grote kerk en aan de andere kant een groot café. Ik dacht eerst eens kijken of ik iets te drinken kan krijgen. En ja hoor, een warme kop koffie. De heer, die mij bediende, zag direct, dat ik daar niet thuishoorde en vroeg aan mij het een en ander.
Hij ging naar buiten en sprak met iemand. Later kwam hij met iemand terug. Een echte boer met een pet op, een blauwe kiel aan en op klompen.
Ik zei in mijn eigen: "Ja hoor, dat is de boer, die moet ik hebben."
Hij herkende mij ook al een klein beetje. "Zo was de reis goed geweest?", vroeg hij. "Ja," antwoordde ik, "maar ik ben wel blij, dat ik er ben. Hoe is het met Geert, kan hij een beetje wennen?"
"Het is natuurlijk heel wat anders dan de stad," antwoordde hij.
"Kijk, in de verte zie je ons huis, het is niet erg groot, maar het gaat wel voor ons gezin. Daar komt Geert al aan."
"Ja, ik zie hem, het lijkt wel of hij groter is geworden."
Wat was ik blij, dat ik hem zag en dat hij er zo goed uitzag.
Wij waren onderhand bij de boerderij aangekomen. De vrouw stond al op de stoep te wachten en heette mij hartelijk welkom. De koffiekoppen stonden al klaar in een mooie grote keuken, heel gezellig. Er stond een groot fornuis, dat zeker pas was gepoetst, want het zag er prachtig uit.
De vrouw vroeg aan mij: "Gij wilt zeker wel een boterham. Na zo'n reis, heb je wel trek."
En daar kwam brood voor de dag. Dat had ik nog nooit gezien. Prachtig bruin gebakken en heel groot en breed. De beste cake,

die ik wel eens geproefd had, was niet zo heerlijk.
Ik had er aan een genoeg, maar de kinderen gingen stevig door. Er waren zes kinderen. Twee jongens, 1 van 12 jaar, en een van 10 jaar en vier meisjes van 8, 6, 4 en 2 jaar. Dus een heel gezin. Ze hadden alle soorten dieren, wel leuk, maar een hele zorg. Maar allen, die konden, moesten meewerken.
Ik zou daar blijven slapen, dus vroeg ik of ik naar bed kon gaan. Er ging maar één trein en die zou om zeven uur vertrekken. Boer H. zou ons naar de trein brengen.
's Morgens eerst een heerlijke boterham gegeten en alles ingepakt. We kregen van alles mee, een stuk spek, eigengemaakte worst, eieren en boter. Je werd er verlegen van.
Daar gingen we dan na eerst hartelijk te bedanken voor alles, wat ze voor Geert gedaan hebben en voor de goede ontvangst. Je kan niets anders zeggen als: "Dank U" en nogmaals "Dank U wel" en zwaaiend gingen we weg.
De trein stond al klaar. Ik was blij, dat ik er in zat en Geert ook en dan vertrok hij. Op naar Utrecht. Wij waren goed aangekomen. Uitgaan is leuk, maar thuiskomen nog beter.
Even moet ik nog vermelden, dat ik een kaartje naar de familie in Groenlo gestuurd had, dat ik Geert kwam halen, anders hadden ze het natuurlijk niet geweten.

3. September 1944.

Binnen veertien dagen was alles in ons land geheel veranderd. Grote vrachtwagens vol soldaten gingen naar Rotterdam, Den Haag, Amsterdam en Utrecht.
Het hele spoorwegpersoneel was in staking gegaan en niemand kon natuurlijk meer reizen. De mensen kregen op hun bonkaarten, waar nummers opgedrukt stonden, steeds minder. De winkels waren haast allemaal dicht en als er bekendgemaakt werd, wat je op je bonnen kon krijgen, dan stonden er lange rijen mensen. Als het uitdeling was, dan kreeg je soms voor vier personen een pakje boter of een pond rijst en ook wel eens een stukje worst. Daar moest je dan bonnen voor geven. Daarom

moest je zuinig zijn met je bonnen, want als ze op waren, dan had je niets meer. Haast alle jonge mannen van 17 tot 25 jaar werden opgeroepen. Die moesten naar Duitsland om daar te werken. Na een paar weken weer oudere mannen.
Velen gingen naar het platteland om daar onder te duiken. Zo vertrokken er heel wat. Op een keer zeiden wij tegen elkaar: "Zouden wij ook niet ergens heengaan?" Na veel heen en weer praten, was het, dat we naar Groenlo zouden gaan. Dat was natuurlijk lopen, dat was wel erg, maar er was geen vervoer meer. Dus Pa ging zoeken of hij nog hout in huis had om een wagentje te maken. En ik alles op schrijven, wat we mee konden nemen. Ook moesten we wel wat opbergen. We hadden een luik in de vloer, dat niet zo zichtbaar was en daar ging heel wat in. Mijn naaimachine, een half zakje kolen, koper en goud, of iets van waarde, wat we in hadden moeten leveren, maar wat we niet gedaan hadden. Kranten erover heen en dan zand erop. Je zag er zo niets meer van. Meer kon je er niet aan doen.

Pa kreeg het aardig voor elkaar, maar nu nog de wielen. Fietsen hadden wij niet meer. Die waren op en versleten. Maar nog wel een paar wielen van een autoped. Met veel moeite is het voor elkaar gekomen. En nu maar pakken, wat mee moest en kon. Wat kleding en ook een paar dekens. Want het was winter en je wist toch maar niet, waar je terecht zou komen.
Het was ons plan om vroeg te vertrekken, maar dat ging toch niet. Eerst kijken of alles in orde was. Zo werd het toch tien uur voor we weggingen.

4. Vertrek - eerste dag: tot Woudenberg.

Daar gingen we dan, richting De Bilt-Zeist. Daar was het aardig druk met mensen, die ook op pad gingen. Velen om te proberen eten te halen op het platteland. De winkels waren dicht. We waren al spoedig in Zeist. Daar hebben we eerst wat gegeten. Ik had brood met suikerbietenstroop erop. Die hebben we opgegeten terwijl we op een vensterbank zaten en toen maar

weer verder.
Naar een plaatsje toe, dat heette Woudenberg. We werden wel al een beetje moe, maar daar zag mijn man een vlag van het Rode Kruis.
Dus wij daar naartoe en ja hoor, wij werden goed ontvangen. In een grote hal stond een kachel te branden, dat was al fijn, want het was buiten koud.
Er waren veel mensen binnen. We konden alleen zitten en we kregen een bord met heerlijk warm eten en dat was natuurlijk wel fijn. Achter de hal was een stal, die vol lag met stro. Daar kon iedereen slapen, allen op een rij. Het ging allemaal zo rustig. Iedereen was moe, dus slapen. Dat lukte wel. 's Morgens zeven uur opstaan. Onder de pomp kon je je dan wassen. Dan aankleden en de boel een beetje opruimen. Bij de uitgang stonden meisjes brood uit te delen. En dat vonden wij allemaal fijn, want velen hadden niets meer.
Maar iedereen had weer moed, dus daar gingen we weer, richting Scherpenzeel.

5. Tweede dag: tot Otterlo.

Voor ons lag een hele lange weg. Aan weerskanten huizen. Ze waren allemaal dicht; het leek wel of er niemand woonde. Toen zagen we in de verte een hele groep mensen staan. Wat er aan de hand was, konden wij niet zien. Maar toen we dichterbij kwamen, toen schrokken wij wel een beetje.
Het waren Duitse soldaten. Gelukkig liepen wij links van de weg en zij stonden aan de andere kant. Mijn man werd al een beetje bang. Hij zei: "Zo pakken ze me op en wat moet het dan met jullie?"
"Wees maar stil, ze zien ons nog niet." Maar net had ik dat gezegd of daar kwam zo'n kleine Duitser naar voren en riep: "Halt, jij daar!"
Ik zei tegen mijn man: "Niet kijken, allemaal niet kijken, doorlopen, doorlopen!!" Toen zagen we aan de andere kant een grote auto vol met soldaten aankomen. Die kleine kwam weer

naar voren en al die soldaten moesten uitstappen, dus hij dacht niet meer aan ons. En wij maar doorlopen. Een heel eind verder hielden wij stil en keken elkaar aan. Dat was op het nippertje. We moesten heel hard lachen, dat was beter dan huilen.

Niemand zag je op straat. De gordijnen van de huizen waren allemaal toe. Maar ja, wij kregen wel weer ergens trek in. Daar zagen we in de verte een hotel. "Als dat nu maar open is", zeiden wij tegen elkaar. We stapten er naar toe. Pa zei tegen mij: "Ma, probeer jij maar of die deur open is" en met bevende hand probeerde ik het. En ja hoor, hij was open. Wij naar binnen. Er stonden tafels en stoelen voor de ramen en in het midden van de zaal een groot biljart. Wij gingen maar bij het raam zitten om te wachten tot er iemand kwam.
Het duurde nog al een poos. Pa ging in de gang kijken of hij iemand zag, maar er was niemand te zien.
Dan wachten wij maar, we zitten hier warm en droog.
Na een poosje kwam er iemand om de hoek kijken. Even maar en ging dan weer weg.
Even later kwam hij weer terug met een groot blad met borden soep. Ieder kreeg een bord met lepel voor hem. Er werd niets bij gezegd en hij ging gelijk weer weg.
Ik had voor ons ook nog een boterham, wel droog, maar bij de soep smaakte hij nog goed.
Daar hebben we mee geboft, je knapt er helemaal van op. Op al ons roepen en kloppen kwam niemand kijken. Toen hebben we maar hard geroepen: "Het was lekker hoor en bedankt!"
En daar gingen we weer, richting Barneveld. Daar zag je aan weerskanten weer huizen, een ander gezicht.
Wij hebben toen goed de pas erin gezet, want we waren goed uitgerust in het hotel.
Barneveld, dat is het kippenland. Elk huis had een grote tuin en daar liepen allemaal bruine kippen in. Een mooi gezicht was dat, zo in de sneeuw.
Al lopend kwamen we in Otterloo terecht. We moesten weer zien, dat we wat te eten kregen en onderdak voor de nacht. Deze keer

ging dat niet zo gemakkelijk.
Na een paar keer: "Nee" gekregen te hebben, maakten we toch een kansje.
We mochten binnenkomen. We moesten onze schoenen uitdoen en bij het fornuis gaan zitten. We kregen er een kom warme melk bij en dat was heerlijk. De baas en zijn vrouw waren erg benieuwd, waar we vandaan kwamen. Ze konden het haast niet geloven, dat wij helemaal uit Utrecht gelopen hadden. En dan nog helemaal naar Groenlo. Dat vonden ze wel erg.
Wij waren wel moe en verlangden naar bed. Maar dat konden we natuurlijk niet zeggen.
Er werd een heerlijk maal op tafel gezet en dat ging er wel in. Je wist soms niet, wat je moest zeggen van dankbaarheid. De mensen waren allen even goed voor ons.

6. Derde dag: de verschrikking van de Vl.

Na een heerlijke nachtrust gingen wij de volgende morgen weer op pad, nagezwaaid door de familie. Het was steeds rustig in de lucht geweest, maar nu kwamen er vele vliegtuigen. Het werd gewoon donker om je heen, zoveel waren het er. Na een paar minuten viel de eerste bom. Die was nog ver van ons vandaan, maar toen ineens zagen we ze zo uit de lucht vallen.
Wij vlogen van de weg af. Waar naar toe, dat wist je niet en we lagen op de grond. Toen het weer rustig was, kwam je weer een beetje bij en keken we naar elkaar. Wat waren we blij, dat we er goed afgekomen waren. De een lag hier, de ander daar. Jo was haar schoen kwijt. Na veel zoeken, vonden wij hem in de greppel. Dat was een geluk.
Wij keken elkaar aan, dat was op het nippertje. Wij hadden geluk gehad, maar het was nog steeds heel druk in de lucht. Ik dacht: "Die moeten zeker naar de grote steden."
Wij liepen weer verder. Op de weg was het heel stil. Iedereen was geschrokken en bleef binnen. Maar ja, wij moesten verder en zien dat we hier of daar wat konden krijgen.
We zeiden tegen elkaar: "Wij zijn net bedelaars", maar ja, wat

kan je ertegen doen, we moeten toch wat te eten en te drinken hebben. Daar kwam een boerenvrouw aan en die zag ons, keek ons aan en zei: "Kom maar naar binnen." En toen kregen we een dikke snee koek en een kom warme melk erbij en dat deed ons weer goed.

De vrouw zei: "Nog een goed uur lopen en dan zijn jullie in Brummen, dat is nogal groot daar. Daar kan je wel slapen." Maar dat viel wel tegen. Wij maar lopen, even rusten en dan weer verder. Het werd al een beetje donker. Aan de ene kant allemaal bomen en aan de andere kant hier en daar een boerderij.

Wij vragen of we er konden slapen. De ene zei tegen ons: "Ik heb alleen water en hooi voor jullie." De ander zei weer: "We zijn al vol."

Wij weer verder. We hadden een hele lange weg voor ons. Heel in de verte zagen wij iemand aankomen. Pa zei: "Dat is een engel, die komt ons redden." Het was een meisje op de fiets. Toen ze bij ons was, stapte ze af en vroeg ons of wij slaapgelegenheid zochten.

"Ja," zeiden wij. "Ik weet wel wat, ik fiets voor jullie uit, komen jullie maar."

We wisten niet wat we hoorden. Nog een heel eind verder, stopte het meisje en wenkte ons. Wat waren wij allen moe. We konden haast niets meer zeggen of denken. Geert zag zo wit als een doek.

Daar kwam een boerenvrouw naar buiten en stond even met het meisje te praten en ze knikte van ja. We mochten naar binnen komen.

Met verbazing stond ze ons aan te kijken. "Kom maar gauw naar binnen, jullie zullen wel koud zijn."

Het was een heel gezin, dat wij daar zagen zitten. Het waren wel een stuk of zes kinderen, een oude oma en de man van de vrouw, die ons te woord stond.

Zoals bij velen werden wij vriendelijk ontvangen. Het moet voor de mensen toch wel een raar gezicht geweest zijn, dat daar een stel mensen ineens voor hen stond. Want waar leken wij op.

De oma zei ineens tegen de jonge vrouw: "Kom sta daar niet te dromen, geef die mensen wat, je ziet hoe koud en moe ze zijn." En zo zaten wij in eens rond de warme kachel.

Toen hoorden wij een vreselijk geronk. Alsof er wel ik weet niet hoeveel vliegtuigen over kwamen. Wij schrokken heel erg, maar de boer, die aan tafel zat, zei: "Dat zal je wel meer horen. Dat is een Vl. Er zitten twee mannen in, de een stuurt en de ander doet de klep open en laat dan z'n bommen vallen, waar hij maar wil. Het is meer dan erg, dat zo iets bestaat. Hoor maar, er komen er nog meer aan. Wij zijn altijd weer blij, als ze voorbij zijn."

Toen we gegeten en gedronken hadden, zei de vrouw: "Ik ga naar boven de bedden klaar maken, want ik zie wel, dat jullie er aan toe zijn."

En daar had ze wel een beetje gelijk aan. Ik had blaren onder mijn voeten en dat was wel pijnlijk. Maar ik zei maar niets. Je houdt je grootser, dan je bent.

De kinderen werden heel boven in bed gestopt. En wij, Pa en ik, kregen een kamer lager. Het was een grote boerderij hoor. Wat was dat fijn, dat je kon rusten. We lagen nog maar net en daar kwam de Vl weer aan. Meer dan erg zo'n geronk! Je hield je handen maar tegen je oren. Je kromde helemaal in elkaar en dan dacht je: "Ik hoop maar, dat ze gauw voorbij zijn." Het gordijn was niet helemaal dicht. Je kon dan net zien, als ze voorbij vlogen. Ze kwamen heel laag. Het was een raar model: een scherpe punt en dan liep het breed naar achteren toe en daaruit leek het net of er vlammen uit kwamen. Het was een vreselijk gezicht. Nu en dan viel je in slaap en dan schrok je weer wakker en zo kwam je bij zinnen. Ik hoorde beneden al praten. Pa kwam ook uit bed. Wij waren nog beroerder, als toen we er in kwamen, maar dat hadden we wel gedacht. De moeheid komt er dan uit na zo'n nacht. De kinderen kwamen er ook aan. Ik vroeg: "Hebben jullie nog kunnen slapen?" "Och ja, het ging wel een beetje."

We gingen naar beneden en daar zat de hele familie al om de tafel aan hun ontbijt. "De pomp is om de hoek, daar kunnen jullie zich wel wassen," sprak de vrouw, "en kom dan maar weer

hierheen, dan kunnen jullie mee-eten." En dat deden wij maar wat graag. "Het was wel druk in de lucht vannacht," sprak de boer. "Je moet maar op alles voorbereid zijn, daar is verder niets aan te doen. Jullie zien er nog zo moe uit. Je kan gerust nog een dagje blijven. Of hebben jullie haast om weer te gaan?"

`Nou dat niet, maar is dat niet te druk voor U?", antwoordde ik. "Nee, dat niet hoor. De kinderen gaan zo naar buiten en U gaat op de gemakkelijke stoel zitten en wij gaan naar het vee kijken. Hebt U daar ook zin in?", vroeg de vrouw aan Pa en Jo. "Ja, dat zal wel gaan." En zo begon de dag. Allen gingen naar buiten en ik zat in een fijne stoel met een stoel onder mijn benen. En Opoe, zo werd ze genoemd, maar vragen: Hoe het was in de stad. "Ja, het is wel anders dan hier. Nu met de oorlog is mijn man thuis, maar anders werkt hij als tegelzetter. Dan is hij de hele dag van vroeg tot laat weg. De kinderen gaan naar school en ik doe het huishouden en alles wat er bij komt." Daar kwam de vrouw met een groot blad met koffie binnen. Dat was ook wel weer gezellig. Er werd druk over het vee gepraat.

En de Vl's ronkten maar boven je hoofd. Dat hield maar niet op. De vrouw sprak ineens: "Wij hebben het altijd druk hier. Ik zou best een meisje erbij kunnen gebruiken. Heb jij geen zin om hier een poosje te blijven?", vroeg ze aan Jo. Die wist ineens niet wat ze zeggen moest, maar antwoordde later: "Nee, dat doe ik liever niet." "Nee," zei Pa toen, "wij blijven ook liever bij elkaar." "Ja, dat vind ik ook. Het is mooi van U om dat aan te bieden, maar U zal het wel begrijpen."

En zo verstreek de dag. Na weer een goede maaltijd zijn we maar vroeg naar bed gegaan, want we zouden de volgende dag weer vertrekken.

7. Vierde dag: de hereboer en het kapotte wiel.

Met een fijn bord pap in onze maag en een pakje brood voor onderweg, namen we hartelijk afscheid. Je wist haast niet, hoe

je de mensen moesten bedanken met tranen in de ogen.
En daar gingen we weer naar een ander adres, want we waren er nog lang niet. Ik denk, dat het nu zo wat de halve reis is dus. Maas moed houden en maar vlug doorstappen. En dat ging wel. Jo zei nog onderweg: "Ik had daar in Brummen nooit gebleven hoor met al die Vl's boven je. Dat had ik niet uitgehouden." En zo kwamen we in Eerbeek terecht. Een mooi plaatsje was dat. Aan de ene kant allemaal bomen en aan de andere kant allemaal boerderijen. Niet naast elkaar. Maar hier en daar een heel oude en soms een nieuwe. Pa keek maar naar de gevels. Die waren soms heel mooi. Hij zat in de bouw, dus had hij daar wel oog op.
Het was een hele lange weg. Het leek net of er geen eind aan kwam.
Opeens bleef Pa staan: "Nou moet je hier eens kijken," zei hij. Wij stonden voor een boerderij. Zo mooi hadden wij nog nooit gezien. Met heel mooie stenen was hij trapsgewijs opgebouwd tot boven aan het dak. Het leek net of er een punt bovenop gezet was. Wij stonden daar zo te kijken, toen er een meisje naar ons toe kwam, die ons aansprak: "Vinden jullie ons huis zo mooi, dat je er zo naar staat te kijken?" Wij zeiden natuurlijk van ja. "U mag van Vader wel even binnen komen."
"Nou graag, als dat mag."
Zij deed de deur voor ons open en wij gingen met zijn allen naar binnen. Het wagentje hadden we maar aan de kant gezet. Toen we binnen kwamen, wist ik niet, wat ik zag. "Doe Uw schoenen maar uit en zet ze maar hier in." Ze deed een deur open van een ingebouwde kast. De schoenen deden wij uit en de deur ging weer dicht. Toen kwamen wij in een grote vierkante kamer terecht. Aan de ene kant stond een grote vierkante tafel en daar zat een hereboer aan. Ik wist niet wat ik zag. Alles zo keurig en netjes. Het is haast niet te geloven. Aan de andere kant van de tafel zat een vrouw geheel in het zwart. Dubbellange ketting met broche op en grijze sokjes aan.
Daar kwamen drie meisjes binnen. Ook allen netjes en die hadden witte sokjes aan. Dat viel mij zo op, want dat verwacht je niet zo buiten af.

Op de grond lag een heel mooi kleed en dan langs de kant helemaal met een loper. Ik dacht: "Dat is zeker voor de koude voeten." Ik zei hereboer, omdat het mij opviel, dat hij geen gewone pet ophad, maar een met zo'n hoge zijden bol en hij was ook geheel in het zwart. En die zo gekleed waren, hadden wij nog niet gezien. Vandaar.

Ja, jullie begrijpen wel. Er werd van alles aan ons gevraagd. Ze keken ons met grote ogen aan, toen we vertelden, waar wij vandaan kwamen. De tafel werd gedekt. Alles was geregeld. De een deed dit, de ander dat.

De vrouw sprak: "Ga daar maar zitten, er zal wel een hapje over blijven."

In de hoek tegenover de kachel stond een tafel met vier stoelen er omheen.

We konden koffie of melk krijgen, net wat we wilden en daar zaten we weer.

De hereboer nam de bijbel en las er een stukje uit. Onder het eten werd er niet gesproken. Het eten rook heerlijk, je werd er haast naar van. Want wij kregen buiten het drinken niets. We wisten hoe we moesten kijken, welke kant op. Door de stilte leek het wel of er geen einde aan kwam. Dat was voor ons wel een beetje erg. Maar eindelijk stond de vrouw ineens op en ging naar de keuken en ze was direct weer terug. Ze zei: "Zo nu heb ik wat voor jullie." Wij kregen ieder een bord, lepel en vork. De meisjes kwamen met schalen en de vrouw deelde het uit op ons bord. Wij kregen ieder twee aardappels op ons bord, een flinke schep bieten, een schijf gebakken spek en een schep spekvet. "Zo, en dat eten jullie maar lekker op. Niet te vlug, anders gaat het niet goed met je maag."

O, o, wat was dat lekker. Dat hadden wij in geen jaren gegeten en dan zo'n heerlijke schijf spek. Wij zullen dat nooit vergeten. Geert zei onderweg: "Ik had nog wel een bord vol gelust, maar het was toch wel fijn."

Na het eten nog een praatje en toen moesten wij weer verder. Wij wensten hen het allerbeste en bedankten hen hartelijk. Wat konden wij anders doen, dan nog eens een hand te geven. Wij deden onze schoenen weer aan. Pa zei nog: "Dat was een hele

verrassing voor ons geweest." En na nog eens gezwaaid te hebben gingen wij weer verder.
"Tot nog toe zit het ons wel mee," sprak ik tot ons groepje, Ja, dat vonden ze ook wel en vrolijk liepen wij verder. Wij hadden weer goede moed gekregen. Maar je kan wel te vroeg juichen. Opeens riep Pa: "Kijk nou eens." En wij keken naar de wagen en daar was een wiel vanaf gebroken. "Wat nou, nu kunnen ww niet verder," riep Pa. We keken in het rond, maar zagen niemand. We stonden voor een boerderij en zagen de gordijnen bewegen. "O, iemand heeft ons al gezien," zeiden we tegen elkaar en ja hoor, daar kwam een klein boertje naar buiten. "Wat is er aan de hand?" "Het wiel is gebroken," zei Pa, "en nu kunnen we niet verder. We moeten nog een heel eind." "Och jong, dat is toch wat. Maar kom eerst maar naar binnen, dan zien we het wel. Ik zal eens vertellen dat jaren geleden ik eens zo'n wiel met band en al gevonden heb op de weg en toen dacht ik dat zal ik maar bewaren, want je weet nooit. Misschien komt het nog eens te pas. Maar waar het nu is, weet ik niet meer, maar het komt wel weer te voorschijn, dat zul je zien. We gaan eerst maar naar binnen voor wat drinken en dan gaan we zoeken op de hooizolder. Daar ligt zoveel rommel."
Het leuke is: ieder heeft natuurlijk een fornuis in de keuken staa. De een nog mooier als de ander. En boven op het fornuis staat een grote ijzeren pot op de hoek. Zo'n pot met een hengsel en een grote pollepel erin en die er binnen komt, krijgt een kom warme melk. Dat is daar de gewoonte. Nou, dat gaat er altijd wel in.
Ik bleef beneden, maar Geert natuurlijk niet, want dat was weer eens wat anders. De vrouw was nogal spraakzaam. Ze vroeg honderduit. Ze kon maar niet begrijpen, dat de mensen alles moesten verlaten voor de bommen en dat er geen eten en drinken meer was. "Dat is toch wel erg hoor. Ik ben zelf haast nergens geweest. We hadden het vroeger wel druk met de kinderen en het vee. Wij dachten nooit om ergens anders heen te gaan. Nu is het rustig, maar nu zijn wij oud en hebben geen zin meer om uit te gaan. Ik kan het huis nog schoonhouden en dat vind ik het fijnste en mijn man, die heeft nog een stukje land en dat

vindt hij genoeg voor ons." Ik hoorde ineens drukte op de trap en daar kwamen de mannen naar beneden met een blij gezicht. Laten zenu dat wiel gevonden hebben. Wat hadden ze een schik. Dat wiel was net zo groot als de anderen om het wagentje, maar nu moest hij om het rad ook passen. De mannen zijn zeker wel een uur bezig geweest, maar het is voor elkaar gekomen.
"Wat hebben wij toch een geluk gehad, dat het wiel net hier moest breken. Het is gewoon een wonder, dat het nu voor elkaar is," sprak Pa. Wat was hij in zijn schik.
"Ik had mij heus geen raad geweten, hoe wij verder hadden moeten gaan. Maar het is in orde gekomen, dank zij deze mijnheer zijn goede gedachten en nu maar gauw verder, anders komen wij er niet." "Ja," sprak de vrouw, "ik heb geen slaapplaats voor jullie, anders konden jullie wel blijven, maar daar is niets aan te doen." "O, maar daar de weg af een eindje doorlopen is een Rode Kruisgebouw en daar zullen ze wel raad weten," zei de boer. Dus gaven wij allen een hand en na nogmaals bedankt te hebben gingen wij weer verder door.
Ja, dat was gauw gezegd, een eindje doorlopen, maar er was helemaal niets te zien. Ik zei: "Weet je wat, wij hebben nog een pakje brood, dat eten wij maar onder het lopen op, dan loop je wat gemakkelijker, de tijd gaat vlugger. Het is dan net of de tijd, die je loopt, vlugger gaat." En dat was wel zo. In eens zagen wij alle tegelijk een grote rode vlag met een kruis erop. Daar moet het dan wezen hoor, dat kan niet anders. En ja hoor, jonge meisjes en jongens kwamen ons al tegemoet en vroegen of wij wilden rusten. Heel erg graag a.u.b. Kom dan maar met ons mee. Wij kwamen in een heel grote hal. Vooraan stond een hele grote hoge ijzeren pot. Zo iets had ik nog nooit gezien. Je kon niet zien, wat erin zat, maar ruiken kon je het wel. Erwtensoep!!!!
In een vierkant zaten allemaal mannen, vrouwen en kinderen, die hadden een grote kom soep en die zaten eruit te drinken. Wij kregen ook een plaatsje en een kom soep. Met twee handen hield je de kom vast, dicht bij je neus, want het was erg koud buiten en nu die hete soep. Je moet het eerst meemaken om het te begrijpen. Het ging allemaal zo geregeld en rustig of het

van te voren gezegd was. Je kwam binnen, kreeg een plaats en een kom soep.
Achteraan zag ik een grote ruimte, daar gingen de mensen heen, die klaar waren met eten. Toen wij o9nze soep op hadden, stonden wij ook maar op. Er werd niets gezegd, dus wij deden maar hetzelfde als de anderen. Wij liepen naar die hal. Die was heel groot en lag vol met stro. Je stond even te kijken. Er was ook nog een pomp. Daar kon je je eigen wassen, als je dat wilde. Dan zocht je een plaats op in het stro om te gaan slapen. Gelukkig had ik wat lakens en dekens van huis meegenomen. Die kon ik daar goed gebruiken. De koeien stonden heel achter in. Daar hadden wij geen last van. Wij vielen vlug in slaap. De hele dag buiten en dan maar lopen. Dan was je er wel aan toe.

8. Vijfde dag: beschieting en bombardement.

Door de koeien kwamen we haast allen tegelijk wakker. Ieder kreeg een hete kom thee en dan ging het vlug hoor. Uitgebreid werd er niet gewassen. Met je kleren aan was je gaan slapen. Maar ik zei: "Ik wou me nu toch wel eens wat wassen en schoon goed aandoen. Doen jullie dat ook maar." Het was wel niet gemakkelijk, maar ja doe maar net of je geen erg hebt in die anderen. Dus onder de kouwe pomp. Ik had nog een klein stukje zeep en wij knapten zienderogen op.
De boel een beetje opruimen. De lakens en dekens opvouwen en alles weer in de wagen gelagen.
Bij de deur stonden meisjes brood uit te delen en daar gingen wij weer op stap. Wat zal deze dag ons weer geven. Nu moesten wij de weg naar Zutphen zien te vinden. Als wij er maar over mogen. Nou, dat zien we dan wel weer, zeiden we tegen elkaar. Wij waren allen heerlijk fris en uitgerust en begonnen een liedje te zingen. Dat loopt prettig en ineens zagen wij de brug. Aan weerskanten stonden soldaten. Duitsers of Hollanders, dat konden wij nog niet zien. Wel een beetje angstig liepen wij erheen. Wij zeiden tegen elkaar: "We doen of we

geen erg in ze hebben." En we liepen stil door. Maar dat ging zo maar niet. We moesten onze pas laten zien en de soldaat keek in het wagentje. Hij zei geen woord en toen wees hij, dat wij door konden lopen.

Ik geloof, dat wij allen een diepe zucht lieten. Dat was wat. Stel je voor, dat we er niet door mochten en dat we teruggestuurd werden. Maar het was gelukkig niet zo. Al weer een pak van ons hart. Wij hebben er wel over ingezeten. Nu op naar Ruurlo. Wegwijzers waren er niet meer. Die waren allemaal weggehaald. Wij liepen een eindje door en toen zagen we een hele brede, erg lange weg. "Als we die nog af moeten lopen," zeiden we tegen elkaar, "dat doen we niet in een dag."

Maar ja, doorzetten, was het beste.

Ineens vliegtuigen boven ons hoofd. Vreselijk zo veel! Als je omhoog keek, zag je geen lucht meer. Het was zwart van de vliegtuigen en een herrie, dat was niet om aan te horen. Wat moesten wij beginnen. Niets natuurlijk, maar gewoon doorlopen. Het was zo raar; je kon niet denken of praten of omhoog kijken, alleen maar luisteren of je geen bommen hoorde vallen. We hoorden ze wel, maar heel in de verte.

Jo vroeg: "Heb je nog een beetje water in de fles?" Ja hoor. Wij gingen even onder de bomen staan, dat vond ik een beetje veiliger. Nou wij hadden zonder erg toch al een heel eind gelopen. Even rusten hoor. Met een kopje water. Er was niets anders, dus dat moet dan maar.

Ja, je kon wel merken, dat wij het zat werden. Je zag niemand buiten. Je hoorde alleen het geronk van de vliegtuigen en nu en dan een harde klap. Het was meer dan erg, zo veel vliegtuigen als er over kwamen. Later hoorden wij, dat de brug er niet meer was en dat er bij Arnhem hevig gevochten werd. Dus wij waren net op tijd over de brug gekomen.

"Wat een weg zo lang," zeiden wij tegen elkaar. "Er komt geen einde aan." Wij werden er stil van.

"Kijk daar, aan de andere kant zie ik een uithangbord. Café, staat erop. Misschien is die wel open." "Daar geloof ik niets van," zeiden we allemaal tegelijk. "Nou," zei Pa, "ik ga toch kijken." Wij zetten de wagen aan de kant en Pa stapte erheen

en wij maar afwachten of de deur open zou gaan. Pa klopte eens, want een bel zag je niet. De deur ging open. Pa kwam hard naar ons toe lopen en riep ons toe: "We mogen naar binnen en de wagen mag ik in de schuur zetten." Wat waren we blij. Je kon je tranen haast niet bedwingen. Ik hoopte maar, dat het daar in orde was. Het is hier zo stil en afgelegen, maar vooruit maar, dat zien we wel weer.

Een flinke vrouw stond aan de deur en liet ons binnen. "Doe jullie je schoenen maar uit, dat is altijd lekkerder als je in huis bent en kom maar gauw bij de kachel zitten, want jullie zien er zo koud uit en moe. Het water staat al te koken, dus ik zal maar een fijne kom thee zetten. Daar knap je wel van op. Dat vind ik altijd."

Geert zat al op de grond, dicht bij de kachel. Nu hadden wij het pas in de gaten, dat het buiten zo koud was. Een kom thee en een dikke schijf koek, dat ging er vlug in. Wij konden haast niets zeggen, zo blij als wij waren. De vrouw zag dat wel en liet ons maar een poosje zitten. Toen kwam ze weer binnen en ging bij ons zitten en vroeg het een en ander. Ze schrok een beetje, toen ze hoorde, dat wij helemaal uit Utrecht kwamen en dan nog wel gelopen. Ze wilde weten, waar we naar toe gingen. En Pa gaf haar antwoord: "Wij zijn van plan om naar kennissen in Groenlo te gaan. Want bij ons is het heel erg slecht. Geen eten en drinken meer. Heel veel mensen vertrekken. De een hier, de ander daarheen. En je ziet maar dat je onderweg wat te eten kan krijgen en een slaapplaats. En dan maar weer verder. Maar wij houden de moed er maar in." "Ja, dat is maar het beste!" zei de vrouw en stond op. Ze zei: "Weet je wat ik zal doen. Ik ga naar boven, bedden voor jullie klaar maken, dan kan je vannacht hier lekker slapen, als jullie dat willen."

"Als 't U blieft," zeiden wij tegelijk. "Dat zou fijn zijn."

"Dat zou ik ook zeggen. Ik heb nog wat soep en een boterham erbij en dan naar jullie bed. Jullie zijn er wel aan toe om zo te zien. Zeg maar Marie tegen mij hoor. Dat is gemakkelijk, beter als al dat gemevrouw, daar zijn wij niet aan gewend."

Dus het ging toen zo. Wij keken elkaar aan en zeiden: "Wij

hebben weer geboft." "Nou," zei Jo, "ik dacht, nou kan ik niet meer zo koud en raar werd ik en ineens mochten we hier binnen komen en het leek hier wel een oven." "Ja," zei Geert, "dat had ik ook. Maar de thee was lekker." "Ik verheug mij op een heerlijk bed," zei Pa. Daar kwam Marie al aan. Ze had er een kleur van gekregen. Ik zei: "U hebt het maar druk met ons in huis te nemen." "Geeft niets hoor. Dat ben ik gewend. Nu ik alleen woon niet zo erg meer, maar dat is ook helemaal niet naar mijn zin. Ik zal wel zien, wat het zal worden."
Onderhand dat ze zo druk aan het praten was, kwamen de borden op tafel, een grote pot er boven op, een dik stuk spek op de plank. Je wist niet wat je allemaal zag. Ik kreeg een brok in mijn keel. Het lijkt wel een sprookje. Laten wij maar een kruisje maken, dan zijn wij gauw klaar.
Marie schepte de soep op, maar was onderhand aan het praten. "Heel toevallig hoor, dat ik gisteren visite had. Die zijn de hele dag geweest, dus moest ik zorgen, dat ik wat in huis had. Zo komt het dat er nog wat in de pot zit, of het zo moest wezen, dat jullie hier aanklopten." Ze keek de tafel rond of wij nog wat op ons bord hadden en ze had er veel plezier in te zien, dat het ons zo smaakte. "Zie zo, nu zien jullie er anders uit. Laat alles maar zo staan, dat ruim ik later wel op. Kom maar mee, dan wijs ik jullie de weg."
Wij waren moe en voldaan en deden maar precies wat Marie ons zei. "Dit is de mooie kamer en hier is wasgelegenheid en WC. Dus jullie doen maar waar je zin in hebt. Als je klaar bent, hoor ik het wel, dan geef je maar een gil."
Toen Marie weg was, keken wij elkaar aan en zeiden: "Het is haast niet te geloven. We zijn ineens andere mensen geworden." Pa zei: "Ik ga me eerst eens lekker wassen. Hoe lang is dat niet geleden, je weet het zelf haast niet meer." Maar wassen, deden we allemaal. Ik was te moe om nog een woord te zeggen. Geert klopte en daar was Marie al. Ze had er schik in, toen ze naar ons keek. "Nou, dat doet mij goed, dat jullie daar zo fris staan en nu maar mee naar boven." Ik zei tegen Marie: "U bent toch zo goed voor ons. Het is een hele goede daad." "Ach wat, kom nu maar mee naar boven, dan zal je eens wat zien."

Toen wij boven kwamen zagen wij een hele grote zolder, die in kamers verdeeld was. Een kleine en twee grote. Marie deed de deuren open en ik dacht direct: "Dat is voor elkaar." Pa en ik kregen de grote kamer en Jo en Geert ieder een kleine. "Het is fantastisch," riepen Pa en ik tegelijk, "het kan toch niet beter." "Nou," zei Marie, "ik zou maar zeggen, stap er maar in en onder het dek, want het is hier koud, dat voel je zeker wel. Slaap maar lekker hoor en tot morgen." "Dat hadden wij niet gedacht hè, vinden jullie dat ook niet en wat een lieve vrouw. Alles is ineens voor elkaar. Het is gewoon een wonder." Zo vlug als wij konden kropen wij in bed. We riepen elkaar nog wel welterusten en ik hoorde nog een roepen: "Wat een fijn bed" en toen was het stil. Tranen liepen langs mijn wangen. Hoe kan dat toch zo gaan. De ene keer lig je in het stro en nu in een heerlijk bed.

9. Zesde dag: gastvrijheid van Marie.

Toen ik 's morgens wakker werd, wist ik niet waar ik was. Suf van de slaap, stond ik op en ineens wist ik het weer. Ik dacht: "O ja, weer lopen vandaag." Veel zin had ik er niet in, maar het moest, anders kwamen we er nooit. Er werd geroepen. De anderen waren allang beneden. Daar had ik geen erg in gehad. "Goede morgen," riep Marie met een lachend gezicht. "Ja," zei ik, "het was een heerlijke nacht. Ik heb aan een stuk door geslapen. Jullie ook allemaal?" "Nou en of," zeiden ze. Het was fijn. Het leek net of we er thuis hoorden. "Nou kom maar naar de keuken, dan kunnen we wat eten." En daar gingen we weer met zijn allen om de tafel zitten. Pa zei: "Het is al laat, we mogen wel opschieten, anders komen wij niet ver vandaag."
"Ik had zo gedacht, blijven jullie nog een dagje of moeten jullie er snel vandoor." We keken elkaar eens aan. Het is wel verleidelijk. "Maar is het niet te druk voor U?" "Wel nee, ik ben altijd alleen en dit is weer eens wat anders." "En jullie, Jo en Geert, hebben jullie het hier naar de zin." "Nou en of,

wat moeten wij nog meer verlangen. We hebben heerlijk gegeten, fijn geslapen, dat is in een hele week niet meer gebeurd," zei Jo. "Nou laten we dat dan doen, maar morgen gaan we heel vroeg weg, anders denk ik, dat wij het in een dag niet halen." "Ja," zei Marie, "nog een groot stuk van deze weg hier en dan krijg je een zachte weg, daar rij je niet zo goed op. Of de mensen, waar jullie heengaan, nu vooraan of achteraan wonen, dat weet ik ook niet. Ik kwam maar zelden bij hen. Ik had geen tijd om uit te gaan door dit café." "Nou," zei Pa, "dat zien we dan wel. Ik ga nu kijken of de wagen in orde is." "Dat moet je zeker doen," zei ik.
Marie zei: "Ik ga koffie zetten. De kinderen gaan maar naar de kamer. Daar liggen een hoop boeken. Daar kunnen jullie in kijken. Ze zijn wel oud, maar toch nog wel mooi." "En ik ga even naar boven om te kijken of ales in orde is," zei ik. En zo deed ieder wat. De tijd ging snel om. Er werd gepraat over ons huis. Hoe we woonden en hoe alles ging met die bonnen en alles wat we nog krijgen konden. Ja, dat het hoe langer hoe minder werd en dat we daarom ook hierheen gekomen waren. Als alles weer in orde is, gaan we weer gauw naar huis. Maar wanneer dat zal zijn, weet niemand.
Zo ging de dag voorbij met heerlijk uitrusten. Morgen kunnen wij er weer tegen. Ik ben wel benieuwd of we er morgen zullen zijn.
Na de warme maaltijd en nog even praten gingen wij naar boven en naar bed. We waren toch blij, dat we weer in bed konden kruipen. Marie kwam nog even kijken en zei lachend: "Ik vind het zo fijn, dat ik dat voor jullie heb kunnen doen. Wel te rusten hoor. Om zes uur loopt de wekker af en dan gaan jullie weer op stap. Ik hoop voor jullie, dat het niet meer zo ver is." En dat hoopten wij ook en zo vielen wij in slaap.

10. Zevende dag: aankomst in Groenlo.

Wij waren al vroeg op. Heel zachtjes hoefden we niet te doen. Marie was al in de keuken bezig. Dat hoorden we al. "Denk er

om, dat jullie niets laten liggen, misschien komen we hier wel nooit meer terug om dat te halen."
Beneden gekomen, zagen wij de tafel keurig gedekt. Wat Marie maar had, stond erop. Een brok kreeg je in je keel. Zo'n lieve vrouw kom je maar zelden tegen.
"Goede morgen," riep ze al, "kom maar gauw zitten, het lijkt wel of ik ook mee ga, maar dat zal ik toch maar niet doen."
"Ik wed," zei Pa, "dat U weer heel gauw terug zou gaan, maar dat doen wij niet, wij zijn nu weer vol goede moed en heel sterk geworden en dat hebben wij aan U te danken." "Ja, ja, het is goed hoor, eet nu maar, dan is dat in orde." "Maar eerst moeten wij met U af rekenen," sprak ik tegen haar. "Geen sprake van," zei Marie, "ik heb door jullie fijne dagen gehad, anders zit ik hier ook maar alleen. Wat heb ik veel van jullie gehoord, nu weet ik wat er in de wereld gaande is en dat is mij heel wat waard. Dus daar wil ik niets meer van horen. Dat wou ik nog even zeggen. Ik heb een pakje brood en een fles melk in het wagentje gelegen voor onderweg."
"Ook daar hebt U aan gedacht," zei ik, "Wij zullen U nooit vergeten!"
Na ons gebed gedaan te hebben, stonden wij op en gingen onze jassen opzoeken. Het is goed koud buiten.
Na natuurlijk heel veel bedankjes en handen geven werd de deur voor ons open gedaan. Die was twee dagen dicht gebleven.
Het was stil en koud buiten en voor ons lag een hele lange weg, die we nog moesten gaan. Maar ja, daar was niets aan te doen. Vol goede moed gingen wij dus weer verder. Nog eens omkijken om te zwaaien, maar Marie was al naar binnen gegaan.
"We hebben het wel goed gehad," zeiden we tegen elkaar. We hadden weer wat om over te praten. De tijd gaat dan vlugger. Wat een weg. Hij lijkt veel groter en breder dan eerder in de week. Dat zal wel komen, omdat het nog donker is.
Na een poos flink doorgestapt te hebben, riep Geert ineens: "Ik begin weer ergens trek in te krijgen." Dat komt, wij zijn een paar dagen verwend geweest, maar ik zie daar een hoekje, daar stoppen wij maar even en dan kunnen we wel zien, wat er nog is.

Dat deden wij dan. Jo en Geert kropen al in een hoekje bij een deur. Ik gaf hen een deken om de benen en liep weer naar het wagentje. "Eens even kijken," zei Pa, "wat hier inzit." Een fles had hij in zijn handen, dik in kranten verpakt en daar zat warme melk in. Dat was fijn. En nog een pakje brood. Die Marie toch. Die weet wat we nu nodig hadden. Met een kop warme melk en een heerlijke boterham kropen we dicht tegen elkaar aan en aten het met smaak op.
Toen zei ik: "Ik hoop dat dit de laatste keer is, dat ik zo mijn boterham op moet eten."
Stijf van de kou en het zitten, gingen wij weer op stap. Ik liep zo te denken. Zeven dagen zijn we nu al op weg. De kinderen hebben niet één keer geklaagd over erg moe zijn of het is zo koud (want het vroor nog steeds). Ondanks alles hadden wij het toch naar de zin. Wij liepen stevig door en maar opletten of er een weg te zien was en ja hoor, ik geloof, dat we alle tegelijk riepen: "Hier moet het zijn, kijk maar, verder daar heb je een karrespoor en geen harde weg."
Dus gingen wij linksaf, zoals Marie het ons vertelde. Je kreeg ineens een ander gevoel van binnen. Hoe, dat weet ik niet. Bang of blij. We werden er stil van, maar het was wel anders rijden in het zand, maar later ging het wat beter.
Het was hier een ander gezicht. Alles was land en weide. Hier en daar een boerderij, anders niet. Jo zei: "Moet je daar eens zien." Daar stonden midden op het land drie boeremeiden, dicht op elkaar, ieder op een steel van een schop of hark te leunen en naar ons te kijken. Ze zeiden niets, maar keken maar naar ons, net zo lang tot ze ons niet meer konden zien. Wij kregen er de slappe lach van. Steeds als we omkeken, stonden ze er nog. Het leken wel standbeelden. Wij konden haast niet meer van het lachen. Dat was ons welkom in Groenlo.
Maar ja, een vrolijke noot hoort er ook bij. En de weg leek er korter door. We zagen meer boerderijen, maar de onze nog niet. Het werd wel spannend. Geert zei: "Ik weet wel, dat er naast ons mensen woonden en die hadden een hond. Die was altijd buiten en maar blaffen, dus als we hem horen, dan zijn wij er haast." Ik dacht zo bij mijn eigen: "Wat zal ik tegen die

mensen moeten zeggen. Het is toch wel raar hoor. In eens een heel gezin voor de deur en vragen 'mag ik a.u.b. bij U komen logeren.'"
Nog een eindje verder en daar zag Geert de boerderij, die we moesten hebben. "Ja hoor, dat is hem. Kijk, ze zien ons al door het raam" en daar stonden we dan voor de deur. Die werd open gedaan en de boer riep: "Kom toch binnen, het is zo koud."
Hij had gelijk, want het begon net te sneeuwen.
Dus wij naar binnen. Ze keken ons aan en wij wisten haast niet wat te zeggen. Na ze een hand gegeven te hebben, kwam het eerste woord er uit. "U moet het ons maar niet kwalijk nemen," sprak Pa, "maar we zijn van de honger naar hier gekomen. Zeven dagen hebben wij er over gedaan in de hoop, dat U ons kunt helpen. Het is heel erg in de grote steden. Niets is er meer. Treinen rijden niet meer en er is geen vervoer. Wat er nog is, is in beslag genomen. Zo doende zijn wij hierheen gegaan in de hoop dat U ons op een of andere manier kan helpen."
"Doe eerst jullie schoenen maar uit en warm je voeten." Ondertussen was er al koffie gezet. De kinderen kregen een kom warme melk. Je ziet maar weer. We werden ook hier weer goed onthaald.
"Nu," sprak de boer, "alles goed en wel. Eten zal wel gaan, maar de slaapplaatsen, dat zal moeilijk gaan. Het is hier niet zo groot en we hebben zelf zes kinderen, dus daar heb je ruimte voor nodig. Geert kan hier wel blijven, dat gaat wel. Maar ik heb een broer en die heeft een grote boerderij. Hij heeft ook wel een groot gezin, maar ik denk wel, dat er een paar bij kunnen. Daar gaan wij zo maar naar toe. Het is niet zo ver, een kwartiertje lopen." "Nou als dat zou kunnen, dan heel graag," sprak Pa, "Ik hoop maar dat het zal gaan."
Ik zei: "Is het niet te veel moeite voor U." "Nee, dat niet." Maar ik dacht: een kwartier lopen, zou ik dat nog halen. Mijn voeten deden erg zeer nu ik wat gezeten had, maar het moest toch. Jo keek mij ook al aan en wij verstonden elkaar. Dus toen wij wat gegeten en gedronken hadden en Geert zijn kleren uit het wagentje had gehaald, want die moesten natuurlijk hier

uit het wagentje had gehaald, want die moesten natuurlijk hier blijven, vertrokken we. Geert had zijn vriendjes al opgezocht, dus dat was wel in orde. "Fijn hoor voor jou, jong. Jij kan vannacht lekker slapen en morgen komen we wel even kijken." Na hem flink gedag te hebben gezegd, vertrokken wij. De vrouw zei nog: "Het is jammer, maar we hebben heus geen plaats voor jullie, maar bij de familie zal het wel gaan." Na voor de warme ontvangst bedankt te hebben vertrokken wij weer. O wat deden mijn voeten zeer. Jo liep ook al een beetje mank, maar Pa had nergens last van. Gelukkig maar, want hij moest de wagen nog rijden. Jullie begrijpen wel, de pas werd er goed ingezet, want boeremannen lopen niet langzaam. Je kon haast niet zien, waar je liep. Het was al haast donker. Ik dacht: "Ik hoop maar, dat het in orde komt." En ja hoor. In de verte zagen wij de lichten branden. Boer H. zei: "We zijn er haast hoor. Het is altijd verder, dan je denkt." "Daar hebt U wel gelijk in," antwoordde ik.

Wij stonden ineens voor een grote deur. De boer klopte en ging naar binnen en wij er achteraan. Wij zagen een heel groot gezin aan tafel zitten: man, vrouw en een stuk of zes flinke boerejongens.
"Goede avond, nog laat bezoek! En wat breng je daar nog mee?"
"Ja, dat zal ik je eens gauw vertellen. Deze mensen hebben een slaapplaats nodig. Die kunnen jullie misschien wel geven, voorlopig. Al is het maar vast voor vannacht. Het zoontje is bij ons, maar meer kunnen wij niet plaatsen, zoals je weet en dat is het dan."
"Ja, ook goede avond," zeiden wij en gaven allen een hand, zoals dat hoorde. "Daar vraag jullie mij wat, als het moet kan dat altijd, maar dat is niet een, twee, drie in orde."
Ons werd een stoel aangeboden en de boer en z'n vrouw gingen even later weg. Weer even later waren ze terug en zeiden tegen ons: "Voor vannacht gaat het wel, maar morgen praten we wel verder."
Na wat gegeten en gedronken te hebben ging boer H. naar huis.
"Komen jullie maar mee," zei de boerin, "dan zal ik je laten

toen de deur open ging. Je keek je ogen uit. In het midden van die keuken stond een grote ronde zwarte kachel, die stond vuurrood te branden. Langs de kant stonden tien stoelen op een rij, dus als je bij de kachel wilde gaan zitten, kon je zo een stoel pakken. Wij zagen veel deuren. Eén daarvan deed de vrouw open. We zagen twee ledikanten staan, de een opgemaakt, de ander leeg. De vrouw riep tegen de jongens: "Ga toch halen, wat ik nodig heb, dat weten jullie toch wel." En weg waren ze al. "Kijk, hier slaapt mijn dochter altijd, maar nu kan Jo er wel bij en dan gaat U in dat bed." Maar er lag nog niets op. Ik was benieuwd, wat er ging gebeuren. Daar kwamen de twee jongens aan en ze hadden beiden een bos heel lange strohalmen. Ze gooiden de bossen stro in het ledikant en de vrouw maar schudden tot ze glad lagen. Een laken erover en een paar dekens en het bed was klaar. De kussens werden gevuld met kaf, dat is heel fijn spul, dat van het lange stro afvalt. "Zie zo, hier kunnen jullie dan wel slapen en morgen zien we dan wel weer. Op de deel kunnen jullie je wel een beetje wassen." Wij kregen nog een kom warme melk en daar gingen wij naar de deel, zoals het daar genoemd werd. Daar was een toilet en een kraan. Pa had ons goed al uit het wagentje gehaald. Bij een klein nachtpitje kleedden wij ons uit. Wat was dat heerlijk weer een wat ander goed aan te kunnen trekken. Daar knapte je al van op. Marietje lag het eerst in bed en Jo volgde haar direct. Even elkaar toedekken en nog wat lachen en toen riepen ze: "We liggen lekker, hoor en wel te rusten." Ja, wij gingen er ook gauw in. Wat was dat weer fijn, een bed om in te liggen. Wij riepen heel hard: "Wij liggen ook al, hoor." De boerin kwam nog even kijken en sloeg de handen in elkaar: "Wat is dat heerlijk, dat ik dat voor jullie kan doen. Zeven dagen gelopen, het is haast niet te geloven. Wel te rusten en slaap maar goed uit. Jo, lig jij ook goed?" "Ik weet niet, wat me overkomt," gaf ze ten antwoord. "Ligt U ook goed, Ma en Pa?" "Ja hoor, je vader slaapt al haast, dus ik slaap ook zo, wel te rusten."

11. Op zoek naar een plaats voor Pa en Ma.

En dan weet ik van niets meer, tot ik wakker wordt van het geloei van de koeien. Wat deden mijn voeten zeer, ik kon er vast niet op lopen. Het was zo'n rumoer in de keuken, dat wij ook maar uit bed gingen. En net wat ik gedacht had, ik kon niet op mijn voeten staan. Op elke teen zat van onder een blaar. O, wat deed dat zeer. Ik heb mij maar vlug aangekleed en toen naar de keuken. Ze keken mij allen aan, omdat ik zo raar liep. Ik kreeg een stoel en de boerin keek naar mijn voeten. "Daar moet een dokter bijkomen, want anders gaat dat zweren, als dat open gaat." Er werd een jongen weggestuurd en ik werd in een hoekje aan tafel neergezet. Nu had ik al tegen Pa gezegd: "Wat ruik ik toch? Het lijkt wel of ze aan het bakken zijn." En ja hoor, de boerin kwam met een emmer met beslag en een heel grote koekepan. Het fornuis werd opgestookt. De pan erop met een schijf spek erin, even uitbakken en toen werd een pollepel beslag er bovenop gedaan. Als er een klaar was, werd er geroepen en dan kwam er weer een jongen aan. Ze waren allen even flink, maar aan een koek hadden ze toch genoeg. Maar de koek was dan ook zo groot, dat hij geheel over de rand van het bord hing. Die kon wel voor twee doorgaan. Het is daar in die streken zo de gewoonte. Later heb ik dikwijls geprobeerd zo'n zelfde koek te bakken, maar het is me nooit gelukt, ze zo heerlijk te krijgen.
De dokter kwam onderhand: "Nou," zei hij, "dat ziet er niet zo mooi uit, daar zullen we eens gauw wat aan doen. Ik zal de blaren doorprikken, dan ben je er het vlugste vanaf." Daarna heeft hij mijn voeten verbonden en zei: "Nu blijft U een goeie halve dag rustig zitten en dan zal het wel weer gaan." De jongens stonden rond mij heen. Zo iets hadden ze nog nooit gezien. "Vooruit jongens, opschieten," zei de boer. "Het is al laat en nog niets gedaan." De boerin was klaar met bakken en ik vertelde haar, dat ik van mijn leven nog nooit zo'n heerlijke pannekoek had gegeten. Jo was al aan het meehelpen van de vaat, toen de boerin naast mij kwam zitten. Toen zei ze: "Mijn man en ik hebben het erover gehad, dat Jo wel kan blij-

ven. Daar is wel plaats voor, maar voor jullie twee niet. Dat is wel jammer, maar met Jo erbij dan zijn wij al met z'n tienen en wij hebben nog al wat vee. Die moeten ook verzorgd worden." "Nu, dat begrijp ik ook wel. Ik vind het al geweldig, dat Jo kan blijven, vind je niet, Pa?" Want die was er intussen ook bij komen zitten en luisterde alles af. "Ik heb gehoord dat in Eibergen nog mensen zijn, die evacuées kunnen hebben," sprak de boerin. Pa zei: "Als U mij dan misschien een fiets kunt lenen, ga ik er vanmiddag op uit."
"Dat is goed," zei de boerin. "Hoor eens Jo is al thuis, want hoor ze maar eens lachen."
Jo kwam binnen en ik zei: "Heb je het al gehoord, dat je hier mag blijven?" "Ja, dat hoorde ik daarnet." "En hoe vind je het?" "Ik vind het wel fijn, maar hoe moet het dan met U en Pa. Dat wordt nog wat." "Pa gaat vanmiddag met de fiets wat rondkijken en misschien vindt hij dan wel een plekje voor ons. Dat hoop ik dan maar. In ieder geval zijn jij en Geert geborgen." Mijn blik ging omhoog en wat ik toen zag? Ik was zo verwonderd, dat ik haast ineens niets meer kon zeggen. Moest je daar nu eens zien: hoog aan de balk hingen aan stukken touw zijden spek, zo groot en dik, daar naast een paar hammen en een beetje naar voren allemaal worsten, allemaal verschillend. Je moest je ogen uitwrijven of het wel echt was. Pa zag het ook: "De mensen moesten pas geslacht hebben en nu hangt het te drogen." "Ja, dat kan wel, maar het is een prachtig gezicht als je dat nog nooit gezien hebt en in geen jaren gegeten hebt."
De vrouw had onderhand gekookt en de hele stoet jongens kwam binnen en de keuken was gelijk vol. Nu konden wij begrijpen, dat de vrouw gezegd had, dat er niets meer bij kon. De jongens waren 16, 14, 12, 10, 8 en 6 jaar oud en dan nog de dochter Marietje en een logé. De jongens zo groot en sterk, daar leken wij niets bij. De tafel werd uitgeschoven en dan er allemaal omheen. Er werd altijd in de kleine keuken gegeten. Het was stamppot. Maar als je zag, wat die jongens op hun bord schepten. Dat was niet te geloven. Ze maakten er een toren van met een paar lepels vette jus er overheen. Het eten ging vlug naar

binnen. De grootste nam nog een flinke schep toe en dan nog een bord pap. Dat hoorde erbij. Na ons gebed gedaan te hebben, gingen de jongens weer aan het werk. De boer sprak even met mijn man: "Je wilde graag een fiets hebben, hè." "Ja, als dat kan, graag, dan kan ik hier en daar eens rond kijken en misschien is er dan wel een plaats voor ons. Ik zal het toch moeten proberen, want hier kunnen wij niet blijven." "Ik vind het wel jammer, maar je hebt zelf gezien, dat het niet gaat. Het is het beste, dat je de kant van Eibergen uitgaat. Ik heb gehoord, dat daar niet zo veel evacuées zijn, dus dan hebben jullie misschien wel kans." "Nu," zei Pa, "dan ga ik er vanmiddag maar op uit." "Mijn voeten zijn gelukkig weer in orde, dus als je wat vindt, kunnen wij morgen er heen gaan. Voor Geert wordt gezorgd en Jo mag hier blijven, wat wij erg fijn vinden en Jo is er ook blij mee." Na heerlijk gegeten te hebben ging Pa er vandoor. "Veel geluk, hoor," riepen wij allen. De mensen waren al zo eigen met ons, of we elkaar al jaren kenden. "Wij gaan altijd even rusten," zei de boerin, "dus dat moet U ook maar doen. De meisjes doen de vaat wel en de jongens gaan de stallen weer in. Daar is altijd veel te doen. Wij zullen over een uurtje eens naar de stallen gaan kijken. Dat is wel leuk, al dat jonge goed." "Nou, dat vind ik wel fijn." Na heerlijk gerust te hebben en thee gedronken te hebben, stonden wij op en gingen naar de beesten kijken. Ik was wel nieuwsgierig. We kwamen eerst op een grote deel. Langs de kant stonden de koeien, heel wat hoor, mooi op een rij. Aan de andere kant een varkenshok met varkens, grote en kleine tot heel kleine. Het was een leuk gezicht, dat gekrioel door elkaar. Dan waren er nog kalveren, die stonden in hokken naast elkaar en dan nog de kippen niet te vergeten. Ja, het was een hele zorg op tijd voeren en water aanslepen. Daar waren de jongens voor. "Hoe gaat dat nu met jullie huis? Past daar iemand op, of hoe gaat dat?", vroeg de vrouw. "Ja, dat was wat. Wij hebben alles van waarde goed opgeborgen en alles goed op slot gedaan. Meer konden we niet doen. Het is te hopen, dat ze het niet in beslag nemen, dan zijn wij nog niet klaar. Maar dat zijn weer zorgen voor later." Wij stonden zo te praten en

daar kwam Pa aan op de fiets. Hij zwaaide naar ons. Ik dacht: "Dat is een goed teken, misschien heeft hij een kosthuis voor ons gevonden. Het is maar te hopen." Hij sprong van de fiets en zei tegen ons: "Ik heb een adres." "Ik hoop, dat het daar dan goed is." Maar dat is een groot verhaal en dat zal ik dan maar vertellen in deel twee van mijn verhaal.

Deel II.

12. Onze dagen als evacuées.

Omdat Pa het met een lachend gezicht vertelde, dacht ik dus: "Het is voor elkaar. Hij heeft zeker wat voor ons gevonden." De boerin was al naar binnen gegaan en ik vroeg aan mijn man: "Is het voor elkaar? Heb je wat voor ons gevonden?" "Ja hoor, maar het is niet dicht bij. Het is in Eibergen. Dat is een heel eind lopen. Ik heb overal maar aangeklopt, maar de een had geen plaats meer en de ander moest geen vreemden in huis hebben. Ik dacht eerst, nou dat gaat niet zo vlot. Weer een stuk doorgefietst en toen kwam er een vrouw aanlopen. Ik hield haar aan en maakte een praatje en van het een kwam het ander. En toen vroeg ik haar of ze misschien een adres voor mij wist voor enige weken voor mijn vrouw en mij. Zij sprak toen: 'Mijn huis is groot genoeg. Ik heb wel een groot gezin, maar een paar erbij zal wel gaan. Kom maar mee, dan kun je het zelf zien. Het is hier dicht bij.' Daar kwamen al een paar jongens aanlopen van zes en acht jaar oud. 'Die twee zijn van mij. De anderen zullen wel binnen zijn.' Ondertussen waren wij al, waar wij wezen moesten. 'Nou hier zijn we er dan. Mijn man werkt nu nog op het land.' Wij gingen naar binnen. We kwamen meteen in de keuken. Nou zo als ik het kon zien, moest er eens flink gewerkt worden. Die keuken was niet zo groot, met aan de kant allemaal deuren en deed je die open, dan zag je kleine slaapkamers. Er waren er nog een paar leeg, dus ruimte genoeg. Nog eens wat gepraat en het was voor elkaar." Wij konden de

volgende dag komen. Mijn man zei: "Ik was wel blij, want dat geschooi langs de deuren is niets voor mij."
Met onze gastvrouw spraken wij af, de volgende dag te vertrekken. Het wagentje moest natuurlijk mee. De spullen van de kinderen had ik al aan ze gegeven. Om de kinderen hoefde ik mij geen zorgen te maken, want bij hen ging het heel goed. Ze hadden het erg naar hun zin.
"Nou," zei Pa, "het is een heel eind lopen hoor en je kunt onderweg niet rusten. Maar dat zien we dan wel weer. Het is goed weer en de wagen is veel lichter." Het was een hele lange weg, dat liep wel vlug. Nou ik was wel benieuwd, hoe dat allemaal weer zou gaan. Pa zei: "Als ik het zo gezien heb, is er ruimte zat, maar veel bijzonders was het niet."
Na een lange tocht zagen we op de hoek van een boerderij een vrouw staan. Wij zeiden tegen elkaar, daar zal het wel zijn. De vrouw kwam al naar ons toe. We waren blij toe, want ik was vreselijk moe en Pa ook natuurlijk. "Kom maar vlug binnen. Jullie zijn het zat, dat kan ik wel zien." en zo kwamen wij in ons nieuwe kosthuis. Wij hebben ons voorgesteld, de kleintjes gedag gezegd. Die keken wel een beetje vreemd. "Ja," zei hun moeder, "wij krijgen niet veel vreemden over de vloer. Nu eerst maar een kopje koffie drinken, van dat lopen krijg je altijd dorst." Onderdehand wat aan elkaar verteld. Zo te horen zou het wel gaan. Een beetje voor de kinderen zorgen, zou mijn taak zijn. Want de vrouw (Riek) moest nu en dan wel eens weg en dan vond ze het fijn, als er iemand was. Er waren vier kleintjes, allen jongens en een meisje van twaalf jaar. Dus een heel gezin. Pa kon haar man op het land helpen, die kon best hulp gebruiken. Achter in de gang was een kamer leeg en die konden wij krijgen. Voor ik de boel erin zette, heb ik hem eerst maar wat schoon gemaakt. Dat was hard nodig, want hij had een hele tijd leeg gestaan.
Toen wij de volgende ochtend in de keuken kwamen, zaten de kleintjes al om de tafel. Het fornuis brandde en er stond een grote pan met spek op te bakken. Ieder kreeg een paar sneden brood. De pan werd midden op tafel gezet. De kleintjes zaten op hun knieën met een stuk brood in hun handen, dat ze in het

vet doopten. Ieder kreeg een stukje spek en ze waren net zo lang aan het dopen tot de pan schoon leeg was. Pa deed ook maar mee, maar ik had daar niet zo'n zin in. Riek vroeg: "Doe je niet mee?" "Nee," antwoordde ik, "ik heb niet zoveel trek en ik eet nooit zo vroeg."

Vanuit de andere keuken kwam geluid. "O, dat zal Jos zijn, die is ook wakker." Ik stond op en ging naar hem toe. Ik denk dat hij nog geen jaar oud was. Hij was wel flink, maar hij was toch niet zo als hij wezen moest. Ik wou hem uit bed halen, maar opeens hoorde ik: "Ga maar opzij, dat doe ik wel." Blij toe, want er kwam een raar luchtje uit dat bedje, maar dat is altijd bij kleine kinderen. Ik dacht: ik begin maar met de keuken. De beide mannen waren al weg. De andere jongens waren al wel gekleed, maar fris zagen ze er niet uit. Ik ging de vaat wassen en alles wat er stond. Ik keerde mij om en keek naar het fornuis. Dat had ik nog nooit gezien. Zo'n dikke laag vet als daar op lag. Ik keek naar wat kranten, maakte er een prop van en maar wrijven en schuren. Maar dat ging niet zo goed. De laag die erop zat, was veel te dik. Toen nam ik maar een mes. Het was haast geen doen. Riek kwam net binnen: "O," riep ze, "doe daar maar niets aan. Dat is toch elke dag hetzelfde." Ze hing een paar natte luiers om het fornuis heen. Ze waren niet gewassen en zagen er niet fris uit.

Ik maakte een sopje en ging de stoelen af doen. Riek keek wel raar, maar ik deed net of ik er geen erg in had. De buitendeur deed ik open en zette de stoelen mooi op een rijtje buiten. Ik zal de vloer eerst maar vegen en dan dweilen. Dat is wel beter. Ik kreeg een lange bezem en een zak als dweil. "Alstublieft," zei ze, "maar dat moet je niet elke dag doen, want daar slijten de dweilen maar van." Toen dacht ik bij mijn eigen: "Dat zou jammer zijn." "Ik moet even weg, met een uur ben ik terug. Je ziet maar, wat je doet." Ik dacht: "Zo gauw, als je weg bent, dan ga ik zoeken waar de koffie is, want daar heb ik wel trek in gekregen." Dus ik ging mijn eigen gang maar. De kinderen liepen maar een beetje te dwalen. Ze zagen er niet fris uit met vieze, vuile neuzen. Ik maar zoeken naar een paar zakdoeken, maar die kon ik niet vinden. Ik zag een

paar lappen en die pakte ik dan maar. Ik zei tegen het oudste jongetje, die een jaar of zeven was: "Hier heb je een doekje en als je neusje nu vuil is, dan moet je hem afvegen en dan het doekje in je zak doen." Hij lachte en knikte en deed het doekje in zijn zak en ging toen weg. Ik dacht zo: "Wat moet ik doen. Het is hier geen beginnen aan." Alles is zo vies, dat ik alles moest schrobben om het schoon te krijgen en daar had ik niet veel zin in. Dus maakte ik het maar gauw klaar. Daar kwam Riek net thuis. Ik vroeg haar: "Hebt U niet wat naaiwerk voor mij. Ik heb zo'n mooie machine zien staan." "Ja," zei ze, "dat is een goed idee. De kinderen moeten hemden hebben, daar zijn ze wel aan toe." "Gelukkig," dacht ik. Riek haalde uit een kast een hele rol gele katoen. De naaimachine werd in de keuken gezet. "Zo, nu kan je voor de jongens ieder een nieuw hemd maken, als je dat kan." "Natuurlijk kan ik dat," zei ik, "anders zou ik er niet om vragen." De kinderen stonden te dansen van plezier. We krijgen een nieuw hemd en dat vonden ze maar wat fijn. Riek ging weg, dus ik had de ruimte. De hemden waren zo geknipt. De kinderen stonden om mij heen. "Wie krijgt het het eerst?" "Misschien wel allemaal tegelijk." Dat vonden ze fijn. Tegen de avond waren de hemden klaar. Wat waren de kinderen blij. Het leek wel of ze ik weet niet wat gekregen hadden. Maar ik was wel moe en ik was het zat. Daar kwamen de mannen binnen. De boer dik als hij was en met rode kleuren en Pa mager en bleek van moeheid natuurlijk. Wij gingen even naar onze kamer toe, dan konden we praten. Ik zei tegen hem: "Ik geloof niet, dat ik het hier lang kan uithouden de hele dag in die stinkkeuken. Met die kinderen met die vieze neuzen. Je wordt er niet goed van." "En ik dan," zei Pa, "ik doe maar niets dan bomen zagen. Als ik even rust, dan staat die boer te lachen. Dat hou ik ook niet vol." "Weet je wat," zei ik, "we gaan morgen naar wat anders kijken. Dat is het beste, wat we doen kunnen." "Ja, daar heb je gelijk aan," zei mijn man. "Meteen hebben we het erover. Eerst een beetje wassen. Ik voel mij zo vies. En dan wat anders aantrekken, dan voel ik me eigen wat beter." Toen wij klaar waren, gingen wij naar binnen. Ze zaten om de tafel. Ik kreeg gauw een paar stoelen uit

de grote keuken. "Zo," zei ik, "we hebben ons eerst een beetje opgeknapt, dat is wel lekker." "Hebben jullie dan geen honger," sprak Riek. "Nou," zei mijn man, "de hele dag buiten en hard werken, daar krijg je zeker honger van." De kinderen gingen al vroeg naar bed. Dat kwam goed uit, dan konden wij rustig praten. Mijn man begon het eerste. Ik dacht: "Die is het goed zat." "Ik wil eens even met U praten. Vindt U zelf ook niet, dat het werk, wat wij hier doen, te zwaar voor ons is. Wij zijn dat werk niet gewend en daarbij hebben wij de laatste tijd veel meegemaakt en ook nog niet genoeg eten gehad. U zult moeten begrijpen, dat wij daar eerst wat van moeten bijkomen. Als U het niet erg vindt, zouden wij morgen eens willen gaan kijken of wij niet iets anders kunnen vinden." De boer keek ons met grote ogen aan, maar zei niets. Maar Riek had direct het woord. "Jullie kunnen doen, wat je wilt, jullie gaan je gang maar." "Nou," zei mijn man, "dat is dan in orde. Ik ben blij, dat U ons kunt begrijpen. U moet het ons niet kwalijk nemen. We gaan dan maar vroeg naar bed, dan staan we vroeg op. Wie weet, waar we terecht komen." "Even de vaat wassen, dan gaan we daarna nog een stukje lopen." "Dat is een goed idee." Het was nog lekker buiten. Ik zei tegen Pa: "Ik hoop maar, dat het ons lukt. Want dat is niets. Jij de hele dag bomen zagen. Dat houd je nooit vol. En ik de hele dag in dat huis met die kinderen. Ze zijn wel lief hoor. Maar zo onverzorgd zien ze eruit. Ze hebben altijd dezelfde kleren aan en ik geloof niet, dat ze ooit gewassen worden. En die vieze neuzen. Het is niet om aan te zien." De boer en zijn vrouw zaten op de stoep, toen we terug kwamen. "Zo, dat was fijn. Nu gaan we maar naar bed, dan zijn we goed uitgerust. Wel te rusten dan en tot morgen." Meer werd er niet gezegd. Er was niets meer te zeggen. Wij lagen heel vlug in bed. Mijn man zei nog: "Ik ben zo moe, dat kan je niet geloven. De hele morgen hout gezaagd en opgeruimd. De boer is zo sterk, maar dat ben ik niet. Ik hoop maar dat we gauw wat anders vinden en dat ik een andere baas tref."

13. Op zoek naar wat beters.

De andere morgen waren we al vroeg op pad. We zetten er flink de pas in. Het was stil op de weg. In de verte zagen wij iets aankomen. Het leek een man op de fiets. Nee toch niet, het is iemand met een grote kap op. Ik zag het al, het is een non. Die hou ik aan, want die weten meestal wel veel, want die komen overal. Intussen was ze al dichtbij gekomen. "Goede morgen," zeiden wij en de non antwoordde terug. Ik hield haar aan en vroeg of zij misschien een adres voor ons wist. En we vertelden haar het een en ander. "Ja, dat is ook wat. Het is haast overal vol met evacuées. Misschien verderop. Anders gaat U maar naar de Pastoor, die heeft al de gegevens van de mensen, die plaats hebben. Dat is het beste, dat U doen kunt." "Nou, dat doen we dan maar. Van harte bedankt voor de tip." "Ja, ik wens jullie succes." "Een klein stapje vooruit, zijn we al weer," zeiden we tegen elkaar. De kerk zagen we al gauw. Als de Pastoor nu maar thuis is, dan weten we al gauw meer. Naast de kerk stond een huisje en daar belden we aan. Er werd al vlug open gedaan door een meisje van een jaar of achttien. Ja, de Pastoor was aanwezig. Zij liet ons binnen. Wij stelden ons voor en vertelden wat er aan de hand was. Wij vroegen of hij ons kon helpen aan een ander adres. "Dat zal wel moeilijk zijn, want het zit hier vol en ieder heeft al een of twee evacuées. Maar ik zal in mijn boeken kijken." Hij kwam spoedig terug. "Ik heb er nog een, die heeft een grote boerderij. Dus slaapplaats zal er wel zijn en de rest zal ook wel gaan met een beetje goede wil. Ik zal jullie het adres geven en zeg maar dat ik jullie gestuurd heb. Ik denk wel dat het zal gaan. Nou veel succes. Als het niet gaat, dan hoor ik het wel." Wij kregen het adres en hij wees ons de weg. Wij waren erg blij en bedankten de Pastoor voor de moeite, die hij voor ons gedaan had. Daar gingen wij weer, op hoop van zegen. Ik zei maar niets, maar mijn benen begonnen weer te trillen van moeheid. Wij hadden het adres gauw gevonden. Het was een boerderij, die midden in het land stond. Die moest het wezen, volgens het zeggen van de Pastoor. Ik vond het wel erg hoor. Dat was al

wel de vierde keer om te vragen of ze een plaatsje voor ons hadden. Maar ja, het moest nu eenmaal. Dus mijn man klopte aan en er werd direct open gedaan door een meisje van een jaar of veertien. Mijn man deed het woord en vroeg aan haar: "Kan ik je vader of moeder even spreken." "O ja hoor, komt U maar binnen." Ze liet ons in een hele grote keuken en daar zaten de boer en de boerin. Wij stelden ons voor en deden ons verhaal voor de zoveelste keer. De vrouw zei niet veel en de man keek een beetje zuur. Ik zat wel in spanning. Na een poosje zaten ze met elkaar te praten. Wij konden er niets van verstaan en toen gingen ze beiden de keuken uit. Het leek ons een hele tijd eer ze terug kwamen. En toen sprak de boer: "Hoe lang denken jullie te blijven?" "Dat zal zijn, zolang de oorlog nog duurt. Wij weten ook niet, waar we heen moeten. Zo als ik al vertelde, de kinderen hebben een goed thuis en daar zijn wij erg blij om en in Eibergen konden wij niet blijven." "Nou, dan kunnen jullie wel hier naast slapen en jij," sprak de boer tegen mijn man, "moet me maar helpen op het land met mijn zoon." "En voor jou zien we dan wel," sprak de vrouw tegen mij. "Dat is dan fijn, dat wij gered zijn. Maar wij hadden ook een wagentje en dat staat nog in Eibergen. Dat moet mijn man dan zo maar halen en dan kan hij ook vertellen dat wij hier kunnen blijven. Ik ben U beiden heel dankbaar, dat wij hier mogen komen en wij zullen zoveel mogelijk ons best doen." Na een kop koffie ging mijn man maar weer op stap. Ik vond het wel erg voor hem, maar het moest toch gehaald worden. De kinderen kwamen binnen. De oudste een jongen van een jaar of negentien. Dan de oudste dochter van achttien en dan nog vier, die op elkaar volgden. Dus dat waren er heel wat. En dan was er nog een oude baas ook, een logé.

En nu wij er nog bij. Bij elkaar een heel gezin. Het was een heel verschil met het vorige adres. Alles was schoon en netjes. De vrouw vroeg mij het een en ander. Wat voor werk mijn man deed en hoe ons huis was en hoe het was met de oorlog. "Want hier vertellen ze er ons niet veel over." Ik zei: "Ja, U moet begrijpen, dat wij niet voor ons lol helemaal naar hier gelopen zijn." Ik vertelde zo over het wonen in de grote stad

tijdens de oorlog en ze keken mij aan alsof ze dachten dat ik een verhaaltje vertelde.
Het was voor mij niet leuk, weer bij andere mensen, maar ik moest blij zijn, dat we iets gevonden hadden.
Na een paar uurtjes was mijn man al weer terug. Wel moe, dat kon je zo zien. Na een poosje lieten ze ons de slaapgelegenheid zien. Achter ons hoorde ik de kleine jongens lachen en hoorde hen telkens het varkenshok noemen. Wij kwamen op een grote deel terecht, waar ze vroeger de varkens hielden. Maar het was schoon en leeg. Achter in de hoek was een ijzeren bed neergezet met een matras erop. Meer niet. De vrouw zei: "Je hebt toch zeker wel beddegoed bij je?" "Ja hoor," zei ik tegen de boerin, "dat heb ik wel." "Nu dan kunnen jullie hier wel slapen."
Ze had een hele grote beddezak vol met gemalen stro en dat voelde zacht aan. Ik dacht zo dat zal wel heerlijk liggen. O, o, wat waren wij blij en gelukkig, dat het toch weer voor elkaar gekomen was. Het was onderhand laat geworden. "Een boterham eten en dan naar bed," zei de boer, "want om zes uur moeten we er weer uit en gaan we naar de koeien."

14. Een nieuwe dag, een nieuw begin.

We hadden goed geslapen, dat kun je begrijpen na al die spanning.
Het was een drukte van belang. De boerin stond voor het fornuis. Dat brandde flink.
Een grote koekepan stond op het vuur en ze was maar aan het bakken. Ieder kreeg een spekpannekoek. Dat was een hele grote hoor. Hij paste niet op het bord. Om de beurt werd er een geroepen en dan stond er een bord met zo'n grote koek klaar. Nou, daar had je de hele ochtend genoeg aan. Pa ging met de boerenjongen mee. Hij had een blauwe kiel gekregen en een rode doek en zo gingen ze op stap. Ik hielp de boel opruimen, de vaat te wassen en zo. De twee meisjes bleven thuis (12 en 13 jaar), de rest ging de deur uit. Dus het was ineens stil. Er

werd niet veel gezegd. Ik zocht maar een beetje werk. Aardappels schillen deed de oude baas. Als de grote was werd gedaan, hielp ik mee. Dat ging niet met plank en borstel, maar door wrijven met je handen en daarna maar spoelen. De oudste dochter en ik. Als het stuk dan schoon was, dan moest het buiten uitgespreid worden op een groot grasveld. Marie, zo heette die dochter, kon dat goed en vlug, maar ik niet. Dat moest ik nog leren. Aan de lijn ophangen vond ik veel beter.
Maar dat deden ze hier niet. Als dat goed een kwartier gelegen had, dan werd het met een sproeier nat gemaakt en zo werd dat een paar keer gedaan. Was het goed droog, dan werd het netjes opgevouwen.
Dan was de dag wel om. Verder was er voor mij niet veel te doen. Als het goed weer was, ging ik wel eens de deur uit. Een beetje lopen en een praatje maken met de buren. Ze woonden niet naast elkaar, dus was het altijd een eindje lopen. De mensen hoorden graag wat van de stadse, want ze kwamen zelf nooit het dorp uit.
Als je welkom was kreeg je een stoel en een kop koffie, een kopje met een schotel. Maar als dat niet zo was, alleen het kopje. Veel ging ik ook bij mijn kinderen kijken, daar was ik altijd welkom. Jo had het best naar haar zin.
Ze moest in het huishouden helpen, maar 's middags was ze klaar. Ze had al gauw de buurmeisjes als vriendinnen. Ook van haar leeftijd. Dat was gezellig.
Met Gerard was dat net zo, dus dat kwam goed uit.
Op een middag zat Riekje op de stoep sokken te stoppen. Twee manden had ze bij haar staan en daar zaten de kapotte sokken in en in de andere die gemaakt waren. Ik zei tegen haar: "Geef mij maar een naald en garen, dan help ik je wel." Ze gaf mij een paar sokken. Ik stak mijn hand erin en wat ik toen voelde. Heel dik ingelopen sajet, vol met zand. Zo'n vies gevoel. Ik schrok ervan en trok mijn hand terug. Ik zei tegen haar: "Die kan ik niet stoppen hoor, die moet je eerst wassen." De vrouw kwam eraan en die hoorde dat net. "De sokken wassen wij hier niet zo vaak, want daar worden ze rood van." Nou, ik vond het maar vies en vroeg haar: "Hebt U niet iets om te breien. Ik

kan wel sokken breien, als U dat wil." "Dat is wel goed. Ik zal de spullen halen." Even later kwam ze terug met naalden en sajet. Dus ik had gelukkig wat te doen en zo ging de dag weer voorbij.

15. Stelen voor een goed doel.

Rond 12 uur kwamen de mannen terug voor etenstijd. Na de vaat ruimde ik alles weer op terwijl de anderen gingen rusten. Waar ze bleven weet ik niet, maar ik zag of hoorde niets meer. Ik liep maar wat heen en weer.
Midden in de keuken had je een deur en daarachter lag een kamer. Die noemden ze de mooie kamer. Er lag een mooi kleed op de vloer. Er stonden tafel en stoelen en een heel mooi kastje. En op dat kastje, daar stond een grote zak, helemaal open en vol met sjek. Dat was heel wat, want het was nergens te krijgen.
De boer zat altijd te roken, maar hij zou nooit eens tegen mijn man zeggen: "Wil je ook eens opsteken?" En dat was niet zo leuk, als je graag een sigaretje had.
Ik liep dat kastje voorbij en keek nog eens naar dat verleidelijke spul. Stak mijn hand in die grote zak tabak, en nam er een handvol uit. Keek of ik niet gemorst had en ging de andere deur uit en liep de tuin in. Je kunt begrijpen, mijn hart zat in mijn keel. Ik had een schort voor met een grote zak en daar had ik het heel gauw in gedaan.
Nu moest ik mijn man opzoeken, want ik moest het natuurlijk kwijt. Ik liep een eindje en daar zag ik hem lopen. Ik moest natuurlijk heel gewoon doen, want ik wist niet of de een of ander ons kon zien. Mijn man keek om en zag mij en wachtte op mij. Ik zei tegen hem: "Doe heel gewoon, maar ik heb wat voor jou, maar laat niets merken."
Wij gingen in het gras zitten en toen zei ik: "Heb je je tabaksdoosje bij je." "Ja hoor, altijd, maar er zit niets in." "Geef het dan maar aan mij, ik heb wat voor je." Hij gaf aan mij het doosje en ik met mijn hand in mijn schortzak en vulde

het. Het kon er net in. Wat keek mijn man raar.
"Hoe kom je daaraan?" riep hij met een blij gezicht. "Voor jou een vraag, voor mij een weet. Doe maar net of je dat altijd bij je hebt. Ik vertel het je later wel." "Nou bedankt hoor. Ik heb er best trek in, maar het zal nu wel tijd zijn om terug te gaan." "Ja, dat is zo. Ik zie ze daar al lopen. Ik ga nog maar een stukje breien, dan komt de tweede sok ook af."
Het werd avond, de boterhammen kwamen op tafel. Gepraat werd er niet veel, dat deden ze daar haast nooit. De boer ging zitten roken en mijn man haalde zijn doosje met sjek tevoorschijn en ging zitten draaien. Ik keek net naar de boer en als je dat gezicht gezien had. Meer dan erg. Het vuur sloeg uit zijn ogen. Ik was nogal vlug en voor hij wat kon zeggen zei ik: "Ja, Zondag zijn wij bij mijn dochter geweest en dan krijgt mijn man altijd zijn doosje gevuld met tabak. Dat vergeten ze nooit. 'Hier Gert,' zegt de vrouw dan, 'dan kan je weer vooruit.' Toch leuk hè." "Ja hoor," zei mijn man ook, "dat vergeten ze niet." De boer stond op en liep naar de stal. Ik weet wel, wat hij dacht, maar dat zal ik maar niet zeggen. Die avond, toen wij op bed lagen, heb ik mijn man verteld hoe dat allemaal gegaan was. Wij moesten vreselijk lachen. Maar dat deden we heel stil. Ik zei tegen mijn man: "Dat is eens, maar ik zal dat nooit meer doen. Toen de boer daarstraks opstond dacht ik: 'Wat zal hij doen of zeggen.' Maar hij liep gelukkig gewoon door."

16. Bevrijd!!!

's Morgens als je opstond en gekleed was, ging ik altijd even naar buiten. Dat was heerlijk in die frisse lucht. En vooral die stilte rondom je, dat vond ik heerlijk. Maar deze dag was het net of het anders was. Ik kreeg een gevoel of er iets gebeurd was, maar ik zag toch niets bijzonders. Ik ben weer naar binnen gegaan en toen alles weer netjes opgeruimd was en het bed opgemaakt dacht ik: ik ga zo een beetje wandelen. Het was intussen al Meimaand geworden. Ik dacht we zijn nu hier al

weer drie maanden, wat een tijd. Hoe heb ik dat toch zo uitgehouden. Mijn man had de gehele dag zijn werk. Maar ik was dan hier en dan daar. Altijd ongeregeld werk. Op een keer heb ik meegeholpen met onkruid tussen de aardappels te trekken op mijn knieën. Een heel werk, hoor. Toen ik een stuk gedaan had, kreeg ik pijn in mijn knieën. Ik keek er eens naar en zag, dat er heel grote gaten in mijn kousen waren gekomen. Daar was ik even klaar mee. Ik had nog maar één paar kousen en ze waren natuurlijk niet meer te koop. Ik liet ze aan de boerin zien en ze schrok een beetje en zei: "Ik heb het wel tegen mijn man gezegd. Dat is geen werk voor haar. Het is gebeurd en ik heb geen andere voor je." "Och zo erg is het nu ook weer niet. We zullen wel zien hoe het zal gaan." Ik keek naar buiten en zag de buurman heel vlug naar ons toe lopen en zwaaien met zijn handen. Die heeft vast wat te vertellen, anders loopt hij niet zo hard. Hij kwam naar binnen en riep met zijn handen in de lucht zwaaiend: "Het is voorbij. Ze zijn vertrokken en de Engelsen zijn al binnen. Kijk daar komen ze aan." En ja, daar zag ik een heel grote vrachtauto aankomen vol soldaten, die zwaaiden met hun petten, luidkeels zingend. Je wist niet wat je zag. We keken elkaar aan en toen grepen wij elkaar beet en dansten in het rond. Wij wisten niet meer, wat we deden. Het leek wel, of we gek geworden waren. Ik tenminste wel. Ik stond ineens stil en zei: "Ik ga naar het land, want die daar zijn, zullen nog niets weten." Ik deed mijn schort af en ging op een hol de deur uit. Ik wist helemaal niet, waar ze waren. Maar lopen dat ik deed, het land op en maar roepen: "Waar zijn jullie?" Ik keek maar in het rond en opeens zag ik ze staan praten. Ik riep maar: "Hebben jullie het al gehoord. Wij zijn VRIJ. Ze hebben zich overgegeven. O, wat heerlijk," riep ik maar. Ik vloog mijn man om zijn hals en riep: "Nu kunnen we weer naar huis. Wat fijn hè, vind je ook niet?" De twee boeren stonden een beetje raar te kijken, maar zeiden niets. Mijn man zei: "Doe maar kalm aan, hoor. Je denkt toch niet, dat het ineens voor elkaar is. Dat zal heus nog wel even duren." "Dat kan wel zo wezen, maar ik weet wel, dat ik morgen het een en ander in orde ga maken. Wij zullen heus niet een, twee, drie

thuis zijn." "Ja," zei mijn man, "daar praten we nog wel over." Daar kwam weer een grote vrachtauto vol soldaten aan. Tot negers toe zaten erin. Zulke zwarte mensen hadden wij nog nooit gezien. En iedereen maar juichen en zingen. "Weet je wat ik doe, ik ga morgen eens naar Groenlo en kijken en horen, hoe het daar is. Misschien weten we dan meer, want hier hoor je niet veel." "Ja, dat kun je doen," zei mijn man.

17. Plannen voor de thuisreis.

De volgende morgen ging ik al vroeg op pad. "Nou, U ziet wel, wanneer ik thuis kom. Het is een heel eind lopen." Dat vond ik niet erg. Het was goed weer en ik was er meteen eens uit. Het was erg druk op de weg. Heel raar, overal groepjes mensen op de weg en dan weer zo'n grote auto. Toen ik in Groenlo aankwam zag ik hier en daar soldaten lopen. Het was wel een raar ongewoon gezicht, die zwarte negers tussen de blanken. Ze liepen maar heen en weer, een hele drukte. Toen ik bij de boerderij kwam, zaten ze allemaal binnen. De jongens ook. Ze waren niet naar het land gegaan. Ze riepen tegen mij: "Heb je ze gezien? Vannacht is het gebeurd. We zijn VRIJ!! HOERA!! HOERA!! En daar moet op gedronken worden." "Ja, dat is goed," zei de boerin, "maar dan wel met koffie, want voor drank is het nog veel te vroeg." Jo kwam er ook aan en riep: "Ma, wat fijn hè." en vloog me om de hals. "Nou, dat is het zeker hoor en zo onverwacht." "O, maar dat was hier niet. Gisteren kwamen ze met parachutes naar beneden. Een mooi gezicht was dat. Een hele hoop achter elkaar. Het hield niet op. Daarvoor is er eerst nog wel geschoten, maar dat duurde gelukkig niet zo lang." Je kwam er niet over uit gepraat. Er werd koffie gezet en na een poosje zei ik: "Kom ik stap maar weer eens op. Ik denk dat ik even naar Gerard ga kijken. Ga je mee, Jo? Dat loopt vlugger met zijn tweeën. Vindt U dat goed?" vroeg ik aan de vrouw. "Ja hoor, dat is best, ga maar." Jo vond het ook heerlijk, wij met zijn tweetjes. Het was weken geleden. We hadden heel wat te vertellen en maakten al plannen hoe en

wanneer we weg zouden gaan. "Ja," zei Jo, "de mensen zijn erg goed voor mij en ik heb het best naar mijn zin, maar terug naar huis gaan zal ook heerlijk zijn. Ik moet er niet aan denken, hoe dat zal gaan." "Kijk, daar komt Geert al aan. Ik geloof dat hij gegroeid is. Ha jochie, ben je daar. Ik ben zo blij, dat ik je zie." "Nou ik ook, het is wel weken geleden, dat ik U gezien heb. Hebt U het al gehoord. Wat een drukte hè." "Ja, dat is zeker en heb je ook die grote auto's gezien. Wat een grote jongens zitten erin, vind jij dat ook niet?" En zo pratend waren we bij de anderen gekomen. De boer was ook thuis en gaf mij een hand en zei: "Ik zie vandaag allemaal blije gezichten en dat is ook geen wonder. Ja, ons gebed is eindelijk verhoord." "Het werd wel tijd," zei de vrouw, "elke dag en nacht die vliegtuigen, die maar over kwamen. Heel erg hoor. Nu gaan jullie zeker gauw terug?" "Ja, zo gauw als het kan, maar ik moet eerst nog zien, hoe het afloopt. Kom," zei ik tegen Jo, "ik moet terug, want het is al laat geworden. Ze zullen niet weten, waar ik blijf. Ik kom van de week nog wel eens praten." Jo ging ook mee, Geert kwam ons gedag zeggen en wij gingen er vandoor. "Ik denk dat ik morgen de mensen in de omtrek vast gedag ga zeggen, dan heb ik dat alvast gedaan." Toen Jo dat van mij hoorde, zei ze: "Doe nou maar kalm aan, zo'n haast is er nu ook weer niet." "Nou," antwoordde ik, "ik zie het wel. Jij gaat die kant uit en ik moet hier heen. Dag, tot van de week." En weg was ze. Ik liep stevig door, want ze zullen niet weten, waar ik blijf, dacht ik. Toen ik bij de boerderij kwam, zat het gehele gezin al om de tafel voor het eten. "U moet mij maar niet kwalijk nemen, ik ben naar de kinderen geweest. Ik moest daar heen om te kijken hoe het daar was. Alles was gelukkig goed. Ze waren blij, dat ze me zagen. Het is daar veel drukker dan hier. Veel soldaten lopen maar heen en weer." Ik ging op mijn plaats zitten naast mijn man en die vroeg: "Hebben ze nog last gehad van het schieten? Ik heb vannacht wat gehoord." "Ja, een beetje wel," antwoordde ik. Alleen de boer en de boerin zeiden maar niets. Ik dacht bij mijzelf: "Die hebben niet veel belangstelling." Met ons allen aten we een boterham met een bord pap toe.

18. De vrijpartij.

Nadat de boel weer opgeruimd was, ging de oudste dochter de deur uit. O, die ging naar haar vrijer. Ik wist, dat ze er een had. Wij bleven met ons allen wat praten. Na een tijdje moest ik naar de W.C. Om daar te komen moest je een lange gang door en dan kwam je zo op de deel, waar de koeien stonden en in de hoek daarvan was de plee. Toen ik daar kwam, wist ik niet, wat ik zag. Marie, die oudste dochter stond tegen een muur en haar vrijer aan de overkant tegen de andere muur. Ik moest hen voorbij en deed net of ik niets zag, want er brandde maar een klein lampje. Ik gauw naar de W.C. en dacht: "Zo, die twee zullen elkaar niet bijten." Maar ik moest wel in mijn eigen lachen om dat zotte gezicht. Toen ik weer binnen kwam, ging ik gewoon naast mijn man zitten en na een poosje zei ik zachtjes tegen hem: "Je moet eens naar het toilet gaan, dan zul je wat zien. Maar doe heel gewoon." Even later ging hij en toen hij terug kwam hield hij zijn zakdoek voor zijn mond. Natuurlijk om zijn lachen te verbergen. ik durfde hem niet aan te kijken. Je ziet maar. Ieder vrijt op zijn eigen manier. Wij zeiden tegen elkaar: "Kom we gaan maar eens naar bed, morgen is het weer vroeg dag en ik ben heel wat van plan." Toen wij op onze kamer waren zei mijn man: "Dat is wel een goed idee om zo te vrijen, je hoeft niet bang te zijn, dat er wat van komt." "Ja," zei ik, "van zo'n afstand tenminste niet. Joh, lach niet zo hard, anders horen ze ons nog, want het is zo stil."

19. Afscheid nemen.

Toen ik de volgende morgen in de keuken kwam, was de vrouw er alleen en stond een koek te bakken. Ze zei: "Goeie morgen, ik wou je net roepen, want deze koek is voor jou. Ze zijn allemaal naar het werk. Het is in het voorjaar altijd druk en dan beginnen ze vroeg." "Ja, dat is zo," antwoordde ik, "ik was vast wat aan het opruimen, daarom ben ik later. Want als ik

wegga, moet ik geen rommel achterlaten." "Je zal wel blij zijn, als je kunt gaan, dat kan ik me best voorstellen," zei de boerin. "Ik wilde na het eten de buren gedag gaan zeggen. Dat zijn er heel wat. Dat komt omdat ik met ze oploop, als je ze tegenkomt uit de kerk of zo." "Ja, dat is goed," zei de vrouw, "je hebt er de tijd voor." dus ik ging in de middag op stap. Ik dacht: "Eerst de verste maar, die praat nog al graag." Het was prachtig weer en ik genoot ervan. Ondertussen maalden de gedachten door mijn hoofd: "Hoe zal de terugreis zijn. Hoe zal het huis er uit zien?" Ik verlangde erg naar huis. Drie maanden weg en alles achtergelaten, dat is heel wat. Voor mij uit liep een vrouw, ze hoorde mij en keek om. "Och mens, wat ben jij ver van huis. Kom mee naar binnen, dan kunnen wij even praten." "Ja, dat was ik al van plan." "Zo, heb je dan veel nieuws?" "Ja, dat heb ik zeker. Ik denk dat wij volgende week weer vertrekken, want de weg naar huis is weer vrij." "Maar dat vind ik fijn voor U. Ik zeg altijd maar, eigen haard is goud waard. Ik maak gauw een kopje koffie, dat zal er wel ingaan." Na wat over en weer gepraat te hebben, zei ik: "Kom, ik stap weer eens op, want ik moet nog naar meer mensen toe om gedag te zeggen." "Wacht even, dan ga ik even kijken, wat ik voor U heb. Een paar eieren en een stuk roggebrood met spek. Dan hebben jullie vast wat als jullie thuis komen. Ik hoop maar, dat het goed gaat, maar je zult het toch een keer moeten wagen." "Ja, dat heb ik ook tegen mijn man gezegd, maar die heeft nog geen zin om te vertrekken, maar het moet toch maar. Nou dan ga ik maar en bedankt voor alles." Ik gaf haar een hand. Ze riep me nog een goede thuiskomst na. Ja, dacht ik, was het maar vast zo ver. Ik heb daarna nog veel bezoekjes afgelegd en bij allemaal kreeg ik wat mee. Ik vond dat natuurlijk erg fijn, want ik begreep best, dat als wij thuiskomen, het geen vetpot zal zijn. Maar dat zien we dan weer. Die dag kwam ik natuurlijk weer te laat voor het eten. En weer moest ik zeggen: "Neem mij niet kwalijk, dat ik zo laat ben, maar ik heb het zo druk gehad met gedag zeggen van de mensen, die ik heb leren kennen hier. Ze vonden het allemaal erg fijn voor ons en ze hopen, dat we weer goed thuisko-

men." Het was nog steeds heel mooi weer en ik zei tegen mijn man: "Laten we nog een stukje gaan wandelen." "Ja, dat vind ik goed. Maar eerst wat anders aantrekken, want die overall heb ik nu lang genoeg gedragen," zei hij. "Ja," zei de boerin, "ik heb gehoord, dat je goed gewerkt hebt en dan mag dat pak wel uit." En dat deden we en natuurlijk praten over naar huis gaan. "Ja," zei mijn man, "jij wil maar weg, maar daar komt nog heel wat voor kijken. Eerst moet de wagen in orde gemaakt worden. Daar is heel wat aan te doen." "O ja, dat weet ik wel. We hoeven ons ook niet zo te haasten, maar morgen is het Zondag en dan gaan we naar de kinderen en dan praten we er wel verder over." De volgende morgen gingen we eerst naar de kerk en daarna naar Gerard. "Ik had al gedacht, dat jullie zouden komen," zei hij. En begon meteen te praten over de grote auto's, die hij gezien had. Over de soldaten en over de lol, die ze hadden en over het zingen. "Het zingen vonden wij het mooiste. Ik kon er niets van verstaan en dat kon natuurlijk ook niet, want het zijn Amerikaanse of Canadese soldaten. Ik heb met ze gepraat, maar dat ging niet zo best." Intussen waren we bij de boerderij van Jo gekomen en daar zat de hele familie in de grote keuken. De boeren, waar Geert gelogeerd was, waren er ook. Het werd heel gezellig. Ieder wist wat te vertellen. En toen kwamen wij aan de beurt. We werden bestookt met vragen. "Wat gaan jullie nu doen? Gaan jullie al gauw weg? Jullie hoeven toch niet zo'n haast te maken?" "Nu," zei ik, "dat waren wij wel van plan. Van de week maken wij de boel in orde. Dat is natuurlijk nog veel werk, want het wagentje moet goed in orde zijn voor we vertrekken en dan alles nog inpakken. Maar dat zal best gaan en dan hopen we dat Zaterdag de grote dag is om van jullie weg te gaan. Wat wij natuurlijk heel erg vinden. Maar ik zeg altijd maar, er is een tijd van komen en een tijd van gaan." "Dat is zo, maar de kinderen kunnen gerust nog een poosje blijven." "O nee," riep Jo, "ik heb het hier erg fijn gehad, maar nu ga ik met Pa en Ma mee naar huis." "Ik ook," riep Geert. "Ik zal Jo erg missen, ik heb een goede hulp aan haar gehad," zei de boerin. "U wordt allen heel hartelijk bedankt voor alles wat jullie voor ons

gedaan hebt. Zo maar vreemde mensen naar binnen te halen en te verzorgen. Het is om nooit te vergeten en dat zullen we dan ook nooit doen." "Ja," zei Pa, "ik heb ook nog wat te vertellen. Mijn doosje elke week gevuld met shag. Fantastisch, want mijn sigaretje kon ik heel moeilijk missen." "Ja," zei Jo, "het was een rare tijd, maar ik heb nog nooit zo veel gelachen als hier." En zo konden wij nog wel uren verder praten, maar wij moesten nodig weg, want het was al laat geworden. Dus allen nog een hand gegeven en geroepen: "Tot Zaterdag!" En zo gingen wij op weg. Onderweg vertilde ik mij haast, zoveel hadden wij van de mensen gekregen. Van thuis had ik de broodtrommel meegenomen en die was helemaal vol met etenswaren, het meest eieren. Toch lief. Maar hoe krijgen we dat allemaal mee. We zullen het wel zien. Ondertussen waren wij aangekomen, waar we wezen moesten. "Goede dag," zeiden wij, "daar zijn we weer. Maar dat zal niet veel meer gebeuren, want we zijn bij de kinderen geweest en we hebben met z'n allen afgesproken, dat we van plan zijn aanstaande Zondag te vertrekken. Als het U natuurlijk uitkomt. Wij vinden het prachtig en mooi, dat U ons in Uw huis hebt opgenomen. Wij waren toch maar vreemden voor U." De boer stond op en zei: "Dat viel nogal mee. We hebben goede hulp aan jullie gehad en wensen jullie een goede thuiskomst en nu maar aan de koffie." Toen wij die avond in onze kamer kwamen, zeiden we tegen elkaar: "Dat zijn de eerste woorden, die hij tegen ons gezegd heeft. Ja en misschien ook de laatste wel, want erg spraakzaam was hij niet. Ik ga gauw naar bed, want ik ben van plan morgen weer heel wat te doen." En zo ging de week om met alles te pakken wat we gekregen hadden. Iedereen, die we kenden, kwam met iets aan. We werden er verlegen onder.

20. De terugreis.

De dag van vertrek brak aan. Mijn man zei: "Kom we moeten gaan, want de tijd gaat snel en de dag is zo om. We moeten nog ver." "Nogmaals heel hartelijk bedankt!!" En zwaaiend en

roepend begonnen wij aan de terugreis. O wat was dat fijn. Het was half Mei en prachtig weer. Op naar de kinderen. Ze kwamen ons al tegemoet. "Hallo," riepen ze, "we zijn al klaar hoor. Alles is ingepakt." Het wagentje was overvol van al de dingen, die we gekregen hadden. We weten niet eens, wat het allemaal is. We konden het niet bekijken. De hele familie met alle kinderen was er. En Hanna, de boerin, liep maar aan haar ogen te wrijven met de punt van haar schort. "Hoe durven jullie het toch aan. Blijf toch nog wat." "Ja," zei Jo, "of we nu vandaag of morgen weggaan. Het moet toch gebeuren." Na koffie gedronken te hebben, stonden wij op. Wij kunnen niet anders zeggen als: "Heel hartelijk bedankt voor alles wat jullie voor ons gedaan hebben." En daar gingen we dan. Iedereen gaf ons een hand en liep mee naar buiten en daar stonden al die mensen, die we hadden leren kennen. Het was in een woord geweldig. Ze riepen: "Goede reis en wel thuis!" De grote jongens mochten ons tot de harde weg wegbrengen. De kleintjes niet. En natuurlijk maar zwaaien tot we niets meer zagen. Zo kwamen we op de grote weg. De jongens gingen weer terug. En wij stonden voor de lange weg terug. Een lange weg, ja zeker, maar die hebben we drie maanden terug ook al een keer gelopen. Je kan het je haast niet voorstellen, want het is heel ander weer. Toen was het erg koud en nu schijnt de zon zo heerlijk. We liepen stevig door. Zo nu en dan kwam er een grote open auto voorbij met soldaten. Verder was het doodstil. De auto's reden af en aan en de soldaten maar zwaaien en zingen. Het was prachtig om te zien. Ik zei: "Ik ga liften. Duim omhoog en dan begrijpen ze dat wel." "Ach," zei Pa, "dat kun je toch niet doen, want ze rijden veel te hard. Die stoppen niet voor ons." "Een goed idee, Ma," riepen echter de kinderen en stonden al met de duim omhoog en maar zwaaien. Velen reden ons voorbij, maar er was er een, die hield stil en wij vragen of we mee mochten rijden. Ze verstonden ons niet. Het waren Amerikanen of Canadezen. Ze spraken met elkaar. En toen ging het achterluik open. Twee mannen sprongen eruit. Twee man stonden in de wagen en pakten ons wagentje beet. Toen werden wij erin getild. Het luik ging weer dicht. Ze riepen: "Allee." En daar gingen we dan. Alles

was zo vlug gegaan, dat we eerst wat moesten bijkomen. Er werd heel hard gereden. Ik zei tegen de kinderen: "Ga op de grond liggen, dan voel je de wind niet zo erg." Zelf deed ik het ook. Pa hield de wagen vast, want die stond te schudden door de grote vaart, die de auto had. Na een tijd hield de auto stil. De klep ging open en twee man tilden het wagentje eruit. Daarna werden wij eruit geholpen en neergezet. "Okay," riepen ze. De luiken werden weer dicht gedaan en voor wij iets konden zeggen, reden ze al weg. En daar stonden we dan. "Waar zijn we nu," zeiden we tegen elkaar. Ineens zagen we een paal staan met daarop: richting Ruurlo-Groenlo 11 km. "O ja," riep ik, "we zijn al elf kilometer verder, dat is even fijn en vlug. Dat hoeven we tenminste niet meer te lopen." We staken de weg over en liepen weer verder.

21. De brug.

We kwamen weer bij water. Aan de andere kant stonden wat huizen, maar verder was het erg stil. In een van de huizen waren de ramen verdwenen. Er woonde niemand meer. Het water werd steeds breder. En toen zagen wij ineens, waar we tot nu toe geen erg in hadden gehad. De brug over het water was weg. In plaats daarvan was er een touwbrug gemaakt. Die was van een dikke kabel. Allemaal dikke touwen van de ene naar de andere kant van het water gespannen met daarover planken. Daarboven een touw om je vast te houden. als je over die zgn. brug zou lopen, zouden die planken natuurlijk niet stil blijven liggen, zoals een gewone brug. Toen we dat zo stil stonden te bekijken zagen we twee mannen staan. Ieder aan een kant. De ene kwam naar ons toe en vroeg: "Wat doen jullie hier. Er mag hier niemand komen, dus opschieten." "Ja," zei mijn man, "dat is gauw gezegd, maar wij moeten naar Utrecht. Een andere weg is er niet, dus wat moeten wij nu doen. Terug keren naar waar wij vandaan komen, kan niet meer." De mannen keken elkaar aan. De ene zei: "Nou, daar zit de man, die je kan zeggen, of het gaat of niet." En hij wees naar een gebouwtje. Hij ging er naar

toe. Het duurde voor ons gevoel heel lang voor hij terug kwam met een zuur gezicht. Ik dacht: "O jee, dat gaat niet goed." Ze stonden nog even te praten. Toen keek de ene op zijn horloge en zei: "Als jullie binnen vijf minuten de brug over kunnen, dan mogen jullie gaan." Nou, dat was niet tegen doven gezegd. Je moest nog een stuk op de harde weg lopen en dan stapte je zo op de brug. Maar dat ging anders, dan we gedacht hadden. De kinderen liepen voorop. Ze trokken aan de touwen, die aan de wagen zaten. En stapten op de planken, die in het water lagen. En wij daarachter maar duwen. Het water deinde op en neer. De planken konden niet zakken, maar gingen steeds heen en weer. Het leek net of we niet vooruit kwamen. "Trekken, trekken," riep ik. En wij maar duwen. Ik dacht: "De vijf minuten zijn om en wat dan." Het water spoot maar en de planken kletsten tegen elkaar. Je kreeg natuurlijk natte voeten. Dat is niet erg, als we maar opschoten. Het was net of je op dezelfde plaats bleef, maar liepen toch steeds door. Ik werd ineens zo moe. Ik kon niet meer en toen hoorde ik Geert roepen: "We zijn er haast hoor, nog even, ik ga het pad al weer op." Nu nog even flink duwen. Pa liep ook al te hijgen. En daar voelde ik ineens grond onder mijn voeten en maar trekken en duwen en daar waren we weer op de droge grond. Een klein stukje lopen nog en we konden gaan zitten. We vielen op de grond neer en konden geen woord meer uitbrengen. Na een poosje kwamen we weer bij en het eerste wat ik zei was: "Wat hebben wij toch een flinke kinderen, want zonder hen waren wij niet overgekomen." Aan de overkant stond een huis met daarvoor een lange stoep. "Laten we daar gaan zitten. Net in de zon. Ik heb in de wagen een paar dekens en die leggen we daarop." We gingen zitten en deden onze schoenen en kousen uit. Nu konden we wat uitrusten. Even eens kijken of er wat te eten is en ja hoor. Er lagen nog een paar pakjes brood en nog een fles. "Ik zal eens kijken, wat er in zit." Het was karnemelk, dat kwam goed van pas, want we hadden erge dorst. Och ja, die goede Hanna had overal aan gedacht. Opeens riepen we tegen elkaar: "Moet je daar eens zien aankomen." Een grote auto vol zwaaiende en zingende soldaten. De auto nam een grote zwaai en reed

was zo vlug gegaan, dat we eerst wat moesten bijkomen. Er werd heel hard gereden. Ik zei tegen de kinderen: "Ga op de grond liggen, dan voel je de wind niet zo erg." Zelf deed ik het ook. Pa hield de wagen vast, want die stond te schudden door de grote vaart, die de auto had. Na een tijd hield de auto stil. De klep ging open en twee man tilden het wagentje eruit. Daarna werden wij eruit geholpen en neergezet. "Okay," riepen ze. De luiken werden weer dicht gedaan en voor wij iets konden zeggen, reden ze al weg. En daar stonden we dan. "Waar zijn we nu," zeiden we tegen elkaar. Ineens zagen we een paal staan met daarop: richting Ruurlo-Groenlo 11 km. "O ja," riep ik, "we zijn al elf kilometer verder, dat is even fijn en vlug. Dat hoeven we tenminste niet meer te lopen." We staken de weg over en liepen weer verder.

21. De brug.

We kwamen weer bij water. Aan de andere kant stonden wat huizen, maar verder was het erg stil. In een van de huizen waren de ramen verdwenen. Er woonde niemand meer. Het water werd steeds breder. En toen zagen wij ineens, waar we tot nu toe geen erg in hadden gehad. De brug over het water was weg. In plaats daarvan was er een touwbrug gemaakt. Die was van een dikke kabel. Allemaal dikke touwen van de ene naar de andere kant van het water gespannen met daarover planken. Daarboven een touw om je vast te houden. als je over die zgn. brug zou lopen, zouden die planken natuurlijk niet stil blijven liggen, zoals een gewone brug. Toen we dat zo stil stonden te bekijken zagen we twee mannen staan. Ieder aan een kant. De ene kwam naar ons toe en vroeg: "Wat doen jullie hier. Er mag hier niemand komen, dus opschieten." "Ja," zei mijn man, "dat is gauw gezegd, maar wij moeten naar Utrecht. Een andere weg is er niet, dus wat moeten wij nu doen. Terug keren naar waar wij vandaan komen, kan niet meer." De mannen keken elkaar aan. De ene zei: "Nou, daar zit de man, die je kan zeggen, of het gaat of niet." En hij wees naar een gebouwtje. Hij ging er naar

toe. Het duurde voor ons gevoel heel lang voor hij terug kwam met een zuur gezicht. Ik dacht: "O jee, dat gaat niet goed." Ze stonden nog even te praten. Toen keek de ene op zijn horloge en zei: "Als jullie binnen vijf minuten de brug over kunnen, dan mogen jullie gaan." Nou, dat was niet tegen doven gezegd. Je moest nog een stuk op de harde weg lopen en dan stapte je zo op de brug. Maar dat ging anders, dan we gedacht hadden. De kinderen liepen voorop. Ze trokken aan de touwen, die aan de wagen zaten. En stapten op de planken, die in het water lagen. En wij daarachter maar duwen. Het water deinde op en neer. De planken konden niet zakken, maar gingen steeds heen en weer. Het leek net of we niet vooruit kwamen. "Trekken, trekken," riep ik. En wij maar duwen. Ik dacht: "De vijf minuten zijn om en wat dan." Het water spoot maar en de planken kletsten tegen elkaar. Je kreeg natuurlijk natte voeten. Dat is niet erg, als we maar opschoten. Het was net of je op dezelfde plaats bleef, maar liepen toch steeds door. Ik werd ineens zo moe. Ik kon niet meer en toen hoorde ik Geert roepen: "We zijn er haast hoor, nog even, ik ga het pad al weer op." Nu nog even flink duwen. Pa liep ook al te hijgen. En daar voelde ik ineens grond onder mijn voeten en maar trekken en duwen en daar waren we weer op de droge grond. Een klein stukje lopen nog en we konden gaan zitten. We vielen op de grond neer en konden geen woord meer uitbrengen. Na een poosje kwamen we weer bij en het eerste wat ik zei was: "Wat hebben wij toch een flinke kinderen, want zonder hen waren wij niet overgekomen." Aan de overkant stond een huis met daarvoor een lange stoep. "Laten we daar gaan zitten. Net in de zon. Ik heb in de wagen een paar dekens en die leggen we daarop." We gingen zitten en deden onze schoenen en kousen uit. Nu konden we wat uitrusten. Even eens kijken of er wat te eten is en ja hoor. Er lagen nog een paar pakjes brood en nog een fles. "Ik zal eens kijken, wat er in zit." Het was karnemelk, dat kwam goed van pas, want we hadden erge dorst. Och ja, die goede Hanna had overal aan gedacht. Opeens riepen we tegen elkaar: "Moet je daar eens zien aankomen." Een grote auto vol zwaaiende en zingende soldaten. De auto nam een grote zwaai en reed

zo hard hij kon over de planken brug. Ze zongen: "It is a long way to Tipperary, it is a long way to go!" En wij zongen daar achter aan: "Wij gaan naar huis toe....." Al het leed van daarnet waren wij ineens kwijt, toen we daar zo zaten. We gingen nu pas rond kijken, waar we waren. Je ziet niemand. Aan de overkant was alles stuk. In de huizen was geen ruit meer heel. Van het huis waar wij tegenaan zaten, stond alleen de muur nog overeind. De hele bovenverdieping was verdwenen. "Wat verschrikkelijk toch," zei Pa. "Waar zullen de mensen gebleven zijn, die hier woonden. Die moesten natuurlijk weg. Toen de brug de lucht inging, moest natuurlijk alles ontruimd worden, dat begrijp ik best. Maar wat erg voor die mensen." Ondertussen waren wij weer wat uitgerust, dus alles opruimen en verder gaan. Ook het kleed werd weer opgerold. Ik zie dat kleed nog steeds in gedachten. Het was een heel oud tafelkleed, geweven in allerlei kleuren met een lange franje eraan. Die had je toen. Ze waren heel mooi. Ik had gelukkig nog droge sokken voor allemaal. Schoenen niet, want we hadden daar elk maar één paar van. Die moesten dus nat en wel weer aan.

22. Oranje onder.

Vol goede moed gingen we weer op pad. Verderop zagen wij een paal staan, die de weg wees naar de grote steden. Ook Utrecht stond erbij. Wij moesten de rechte kant aanhouden. Op een hoek stond een soldaat met een jeep. De man liep maar heen en weer. Het was vreselijk stil op straat. Er was buiten de soldaat niemand te zien. Het wagentje deed een beetje raar. Een wiel zat wat los. "Er is een schroef uit," zei Pa, "hoe komen we daar nu aan." Wij waren intussen bij de soldaat aangekomen en wij zeiden goede dag, maar hij keek ons alleen aan, maar zei niets terug. "O, hij verstaat ons misschien niet, het is waarschijnlijk een Canadees." Pa wees naar het wiel, dat loszat en toen begreep hij het wel. Hij liep naar voren naar de auto. Daar begon hij in een kist te zoeken. En ja hoor, hij vond een schroef. Pa had het kleed op het wagentje opgebeurd

om een hamer te pakken. Die lag helemaal onderin en door dat gerommel was het kleed op de grond gevallen. Pa pakte het op en gooide het terug in het wagentje. Wij stonden erbij te kijken en wat wij toen zagen!! Wat hebben wij gelachen; we moesten ons omdraaien en een eindje weglopen. Wat was er namelijk gebeurd? Een stuk franje van het kleed was aan Pa zijn broek blijven hangen, precies op zijn gulp. En dan ook nog in de kleur oranje. Wij hadden het niet meer. Met een zakdoek voor de mond om het lachen te smoren, moesten wij bijkomen. Ik denk dat het de zenuwen waren. Toen we weer teruggingen, was de lach nog niet over. Pa keek ons aan, maar haalde zijn schouders op en zei tegen de soldaat: "Och, laten ze ook maar eens schik hebben." Pa had alles weer goed op het wagentje gelegd en na de soldaat bedankt en gedag gezegd te hebben, gingen we weer verder.
Toen zei Pa ineens: "Wat hadden jullie daar toch te lachen, het leek wel raar hoor." "Nou," zei Jo, "moet U maar naar Uw broek kijken." "Mijn broek, wat is daar dan mee?" Hij keek en toen zag hij het ook. "Dat is nu geen oranje boven, maar oranje onder." En daar had hij weer gelijk in.

23. Kapot Arnhem.

Wij liepen stevig door. Het was nog steeds akelig stil. Je zag helemaal nergens iets bewegen. Nog geen vogel vliegen. "Wat wordt de weg hier slecht, vind je niet," zei Pa. "Ja," zeiden de kinderen, "je kunt er haast niet meer op lopen." De weg werd steeds breder en toen moesten we opeens stil staan. Wat we toen zagen... Ja, daar werd je stil van. Een hele grote ruimte, waar wel 50, 60, misschien wel honderd huizen konden staan. Een grote vlakte puin. We konden geen woord zeggen. Het was vreselijk. Daar zag je een half huis. Daarnaast een groot stuk, geheel uitgebrand. Een kerktoren met de kerkklok er half uit. Dan weer een groot stuk, dat leek net of het al schoongemaakt was. We stonden daar maar, ieder met zijn eigen gedachten.... Toen zei Pa: "Weet je nog, dat we tegen elkaar zeiden:

Wat wordt de lucht toch donker. En dat al die vliegtuigen kwamen? Dat is het werk, wat die vliegers gedaan hebben. Arme mannen en jongens, die ons bevrijd hebben en arme mensen, die hier gewoond hebben. We zijn jullie bevrijders dankbaar, maar we zullen dit nooit en te nimmer meer kunnen vergeten." En zo was het ook. Het is nu 42 jaar geleden, nu ik dit schrijf, maar ik zie het nog steeds voor me. Elke keer als je een stap deed, moest je denken: "Wie zal hier gelegen en geleden hebben." Stapvoets gingen wij verder. Het was een hele lange weg, want we moesten al die graven voorbij. We konden alleen maar zeggen en denken: "Rust in vrede." Ik weet niet meer hoe lang we gelopen hebben, maar we werden ineens tegelijk erg moe. "Zo gauw we een plekje kunnen vinden, gaan we rusten," zeiden we tegen elkaar. We vonden een grote muur en daar gingen we op de grond zitten. Het is pas twaalf uur, maar na alles wat we gezien hebben, lijkt het heel veel later. "Ik zal eens kijken of er nog wat te eten is, maar dat zal wel." De pakjes brood van Hanna waren natuurlijk op, maar ik had nog wel roggebrood. Een beetje droog, maar dat gaf niet. Een lekker stukje spek erop. Voor ieder nog wat drinken uit de flessen en we hadden een koningsmaal. We zaten heerlijk in de zon. "Ja," zei Jo, "mijn gedachten gaan steeds terug. Ik heb een fijne tijd gehad, ondanks de narigheid." "Ja," zei Geert, "ik ook, het ging best."

24. Een lift van een Canadees.

Na uitgerust te zijn gingen we weer verder. "Want," zei Pa, "we moeten toch ook iets vinden om te slapen, want dat hebben we ook nodig." "Ik zie wat in de verte. Ik weet nog wel niet wat het is. Ja het is zo'n jeep als vanmorgen. Hij moet daar de wacht houden, denk ik." Toen we dichterbij kwamen, zagen we een soldaat heen en weer lopen, steeds naar links kijkend. Wat moesten wij doen, doorlopen anders niet. Maar hij hield ons aan en vroeg wat aan Pa. Maar die begreep hem niet. De soldaat haalde een boekje voor de dag. Legde het op het dak van de

auto en vouwde het open. Met zijn vinger ging hij langs de lijnen, die erop stonden. Er stonden allemaal plaatsnamen op. Hij wees een plaats aan met grote letters en keek Pa aan. Wij konden niets zien. Ineens zei Pa: "Hier." En wees een grote punt aan. Toen zei Pa: "Hier moeten wij naar toe, naar U-trecht, dat is ver weg." En hij keek naar de weg en naar zijn benen. "Lopen," zei Pa en toen begreep de soldaat hem. Hij wees naar Pa en toen naar zijn eigen en klopte op zijn borst en knikte van Ja. Hij wees naar zijn mouw met strepen en schudde toen weer van Neen. Hij ging weer op en neer lopen en maar kijken. Opeens kwam hij naar ons toe, deed het zeildoek van de auto van achteren omhoog, deed de luiken naar beneden, pakte het wagentje en wees, dat wij dat ook moesten doen. Hij duwde het wagentje, Pa, mij en de kinderen achter in de auto. Deed het luik op slot, het zeildoek ervoor. Wij hoorden hem hard lopen, de auto starten en wegrijden. Waar we naar toe reden, moesten we maar afwachten. De kinderen lagen in een hoekje bij elkaar. "Ik geloof dat ze in slaap zijn gevallen," zei ik tegen Pa. "Ja," zei Pa, "maar praat zachtjes, want je zag dat de soldaat de vinger tegen zijn mond hield, toen hij het luik dichtdeed." Wij hielden samen het wagentje vast, want dat schudde erg heen en weer. En dat was geen wonder, want er werd erg hard gereden. Maar we moesten in ieder geval niet lopen. Dan ging de auto naar links, dan weer de andere kant op. Dat kon je goed voelen, je moest je heel gespannen houden om niet om te vallen. Ik denk dat wij wel een uur of drie gereden hadden, toen de auto opeens stil stond. De soldaat deed de luiken open en pakte het wagentje vast en wees naar Pa dat hij moest helpen. Daarna hielp hij mij en de kinderen eruit. Deed de luiken van de auto weer dicht, stapte in en reed hard weg, zo vlug als hij kon. Heel beduusd keken wij elkaar aan. Wij wisten niet hoe wij het hadden. Wij keken in het rond en zagen mensen lopen. Toen zag ik een muur met daarop een bord en daar stond op De Bilt. Het was te gek, maar anders waren wij gaan dansen van plezier. "De Bilt, we zijn in Utrecht. Hoe is dat mogelijk," zei Jo. "Toen ik uit de auto werd getild, toen had ik het gevoel niet goed te worden. Ik

zag huizen en mensen en ik wist niet waar ik was en ineens staan wij in een bewoonde wereld." "Ja," zei Geert, "dat had ik ook. Dat komt omdat wij hebben liggen slapen." Wij stonden midden op de weg. De mensen keken ons aan, maar liepen weer door. Even aan de kant gaan staan en ons haar wat uitkammen, want we zien er raar uit. En nu maar weer verder. Het is zeker nog een half uur lopen. Maar dat kunnen we wel, want dat hebben we intussen wel geleerd. En daar gingen wij met een blij gezicht. Het was haast niet te geloven, dat we zo dichtbij huis zijn. We liepen in een stevig tempo door. Hoe eerder we thuis zijn, zo te liever is het ons. "Hoe zal ons huis eruit zien," zeiden we tegen elkaar. Maar hoe dichter we bij huis kwamen, des te stiller werden we. Nog een hoek om en dan kunnen we het zien. Een paar mensen hielden ons al aan: "Och, zijn jullie al terug?" Ze wilden van alles weten. Ik zei: "We hebben geen tijd, we moeten zien binnen te komen." En dan..... stonden we voor ons huis. Mijn man deed de deur open en wij stapten naar binnen. "We zijn er!!" En vielen elkaar om de hals. Wie had dat gedacht. In twee dagen thuis!

25. Nawoord.

Dus stonden wij daar voor de deur, benieuwd hoe het eruit zou zien na drie maanden. Toen Pa dus de deur open gedaan had en wij van de emotie bekomen waren, kwamen wij tot de ontdekking dat het erg muf rook. Dus deed ik gauw de tuindeuren open. Toen draaide ik mij om en keek zo langs de tafel. Nu had ik daar een rood pluche kleed op liggen met gedrukte bloemen. Dat was in die tijd mode. Het hoorde dus rood te zien, maar toen ik er langs keek was het helemaal groen. Het leek wel of er gras op groeide. Ik liep verder de kamer in en keek rond. Langs de muur stond een theetafel met een stuk of zes kop en schotels in elkaar. Even keek ik erin en tot mijn verbazing zag ik, dat de kopjes geheel vol met water stonden. Ik riep de anderen: "Moet je dat eens zien. Het heeft van boven gelekt." Wij gingen naar de keuken en wat wij daar zagen, zal ik van

mijn levensdagen ook niet meer vergeten. Mijn hele fornuis tot en met de pijp toe zag helemaal rood. Ik trok de lade open, ook die stond helemaal vol water. De muren waren uitgeslagen vol zwarte plekken. Ook hier in de kopjes water. De grond was kletsnat. We keken elkaar aan en Pa zei: "De mensen hierboven hebben de boel onder laten lopen, dat kan niet anders." Ik natuurlijk bij de buurvrouw bellen. De mevrouw kwam naar beneden en zei: "Zo, zijn jullie al thuis." "Ja," zei ik, "dat was een mooi welkom met alles onder water. Je hebt de boel mooi onder laten lopen." "O, maar dat is niet waar. Ik heb niets gemerkt." "Nou, dat je misschien een ongelukje hebt gehad, dat is tot daar aan toe. Maar om daar dan ook nog om te liegen, dat vind ik meer dan erg. Je komt bij mij de deur niet meer in. En je krijgt geen woord meer van mij." Dit was dus onze thuiskomst. Het moest mij nog even van het hart.

Op zondag 24 mei 1936 heeft de R.K.Gemengde Zangvereniging, voorheen "Het Groenlo 's Mannenkoor", tijdens een zangconcours in Doetinchem de eerste prijs behaald. Ter gelegenheid daarvan is er in Doetinchem een foto gemaakt waarvan een origineel nog in het bezit is van mevr. Lindner-Oosterholt.
Met haar medewerking konden nog zeer veel namen van personen die op die foto voorkomen opgespoord worden. Een klein aantal echter niet. Mocht u deze namen weten geef ze dan s.v.p. door aan het secretariaat van de Oudheidkundige Vereniging, Mozartstraat 17, 7141 CN Groenlo. De waarde van de foto neemt daardoor toe.

Onderstaand artikeltje verscheen in de Geldersche Bode van 25 mei 1936

Mooi succes.

*— De R.K. Gemengde Zangvereeniging alhier, voorheen Groenlo's Mannenkoor, nam gisteren onder leiding van zijn Directeur den heer Dinant Dijkhuis deel aan het Zangconcours te Doetinchem en behaalde in de 4e afd. den eersten prijs met 318 punten, een groot succes voor deze vereeniging en zijn Directeur.

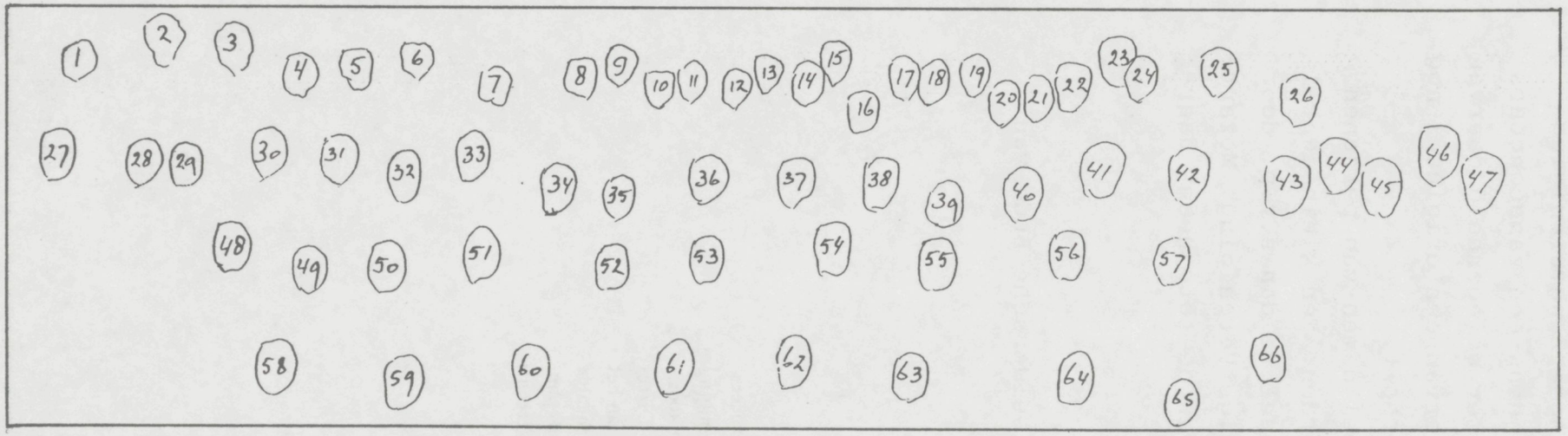

1 Eef Koopman
2 Jan Koster
3 Henk Nijenhuis
4 Herman ter Bogt
5 Bertus Oesterholt
6 ? Wijgerink
7 Herman Snijders
8 ? Geerdink
9 Gerrit Lindner
10 Jan Ruikers
11 Jan Wolberink
12 Dora Offenberg
13 Bernard Bekkenutte
14 ? Levers
15 Jan Huiskes
16 Gradeke Lindner
17 Frans Nijhof
18 Dien Lindner-Oosterholt
19 Anna Bekkenutte
20 Hedwig Heszling
21 Jan Niers
22 Tonia van Uem
23 ? Kolkman
24 ? Steverink
25 Anna Steverink
26 ? ten Broeke
27 Rieki Arink
28 Annie Luiken
29 ? Wolbering
30 Siena Wolbering
31 ? ?
32 ? ?
33 Annie Jansen
34 Annie Penterman
35 ? Koenders
36 ? Giesbers
37 Marietje Assen
38 ? Overbekking
39 Gradeke Kuppers
40 Mientje Bonekamp
41 ? ?
42 ? Kolkman
43 Jan Rouwmaat
44 ? Bekkenutte
45 ? Notten
46 Jan Wallerbosch
47 ? Kolkman
48 Metje Nijenhuis
49 Annie Offenberg
50 Marietje Woltaar
51 Kapelaan Kok
52 Dinand Dijkhuis
dirigent
53 mevr. Dijkhuis
54 Harry Kaak
55 ? Kolkman
56 Antoon Leyzer
57 Hein Schutte
58 Liesje te Brake
59 ? ?
60 Annie van Hattem
61 Anneke Roes
62 Tilly Woltaar
63 Rieki Woltaar
64 Betsy Wildenborg
65 Kinne Verheyen
66 ? ?



Olde ambachten

A'j in disse tied nog ens 'n paar olde ambachten wilt bekieken, mo'j naor 'n openlucht museum. Zelfs dáór he'j d'r nog maor 'n paar zo as ne steulenmatter en ne klompenmaker. Maor wat ie'j veur den oorlog en ook nog wal in de oorlog alleen al in Grolle an olde ambachten konden zeen, ku'j ow haoste neet meer veurstellen . Heel Grolle was eigenluk één openlucht museum. Ik ging as kind graag kieken bi'j klompenmaker Nales in de Walstraote. Nales was ne handwarker van 't zuuverste water. Den man hakte eerst met ne biele de wilgen en peppels an blökke op röwwe maoten. Dan nam hee 'n hakmes en maakte krulle nao krulle an de klompe. Daornao zat hee de modelle in ne soortement bankschroeve en leppelde met ne handbore en ne hlten beitel de binnenkante d'r oet. Nales warkte elken dag zeker tien uur lang en dan had hee s'aovonds 4 paar klompe emaakt.

Vlak bi'j Nales ha'j in de Nötteboomsestraote kleermaker Wolterink won'n. A'j s'oavonds late deur de straote lepen, kon ie'j den man met gekruuste bene bovven op de taofel zeen zitten, nog altied drok an den arbeid.

Schuuns tegenover Wolterink was de kuuperi'je van Heinsman. Daor maakten ze grote bier en wientonnen dee zó groot waren, dat wi'j blagen daor ons met gemek in konden verstoppen! At dee ringen umme dee tonnen emaakt mosten worden, gebeurde dat midden op de straote! Twee mansleu kwamen dan met de gleujend heet gemaakte ringen, in tangen, d'r anlopen van oet de warkplaatse en kloptén dan dee ringe umme dee tonnen. Ondanks al 't kabaal dat dit wark maakte, was er too gin mense dee ovver geloedshinder kwaakte!



Noteboomstraat. Groenlo.

In de Niejestraote ha'j smid Huyskes den elken dag de peerde-hoeven an 't beslaon was. 't Was een prachtig gezichte at hee de roodgleujende hoefiezers in ne wolke van schreujend hoef-damp op de hoeven paste. Dan stond 't peerd en den smid in ne prikkelende wolke hoefdamp en at 't dan ook nog een jong peerd was, dat nog neet eerder beslagen was, dan wodden dat peerd heel onrustig. Den olden smid Huyskes den zelf ook nog al kort angebonden was, begon dan zó tegen dat peerd te schelden en te foeteren, dat elken veurbi'jganger bleef staon kieken en lachen.
Naost de smederi'je van Huyskes had timmerman Jansen ziene warkplaatse. 't Was een mooi gezichte a'j de lange holtkrullen oet ziene schave zagen kommen.Maor veur den man zelf was het 'n heel zoer wark. Ne cirkelzage heb ik daor nooit heuren gieren. Zo at ik 't mi'j herinneren kan had hee zo'n ding gaar neet. Maor hee maakte wal de prachtigste warkstukken. Natuur-luk hef ok ne timmerman ziene moeilukste uren. Dat was veur Jansen altied at hee ne doodkiste mos maken. At d'r vandage an d'n dag eene doodgeet, steet de kiste al op um te wach-ten.Dat wodt allemaole verzorgd deur de begrafenisverzekering waor de leu bi'j bint. Maor in Jansen ziene tied ging de familie van zonne doden naor zienen eigen timmerman en bestel-de daor de doodkiste. Dan kwam de timmerman naor 't starfhoes en nam de maote van den doden en maakte dan pas dee kiste. At Jansen dan zonne doodkiste an 't maken was stonden wi'j bla-gen, op weg naor de Canisiusschole, vake met onze ogen tegen de warkplaatsroete e'drukt te kieken. De groezels lepen ons dan ovver de rugge at wi'j d'r an dachten dat wi'j ook eens zo'n holten pak án kregen.



Naost timmerman Jansen ziene warkplaatse stond 't hotel "De Pelikaan". Tegenovver dat hotel stond ne prachtigen olden peerdestal. Daor wodden de peerde e'stald van de boeren en boetenleu, dee zondags naor de karke gingen. De koetsen stonden dan onbespand en in lange ri'jen in de Niejestraote. Nao de karkdiensten gingen de eigenaren van dee peerde en koetsen dan 'n borreltjen drinken in 't café en wisselden ze 't laatste ni'js oet. Dee koetsen waren hee mooi ebouwd, allemaol handwark. Helemaol van holt en met ne linnen kappe.
De peerde waren versierd met kopperen bellen en rode,van heure gemaakte, grote pluumen.
Ondertussen gingen de vrouwleu de stad in om eure wekkelukse inkopen te doon. Winkels zo at wi'j ze nóó kent waren d'r too neet. Nóó ku'j zó ne winkel in en oet lopen, ook zonder wat te kopen en gin éénen winkelier zal ow daorumme scheef ankieken. Daor steet noo ook altied ne verkoper of verkoopster in de winkel, maor zo rond 1938 was dat neet.
A'j tóó ne winkel binnen kwam most ie'j soms wal twee of dree kere de winkeldeure los en dichte doon veurdat ze in 't achterhoes markten dat d'r eene in de winkel was. A'j in dee tied ne winkel binnen stapte kwam ie'j umme wat te kopen en neet umme te kieken. Wat veel d'r ook de bekieken in zonne veuroorlogse winkel. Iedereene had bi'j zien hoes ziene warkplaatse en dat was ook ziene winkel. Boeten dat, 't geld was betuun en de leu kochten allene maor dingen dee ze ook heel hard neudig hadden. Van ne winkelsloetingstied haaden de leu nog nooit eheurd en of 't noo maondagmorgen heel vrog of zaoterdagaovond heel late was, altied wodden ie'j holpen.



Hotel „de Pelikaan," Groenlo



Hotel „de Pelikaan", Groenlo
Ingang Tuin

An 't ende van de Niejestraote, tegenovver de Canisiusschole, woonde kopperslager Overbekking. Hee maakte van alles wat met kopper te doon had; prachtige kopperen koffiesmodden en kannen. De schoolblagen waren bi'j um kind an hoes want at d'r met 't voetballen achter de schole of op de straote (wat too nog kon) ne kappe van ne klomp was esneuveld, wodden dat deur Overbekking met 'n blikken bändjen verholpen.
In ziene latere jaoren, too Overbekking van zienen olden dag ging genieten, maakte hee ziene vri'je tied nuttig met 't maken van miniatuut Grolse kanönnekes. Ziene warkplaatse kreeg too de bi'jname ;"Miniatuur Kruppfabriek"
Noo kan nog iedereene 't mooie hoes van de Van Basten's in de Nie'jestraote bekieken. Pal daor tegenovver woonde fotograaf Hubers. Ne vakman den met de oldste camera's de mooiste foto's maakte. D'r zölt heel weinig Grolsen wézen dee neet deur um op de foto bunt ezat.







Veuran in de Beltrumsestraote woonde drogist Schidon. Den man verzamelde op velden, weiden, heide en in de bösse wilde planten, gewassen, bladeren en onkroed, waor hee zelf dan geneesmiddelen van maakte. Dat in dee tied de mensen zó old wodden hadden ze zeker ook an zien verstand te danken.
In dezelfde straote an den hook bi'j de Polvertoren , waor noo ne grote supermarkt steet, stond de drukkeri'je Banning. Hoowal ze daor al warkten met machines, was 't zetten van dee letters en nog völle meer dinge allemaol handwark. Banning had ook ne hand-boekbinding. Uren lang ko'j daor rondkieken en iedere kere zag ie'j weer wat anders dat owwen andacht trok. 't Is noo haoste neet meer in te denken zo naor binnen lopen en rondkieken.



Op de Houtwal was de schoo-fabriek van Oosterholt-Wiegerink. Daor wodden in grote, veerkante putten (koemen genaamd) de beestehuiden gelooid. Van dat leer maakten ze in de fabriek van alle soorten schoo. Daor is veur den oorlog ne tied ewest dat zowat 10% van de arbeidende Grolse bevolking , volgens den Burgelukken stand, schoomaker is ewest. Daor ko'j ook uren rondkieken zonder ow te vervelen, allene deed dat haoste gin mense want 't stonk daor wal 'n uur in de wind!



In de Levelderstraote was de sigarenmakeri'je van Kiens. Veur de roeten staonde kon iedereene zo naor binnen kieken en zeen hoo Kiens de tabaksbladeren bewarkte en de handgerolde sigaren op 'n plänksken lei.
Vlak bij Kiens in dezelfde straote was de borstelmakeri'je van Florijn. Van varkensheure maakte hee de mooiste borstels dee de hoesmoders in hoes gebroekten. Van peerdeheure maakte hee de iets duurdere kleerborstels en dergelukke.
In dee tied hadden alle jonge deerns lange gevlochten heurstaarten. At dee meiden dan wat older wodden en dee "stette" d'r deur ne kapper leten afsnien um euren kop te laoten "permanenten", kocht Florijn dee "stette" en maakte daor de duurste borstels van !





Op 't Schralenstein, vlak bi'j de brugge waor vrogger in 1627 bi'j de inname van Grolle deur Frederik Hendrik den Stedenbedwinger Willem van Nassau, Heer van de Leck(den bastaard zönne van Prins Maurits) is esneuveld, woonde Roerdink.
Van wied en zied brachten de leu eure lekke emmers, kettels, wasteils, koffiekannen en nog völle meer van dat gerei naor den olden Roerdink hen, den dan dat spul weer maakte. Roerdink was een vakman van 't zuuverste water en wat ze noo neumt;Allround. Zelfs de Burgerwacht bracht de kapotte geweren naor um, dee hee dan weer maakte en inschoot. Ook maakt hee jaorenlang de Koningsvogel veur 't Grolse Karmiscommite, waorop zowat elken Grolsen met de karmisse knalde.
Op dat zelfde Schralenstein, schuuns tegenovver Roerdink, woonde ook kollenboer Krabben. De moder van Krabben kon "ontzettend" mooi haken en breien. Ze maakte veurnameluk Grolse wanten moar kon ook andere"onmeugelukke" dinge breien. Dat ze in Nederland ongeevenaard was bewis 't feit dat ze éns is oet eneudigd um in Egypte, too daor in ne grote stad ne internationale jaorbeurs wooden ehollen, eure kunsten mocht vertonen! Ze hef d'r nog ne golden medaille met ewonnen, maor waor dat ding is ebleven weet noo gin mense meer.

Zo bunt d'r in Grolle nog völle meer handwarkers en handwarksters ewest, maor ik heb d'r slechts 'n paar op 'n vootstuk willen zetten, as ne herinnering an al dee handwarksleu, dee wal oet onze ogen maor neet oet onze harten bunt verdwenen.

Brookhutjens Teet
Foto's; Collectie H.Garstenveld



GROENLOSE MOTORCLUB 1921

J.Kaak H. Huyskes

H. Kaak Hemelman Slijkhuis A. de Groen F. Huyskes H. Gemming H. Marijnusse

Slijkhuis J. Marijnusse J. Dankbaar T. Hulshoff J. Steverink Willemsen

(Zwarte Jan)

Originele foto: F. J. M. Dankbaar

Correcties en aanvullingen op het boek van N.J.Tops
Groll in de zeventiende en achttiende eeuw

Deze tekst moet gelezen worden in de plaats van de paragrafen:
- Corruptie etc. op pagina 152 en
- Het hiaat etc. op pagina 155.

Het hiaat 1706 - 1710, de euforie der roomsen , hun ontnuchtering en de corruptie in de Magistraat.

Dit hiaat is slechts zeer onvolledig op te vullen met enkele zijdelingse gegevens. Het borgerboek is op 8 februari 1706 gedateerd. Het begint met een inleiding van dr. Rutger Keiser. Hij schrijft daar over privileges, vrijheden en rechten van de grootburgers, het stemmen, jagen, vissen, heiden en weiden. Ingedeeld in roeden worden 250 grootburgers (zie noot 38!) en enkele tientallen kleinburges genoemd. Er waren enkele grootburgers honoris causa, de predikanten en de apotheker Van Munster, de broer van pastoor Herman Otto van Munster. De anderen hadden er vijftig gulden voor betaald. (38)
In dezelfde tijd moet het reglement van de keur zijn opgesteld. Het is niet in bijzonderheden bekend maar we weten hoe de stemmen vergaard werden. Dat volgt uit de formule van de eed die de gecommitteerden (de vergaarders), waaronder katholieken , moesten afleggen. De formule luidde: "verklaaren voor Godt Almachtigh, dat wij die stemmen van de Burgeren tot de electie van de Schepenstoel opreght ende getrouwelick neffens den Secretarius sullen aanteeckenen, ende dat wij in 't anhooren ende anteickenen der stemmen direct off indirect niement sullen wijsen nogh wencken , oock onder het stemmen met woorden, teickens, geschrifte ofte ander sints openbaeren den staet van die gedane stemminge, ende vervolgens nae die electie van de Magistraet aen niemant met woorden, schrijven , wijsen, wencken ofte eenigerhande manieren direct off indirect sullen openbaeren van welck borger en op wat persoon die stemmen door de burgeren gegeven zijn ende dat eijndelick alle Gecommitteerdens desen ter contrarie moghten doen en van twee getuigen daarvan overtuigt kunnen worden, als infaam van Haare Commissie ontset ende van Haer borgerschap versteecken ende berooft sullen sijn ende blijven".(39)

De euforie

Het lijkt erop, dat 1704 een goede tijd voor de katholieken zou inluiden. Weliswaar hadden de roomse gemeenslieden bedankt, maar de aktie voor de associatie der gemeenslieden in alle steden werd voortgezet (1704). Daarop volgde de annulering van het amnestieplakkaat van 1703 door het Kwartier op 29 mei 1705, een annulering die de nieuwe magistraat van 22 februari 1704 in artikel 2 had beloofd (p.148). Daarop volgden de twee bovengenoemde ontwikkelingen, het aanleggen van het borgerboek en het vaststellen van de eedsformule voor de vergaarders van de stemmen. Eveneens bijzonder hoopgevend voor de roomsen.
Maar er was meer. Uit de correspondentie ven 1708 blijkt, dat de pastoor Herman Otto van Munster zich vrij bewoog en in alle

rust zijn zielzorg kon uitoefenen. Verder bleek dat Jan Winterink in Groenlo zijn bijschool dreef, ook voor de kinderen uit Beltrum in de parochie Groenlo, maar wèl in de Heerlijkheid Borculo.
Nieuwe informatie was te vinden in de Handelingen van de Kerkeraad (40). Die berichten over baldadigheden, zoals het zwaaien met rozenkransen door roomse kinderen op de Markt vóór het begin van de gereformeerde dienst in de oude Calixtus. Dat was op zijn minst uitdagend en in de ogen van de gereformeerden zeker erger.
Een heel belangrijke zaak lieten de jaren 1706 tot 1708 zien. Op 9 augustus 1706 stelt de Kerkeraad een vertoog op voor de classis van Zutphen om de gruwelijkheden van het pausdom verdere bekendheid te geven. Men was verbijsterd. Het was er ook naar. De papisten hadden in Groenlo een commissie van revisie ingesteld. Deze matigden zich het recht aan de besluiten van de magistraat te beoordelen en eventueel te verwerpen. Dat was ongehoord en radicaal in strijd met de toenmalige bestuursvorm. Dat kon niet goed aflopen voor de roomsen. De leden waren Abraham Hakkenbroek, Joh. Christ. Marsel, Berent ter Bogt, Zijl Frank, Aelbert Hakkenbroek en Reinier Jansen, allen katholiek. De Kerkeraad wantrouwde de magistraat, omdat deze te lankmoedig tegenover de roomsen was. Daarom beriep de kerkeraad de stadssecretaris Iserlo tot diaken. Deze wilde aanvankelijk niet, maar werd er toe gedwongen. Men moest een luisterpost hebben.
De commissie bestond zeker tot 1708, want op 13 april maakte de Kerkeraad nog gewag van de commissie.

De ontnuchtering
Op 2 mei 1708 was het uit met de euforie der roomsen. Van twee kanten kwam de tegenaanval, op 2 mei kreeg pastoor Van Munster een boete van 400 rijksdaalders en enkele dagen later daagde de Heer van Borculo boeren uit Beltrum voor zijn gerecht.
Op 4 mei 1708 schreef pastoor Van Munster van Groenlo aan de gardiaan van het klooster te Zwillbrock dat de Heer van Borculo, Frederik Willem I, graaf Van Stirum (41), "underschetlicke bouren uijt Beltrum, Lindvelde en ander burchapten anstanden vrijdagh (11 mei) voor het broecke gericht tot borculo" gedagvaard had om aldaar "de broecke(=boete) te betalen omdat sij hare (=hun) kinder bij Jan Winterinck in Grol na de schole (hadden) gesonden". Verwacht werd dat zij ook voor het laten dopen van kinderen werden beboet. (42)
Typerend is wel dat de pastoor in zijn request aan de bisschop van Munster schreef dat hij de laatste tien jaar "in bestendiger ruhiger possession gewesen" was van zijn pastoorsfunctie en dat hij vrij was geweest "die Kinder zu taufen und alle andere sacramenta zu administriren". Dat was mede het gevolg van het stemrecht der grootburgers. Dat min of meer geheime stemrecht werd voor het laatst zeker toegepast op 22 februari 1714. (43)
Hoe het precies gegaan is met die hoge boetes is niet geheel duidelijk. De bisschop van Munster intervenieerde bij het Hof te Arnhem, doch kreeg een scherpe brief terug waarin te lezen stond dat de Republiek toleranter was tegenover andersdenkenden dan katholieke vorsten.

In elk geval was deze gang van zaken voor de roomsen in Grol en omgeving een enorme tegenvaller. Door zulke voorvallen werd het kiesrecht voor katholieke grootburgers vrijwel zinloos. Dat bewijst ook de keur van 1710.
In 1707 was op 17 september de schorsing voor een jaar van schepen Henrick van Eybergen beëindigd. Hij betwistte de rechtmatigheid van de schorsing en verzocht weer tot de vergadering te worden toegelaten. Er staan geen verdere bijzonderheden vermeld. (44)
In datzelfde jaar 1707 moet de kwestie van de stadhouder gespeeld hebben. Geen bijzonderheden, maar het staat wel vast, dat Grol- overtuigd aanhanger van de Nieuwe Plooi- een fermere en meer afwijzende houding aannam dan Wageningen. (45)

Corruptie in de Magistraat.

In 1709 was er echter nog meer aan de hand, ofschoon nergens daarover een document te vinden is, niet in het archief van Grol en niet te Arnhem.
Dr. Keiser, Cappera, Karnebeek en Verwitt werden op 21 februari 1709 voor een jaar geschorst. Dat staat in het memorie- en resolutieboek onder 21 februari 1710. Dan wordt over de schorsing gesproken maar ze wordt niet opgeheven. Dr. R.Keiser had vanuit Sinderen een brief geschreven waarin hij als schepen en burger bedankte. Hem werd verweten dat hij geld schuldig was aan de stad. Dat kan op de besteding van emolumenten wijzen, bijv. op de 1600 gulden over twee jaren binnenlands deputatie. Daarover was geschil in 1704 (pag. 144) en groot tumult in 1714 (pag. 159). De magistraat wilde natuurlijk zelf het geld, de gemeenslieden dachten waarschijnlijk aan de noden van de stad. In het request van 17 april 1784 werd beweerd, dat de magistraat in 1709 twee boerderijen van het gasthuis verkocht had. De magistraat van toen ontkende, maar kon niets bewijzen wegens het hiaat in het memorie- en resolutieboek. Men kan ook aan 1699 gedacht hebben, toen boerderijen verloren gingen door verkoop van vicarieën. (46)
Hoe het ook zij, de gemeenslieden hebben na de val van de revisiecommissie en de boete van 1708 en 1709 het ontslag van schepenen doorgedreven. Dan is ook duidelijk, dat de grootburgers in 1710 uit pure verlegenheid wegens gebrek aan keuze Volmer, Van Eybergen, Schalen, Veldinck, Hummelinck, ja zelfs de gehate Van Hardt tot schepen kozen in de verwachting, dat deze zes zuinig met het weinige geld om zouden gaan en coulant tegen de roomsen zouden zijn.
In 1714 zou deze noodoplossing zich wreken.

(38) In het borgerboek te Groenlo worden 250 grootburgers genoemd. Die zijn natuurlijk niet allemaal uit de plooientijd afkomstig. Wel mag men veronderstellen dat voor katholieken na 1716 de lust om 50 gulden neer te tellen voor het grootburgerschap zonder stemrecht geringer was geworden en dat men zich tevreden stelde met het kleinburgerschap. Ook verlieten katholieke families het stadje, onder andere de Hackenbroecks. Een aantal van 80 tot 100 grootburgers tijdens de Plooierijen is waarschijnlijk om deze twee redenen niet te hoog geschat.
(39) Gemeentearchief Groenlo, Memorie- en Resolutieboek: de

eedsformule staat onder 22 februari 1713, maar was zeker enkele jaren eerder van kracht.

(40) Archief van de Kerkeraad registers 1700-1720 (deel 2, p.91,fol.46) (in Gemeentearchief Groenlo)

(41) Frederik Willem I, graaf van Limburg Stirum , geboren 1649, heer van Borculo 1679-1722, huwt in 1683 met Lucia van Aylva, erfgename van Cammingha Ameland.

(42) Bistumsarchiv Münster Groenlo A4, 5, 6, 12. Thielen Bij dragen, p. 182

(43) De keur mislukte door het ingrijpen van het Hof: RAG Archief Hof nr. 4811b, extract landdagreces april 1714, resolutie 27 april 1714: terugkeer naar Conventie van 1652. Ook Keur tot Grolle, Archief Hof nr. 2496.

(44) Gemeentearchief Groenlo, ongeordend deel, 18e eeuw, losse stukken.

(45) Gemeentearchief Groenlo, Memorie- en Resolutieboek, 12 december 1704: zie Wertheim-Gijse Weenink, "Gelderland van 1672-1795", 266.

(46) Zie hiervoor pag. 127, eerste alinea.

Aanvulling bij noot op pag. 158

Op 22 februari 1710 werd door de roomse meerderheid in de grootburgers een conservatieve magistraat gekozen. Verklaring daarvoor is zeker het gebrek aan geschikte kandidaten en het wegvallen van de geschorsten. (pag. 157)
Is daarmede alles verklaard? Neen, dat blijkt uit de Handelingen van de Kerkeraad, waar onder 25 april 1710- dus 2 maanden na de keur- te lezen valt dat "het pausdom bij dese tijd sig geheel meester zoekt te maken van de regeringe". Waar doelt dit op? Dat kan niet anders zijn dan de praktijk van vergaderen van de magistraat met de gemeenslieden en de gecommitteerden der roeden, want daar hadden de roomsen de meerderheid. Deze gewoonte was zeker in 1710 al in zwang, maar werd in 1713 precieser geregeld. (zie noot 49)
De roomsen zochten dus steun bij de roeden als laatste mogelijkheid om onaangename verrassingen te verhinderen. In 1714 toonde echter de magistraat zijn ware aard.

Kapelaon Korrel

In de veuroorlogse crisisjaoren bezat de parochie Grolle in de figuur van kapelaon Korrel ne engel op eerde. Met zien sociaal veulend hart was 't um ne gruwel dat d'r zovölle armood e'leden wodden onder ziene schäöpe. As ne echten bedelmonnik begaf zich kapelaon Korrel elken dag weer op pad umme bi'j rieke leu en de boeren te "schooien" umme geld, spek, klere en andere dinge. Alles wat hee opheel bracht hee zelf naor de arme leu.
As kinderen stonden wi'j in Sunterklaostied ens met wal zo'n tien blagen met onze neuze haoste plat e'drukt tegen de etalageroete van bakker Wissink op de Markt te kieken. Daor lagen de heerlukste dinge in de etalage oet e'stald zo as: marsepein,borstplaat,nougat en chocolade.Met onze ogen aten wi'j onzen boek vol van disse, veur onze olders onbetaalbare, lekkerni'jen.
In éns wodden wi'j in onze dreume e'stoord deur kapelaon Korrel den ongemarkt achter ons was kommen staon.
"Zó kinderen, zouden jullie dáár wel wat van lusten", vroog hee.
Wi'j durfden haost neet van "Jao" te knikken.
Alleene al an de gedachten an disse zeutigheden vonden wi'j too dat wi'j al zwoar e'zundigt hadden.
"Nou, zeg eens wat", aldus den kapelaon.
Wi'j gaven ons harte ne dow en schuchter kwam d'r oet: "Jao wal meneer kapelaon ".
"Allee, dan mee naar binnen".
In ne ri'je stonden wi'j evven later veur de teunbanke, waorachter "tante Betsie" Wissink de scepter zwaaide.
Kapelaon Korrel vroog ons allen umstebeurte naor de veurname en gaf dat deur an mevr. Wissink.
Ne J veur Jan, ne L veur Louis en zo 't hele ri'jtjen af. Wi'j kregen allemaole "onzen " letter en dankend vlogen wi'j de winkel oet umme in hoes dissen schat te laoten zeen.
Ik weet neet zeker wéé dit oet-endeluk betaald hef, maor ik geleuve dat bakker Wissink zelf dit "schadepostjen" hef motten dragen!

Op ne dag kwam kapelaon Korrel bi'j de dames Harperink.
Zee waren eigenaressen van 't café "Het Wapen van Gelderland" dat too stond an de Mattelierstraote, bi'j den eersten afslag naor de Wheme op an, gezeen vanaf de Marktkante.
Zee hadden de bi'jnaam "Het Dreimädel Haus' en zaten d'r "warm" bi'j.
Zo gedeunig kwam kapelaon Korrel daor nog al vake op bezeuk en 't mot e'zegd wodden,nooit tevergeefs.
Ens vertelde de kapelaon an dee dames, dat ne zekere familie in grote nood zat en direct 5 gulden neudig had.
Too de dames Harperink disse name heurden , wilden zee eerste gin geld geven umdat dee dames wal wisten dat disse familie 't gekregen geld zó weer umzetten in drank. Den kapelaon geleufde dat neet, want dee arme vrouwe had onder völle treune ovver eure ellende e'sprokken!
Nao völle wikken en wègen wodden deur de dames Harperink beslotten, dat ze twee zilveren riksdaalders zolden geven,

nadat ze dee deur ne bepaolde inkarving hadden e'markt. Af e'sprokken wodden dat as den anderen dag ééne of allebeide riksdaalders weer in de cafékassa lagen , de kapelaon de eerst kommende wekke gin enkele maole van de dames Harperink geld zol kriegen.

't Gezin waorveur disse riksdaalders bestemd was, woonde achteraf op 't Schralenstein, in huuze dee in de volksmond de name hadden, "De vier uitersten" en dee al lange bunt af e'brokken.
De bewuste vrouw had eur zesde zintuig laoten warken en an e'veuld dat kapelaon Korrel nog wal ens terugge kon kommen umme eur geld te brengen. Zo had ze, op 't zandpad veur eur hoes, op de oetkiek e'staon. Too ze in de wiedte den kapeloan an zag kommen rende ze de rap naor binnen en zei tegen euren man "dat hee gauw in bedde most kroepen".
Noo had Willem (zo zal ik um maor neumen) wal koorts, maor neet van ne normale zeekte, want hee was, net as het hele gezin, verslaafd an alcohol.
't Duurde inderdaad neet lang of den kapelaon was bi'j t' hoes an e'kommen. Hee zette de fietse tegen de muuure en ging 't vervallen krot binnen. In de halfduustere kökken trof hee de hardop huulende vrouwe an en samen met eur ging den kapelaon naor 't zeekbedde van Willem.
Oh wat zag den Willem d'r slecht oet! Den kapelaon kon zich wal argeren an de dames Harperink dat déé zo weinig mensenkennis hadden. Hier waren de vief gulden warkeluk neudig.
Met graagte gaf hee dee vrouwe 't geld en met de woorden "koop voor uw gezin maar gauw versterkende waren" kreeg de vrouwe 't geld in de hande e'drukt. Onder treune bedankte de vrouwe den kapelaon en zei; "Ik zal den Heere bedanken veur owwe goodheid".

Den anderen dag ging kapelaon Korrel as ne triomfator naor 't café van de dames Harperink. Hee zol ze wal ens ne botepredikatie geven. Dat zee zó weinig vertrouwen in eure medemensen hadden.
Minzaam lachend verwelkomden de dames Harperink den kapelaon. Net too den kapelaon de biebelwoorden wilde anhalen " Van de balk in eigen ogen en de splinter bij anderen" wodden hee met e'trokken naor de cafékassa. Too de lade wodden los e'trokken wodden veur de verbiesterde ogen van de kapelaon de twee gemarkte riksdaalders zichtbaor.

Den zondag daorop prèèkte kapelaon Korrel as bezetten deur den Heiligen Geest "Over het kaf en het koren". Zonder namen te neumen trok hee daor in de karke d'r van langs. 't Hele probleem van den alcohol wodden deur um oet de deuke e'daon.
De ansloetende collecte veur de warkelukke armen van Grolle bracht méér op dan ooit.
Zó had kapelaon Korrel ziene wraak!

Brookhutjens Teet

De bevri'jding van Grolle.

Vri'jdag den 30 sten Meert 1945 was gin gewonen dag veur de inwoners van Grolle. Behalve dat 't dissen dag Goede Vrijdag was, den dag dat de Christenen den dood van Jezus gedenkt, was 't ook ne dag van hoop op ne rasse bevri'jding van 't Duutse juk. Den helen dag deur verschenen d'r grote tröppe gedemoraliseerde Duutse soldaoten dee terugge trokken in de richting van Eibargen. Sluupend en dichte edrukt tegen de huuze van de binnenstad maakten ze zich oet de veute.
De Engelse Jabo's (jachtbommemwerpers) schotten immersop alles wat zich op de grond bewoog. De bewoners van Grolle veulden zich gespannen en onzeker. s'Middags was al 't gerucht deur Grolle egaon; "De Tommies bunt al in Bokelt".
In 't tweeduuster van den aovond trokken heel völle Fallschirmjäger (infanterie-soldaoten van de Duutse luchtmacht) in de richting van de Kanonswal en de Maliebane. Zollen dee zich daor ingraven en vechten tot de leste patrone zo at in zo völle plaatsen was gebeurd? Zol d'r in Grolle, 't mooie stadjen, veur de zovölste maole in de geschiedenis wodden evochten?

Too 't s'aovonds al late was ewodden, beslotten wi'j toch maor 't bedde op te zeuken en proberen 'n paar uurkes te slaopen. 't Wodden onrustige uurkes. Den helen tied wodden wi'j wakker emaakt deur 't geratel en gedreun van de militaire voertuigen, dee vake zonder bende, zo op de velgen, ovver de "kinderköpkes"van de Grolse straoten hobbelden. Af en toe klonken harde, kortaf gesnauwde bevelen: "schnell Mensch, schnell". Wi'j waren al bli'j dat al gauw de morgenschemering van den 31 sten Meert in onze slaopkamer veel. At 't lech was ha'j tenminste meer kiek op de zaak.
Tegen 7 uur op Paoszaoterdag was d'r konstant kabaal in de umgeving te heuren. 't Was ne mengelmoes van geluuden; vogels dee floten,vliegtuigen dee hoge en lège ovvervlögen, gedreun van geschut in de wiedte en oeteraard, 't geloed van bespiekerde leerzen van dee terugtrekkende Duutse soldaoten.
Disse soldaoten hadden zelfs kruuwagens en kinderwagens bi'j zich, vol eladen met geweren, munitie en panzerfausten(ne holle buize van zo'n anderhalve meter lang, waor ne soort raketkop op zat, te bedenen deur ene soldaote, waor ze ne pantserwagen met konden oetschakelen.).
Hier en daor lag op ne trekaore of op 't onderstel van ne olden kinderwagen, ne gewonde soldaote den ze neet in de steek wilden laoten.

Too wi'j tegen 8 uur op de markt gingen kieken, zagen wi'j nog altied ne mengelmoes van samengeraapte Duutse troepen-onderdelen passeren. Noo waren 't ginne grote tröppe meer, maor kleinere tröpkes van zo'n man of dartig(Kampfgruppen). Disse kleine tröpkes hadden oorspronkelijk beheurd bi'j de 2de Fallschirmarmee van generaal Alfred Schlemm en waren restanten van de 3de, 7de en 8ste Fallschirmjäger divisies. Wieter waren d'r nog tröpkes bi'j van de resten van de 15de Panzergrenadier divisie(zonder Panzer maor met kinderwagens).
Ook waren d'r nog Volkssturmgruppen, olde invalide keerls,

Duitlands geheime wapen en leste hoppe, bewapend met stökke, grepen en oeteraard met Panzerfausten.
Disse "soldaoten stond de angst in het gezichte te lèzen; "Angst für den Engländer", zo at zee ons tooschreeuwden.
Umdat de paniek onder dee terugtrekkende Duutsers allengs groter wodden, adviseerde Hein Gantvoort den daor ook stond te kieken net zo as nog 'n paar andere burgers " umme maor gauw de beschutting van de hoeselijke veurraodkelder op te zeuken, want i'j könt nooit wetten".
Umdat Hein Gantvoort ne olden bekenden van ons was, nam hee mi'j met naor zienen kelder. Dissen kelder bevond zich onder zien hoes naost café Bekke in de Nieuwestraot en was ne oerdegelijken, gewelden kelder.
Too wi'j in den kelder kwamen zat Jo,de vrouwe van Hein, met eur zönneken Herr op de schoot daor al. Wieters zat daor nog Sientjen, de ongetrouwde zuster van Hein.
Umdat de Engelse artillerie, van de Leeveldese kante, inmiddels al een groot gat in de toorn van de katholieke karke had eschotten um eventuele oetkiekposten van de Duutsers te verdrieven en 't gepieuw-pieuw van de Engelse granaten dee ovver Grolle vlògen umme wieter de Duutse achterhoede te bestokken, tot in de kelder good te heuren was, kregen wi'j 't in de kelder toch wal benauwd.
Hein Gantvoort dee in zien dagelukse lèven ne textielkoopman en kruidenier was en net as zien too reeds ovverleden vader, ne rasechten volksverhalen verteller was, heel met ziene onvervalste Grolse humor de mood d'r wal in. Zo doonde brak er gin paniek oet in den kelder.



Tegen half negen wodden 't boeten in-ens heel stille.
Hein zei tegen mi'j; "Gees met naor bovven kieken hoo 't d'r bi'j steet?".
Umdat 't zo stille bleef gingen wi'j naor boeten deur ziene winkeldeure dee an de Nieuwestraot kante was. Behalve 't gesjielp van de vogels en 't zachte tokkeren van 'n Engels waornemmings-vliegtuig den op ne heugte van ongeveer 150 meter bovven de Hervormde Kerk "hing", was d'r op dat moment gin enkel geloed. Ook op de straote was gin man of moes te zeen. Grolle leek wal oet estorven.

In tied van twee minuten veranderde dissen toestand.
Van de kante van de Mattelierstraote kwamen twee Duutse geniesoldaoten anlopen, elk met ne fietse an de hand.
Eure karabijnen hadden ze op de rugge hangen en an de stange van de fietse hadden ze elk ne Panzerfaust met stukskes lint vaste ebonden. 't Geklikklak van eure bespiekerde leerzen klonk helder ovver de stille markt en was van wiedten al te heuren. Hein Gantvoort, den op de stoepe van ziene winkel stond, begroette dee twee onbekende soldaoten, too dee vlak bi'j ons waren, as of 't ziene kameraode waren; "Nah Jungs, wass macht Ihr noch hier?".
Dee twee soldaoten , naor miene schatting al midden veertigers, bleven doorgemoedereerd en oeterluk zo kold as ne kikvos vlak bi'j Hein en mi'j staon. Hein den neet veur een gat was te vangen (dat heb ik al ezegd) zei pochend;"Feldwebel Becker hat mir gesagt, der Krieg ist bald vorbei. Mach doch keine quatsch und ergibt euch".
Den éénen Duutser, den vermoedeluk ne onderofficier was van de pioniers (genie) want hee had ne dubbele rode kragenspegel op ziene jas in tegenstelling tot den anderen, want den had ne smalle rode kraagspegel, zei daorop;" Dass geht leider nicht den wir müssen die Brücke dort drüben noch sprengen".
Daorbi'j wees hee op ne stafkaarte en duude ons de brugge in de Eibargseweg ovver de Sling an.



Den anderen Duutser trok ondertussen 'n mooi zakhorlozie oet den naoszak en zei op ne bevelende toon tegen ons; "Hauwt Ihr beiden ab in den Keller den über zwei Minuten gehen die erste zwei Brücken hoch und dann wird euch dass Fensterglass noch verletzen".
'.
Daorop sprogen ze op eure nederlandse fietsen en stòven met 'n vaartjen in de richting Eibargen. Hein schreeuwde eur nog nao: "Hals und Beinbruch". Daorop renden wi'j naor den kelder. Nauweluks waren wi'j d'r in of wi'j heurden een daverende dreun en pal daorop nog eene.
Schilvertjes witkalk dwarrelden van 't keldergewelf naor beneden. Sientje reep in paniek; "Den kelder stort in, den kelder stort in". Later bleek dat de dreunen veroorzaakt waren deur 't in de lucht vlegen van de Knibbelbrugge in de Leeveldersstraote en de brugge in de Mattelierstraote.
Een neet geheel oet-mekare esprongen vliegtuugbom bleek de Knibbelbrugge te hebben vernield, want nog jaoren lang hef dit ovverbliefsel den tuin van dokter Smit "esierd", den an den hook Leeveldersstraote-Schralenstein woonde.



Ondertussen bleven wi'j in den kelder en binnen tien minuten heurden wi'j nog 'n dreun; dat was de brugge ovver de Slinge in de Eibargseweg. D'r ging nog een kwarteerken veurbi'j waorin gin enkel geloed vanaf de stroate tot in de kelder deurdrong. Hein zei tegen mi'j;"Gees met kieken of de roeten van de winkel d'r nog inzit.?"
Boeten den kelder an ekommen zagen wi'i tot onze bli'jde verwondering dat alle roeten nog heel waren. Zelfs de grote winkelroete waor Hein de grootste zorg umme had was heel ebleven. Wal waren 'n paar kleine fotoschilderi'jtjes van de kamermure op de grond ekletterd en lag d'r völle wittekalk-stof. Hein zei; 'Daor hebbe wi'j weer mazzel ehad'.
Too wi'j in 't hoes hadden rond ekekken en d'r nargens schade veel te bespeuren lepen wi'j an de achterkante 't hoes oet. Doar had de familie Gantvoort nog een helen kleinen tuin, meer 'n blomenpärksken en ne tegelplaatse. Zo dat wi'j boeten kwamen stroekelden wi'j haoste ovver twee geallieerde soldaoten dee met 't geweer in den anslag langoet in de geste lagen dee tussen 't hoes van Gantvoort en timmerman Jansen was.
Dat 't "Engelsen" waren konden wi'j zeen an eure "gekke" platte helmen dee gecamoufleerd waren met greune täkke. Eure gezichten hadden ze met holtskolle gedeelteluk zwart emaakt.
Achteraf hef Hein vake tegen mi'j ezegd; "Asse wi'j Duutsers waren ewest , wassen wi'j 'n liek ewest veur dat wi'j 't in de smiezen hadden ehad".
Terwiel den eenen zien geweer gericht heel op de Nieuwestraote ('t geste-peurtjen hadden ze netjes van 't grendelhöökskén edaone) zwaaide den anderen met zien geweer in onze richting en zei sissend; "Koe-an koe-an ". (go on, go on - ga weg, ga weg) Hoowal Hein en ikke gin woord Engels verstonden , was de wieze waorop den soldaote dat zei, veur ons beiden genog umme zovoort weer de kelder in te duuken.
Nao van den eersten schrik bekommen te wèzen , was onze ni'jsgierigheid toch groter dan de angst. Wi'j gingen daorumme toch weer de kelder oet, maor lepen noo naor de veurkante van 't hoes. Van doar oet konden wi'j deur de winkelroete 'n klein stuk van de Markt en haoste de hele Nieuwestroate ovverzeen. Wi'j stonden daor zo ezegd op de eerste rang . Van af de drogist Konings op den hook van de Markt en de Nieuwestraote, waor noo 'n café is, kwamen in 'n lange slierte , dichte tegen de huuze an edrukt, de "Tommies" anlopen. Ook an de kante van café Bekke naost Gantvoort, leep zo'n ti'je. Ze gingen oeterst veurzichtig te wark. Van oet elke geste dee tussen de huuze was wodden deur de daor liggende soldaoten (zo as in de geste bi'j Hein zien hoes) iets eropen tegen de oprukkende ri'jen. Pas dan ging den langen sliert weer wieter. Umme de tien soldaoten leep d'r ene met 'n kastjen op de rugge, waorop ne lange staonde antenne. Ondertussen zagen wi'j dat an de Markt-kante bi'j Albino (Smeltink) hook Beltrumsestraote al heel völle juichende mensen stonden. Too gingen Hein en ikke ook maor de stroate op.Wi'j keken met een oge in de geste van Hein, waorvan het peurtjen nog wagenwied los stond, maor dee twee soldaoten lagen d'r neet meer.

Ondertussen waren de eerste soldaoten van dee lange slierte bi'j café "De Pelikaan' an ekommen (noo ne spaorbanke). Ze

keken heel veurzichtig umme den hook van den Barakkenplas. 't Zelfde gebeurde an den hook van de Nieuwestraote-Kattensteeg, noo Bastionstraote. Net op 't moment dat ne "Tommie" de Kattenstege naor bakker Bomers wol ovverstekken klonk d'r één schot. De soldaote zakte in mekare. Links en rechte van de Nieuwestraote duukten de bevri'jders in de hurken umme zich zo klein meugeluk te maken. Op dat zelfde monent sprong ne soldaote met zienen bren (machinegeweer) midden op de Kattenstege en vuurde en heel salvo richting Kanonswal. In 'n flits sprongen 'n paar andere soldaoten op en trokken den gewonde an ziene bene oet 't schootsveld. Gelukkig bleek de verwonding nogal met te vallen; hee had 'n schot deur de ellepiepe, maor hee was wal helemaole groggy.
Zo daorop heurden wi'j nog een paar geweerschötte dee van de kante van den Kanonswal kwamen. Zo'n tien minuten later kwamen een suk of zes Tommies oet de Kattenstege en dreven wal dartig Duutse soldaoten , met de hande in de hoogte, naor de Markt op an. Behalve den eenen gewonde is d'r in de Grolse binnenstad gin geallieerden bevri'jder wat ovverkommen.
Of d'r nao dee korte actie op de Kanonswal ook Duutsers waren esneuveld heb ik neet können zeen of achterhalen.

Tussen disse bedrieven deur verscheen den eersten panserwagen oet de Beltrumsestraote en reed langzaam veurbi'j de winkel van Karel Maas. Op den hook bi'j drogist Konings draejde de tankbemanning 't grote kanon 't eerst de Nieuwestraote in. Daornao reed den panserwagen stapvoots tot an de "Pelikaan". Hier draejde de bemanning van den panser de loop van 't kanon richting Kattenstege maor zo d'r op draejde de bemanning den loop weer naor de kante van Eibargen op an en gingen weer wieter, noo evolgd deur nog völle meer tanks en carriers (van dee wiebeldinge).



Hoogstwaorschienluk had de tankbemanning van dee radiotelefonisten in de veurste linie al deur ekregen dat 't gevaor al veurbi'j was, want er wodden deur disse kolossen gin schot afevuurd. Onder 't oprukken van de "Tommies" deur waren ondertussen de straoten van Grolle zwart van hossende en juichende leu. Ovveral wodden de rood-wit-blauwe vlaggen met den oranje wimpel oet ehangen. De veurbi'j trekkende bevri'jders gooiden sigaretten en chocolade naor de inwoners.
Nog meer gevangen genommen Duutsers wodden, onder luid gejoel van de bevolking, deur Engelse soldaoten en B.S. manschappen (Binnenlandse Strijdkrachten) naor 'n gevangenen opvangkamp ebracht. (Terrein olde gemeente-slachthoes, noo NEDAP)

Too de veurhoede en de gevechtswagens waren wieter etrokken, 't was too ongeveer kwart ovver tiene,heurden wie in de wiedte naor de kante van Eibargen op an, hevig scheten. Pal daorop was de lucht bovven Grolle 'n klein kwarteerken vol gesoes en gefluit, piiiiiieeeuuw, piiiiiieeeeeuuuw, van geallieerde artillerie granaten, dee vanoet Leevelde akelig lège ovver Grolle kwamen vlegen. 't Bleek later dat de veurhoede van de bevri'jders op de Eibargseweg bi'j de boerderi'jen van Bruggenberend en Ottink en bi'j 'n bösken daor in den hook , op heftige tegenstand waren estotten.
Den Ortscommandant van Grolle had zich daor met ne kleine gevechtsgroep verschanst. Dee boerderi'jen wodden daorbi'j deur de artillerie van de bevri'jders in puun eschotten. Alle Duutsers dee daor vochten sneuvelden, alene den Ortscommandant wodden gevangen enommen. Hee wodden in ne jeep ezet en veur verheur naor de Engelse achterhoede ebracht.
Bi'j disse actie verloor ééne gealieerde soldaote 't lèven. hee wodden ter plekke, veurlopig, begraven in den hook van 't weiland bi'j de boerderi'je van Reukers an den hook van de weg waor a'j nao de scheetbane könt gaon.



De meeste Duutsers dee in den aovond van 30 Meert de Kanonswal en de Maliebane waren op evlucht, waren in de nacht van Vri'jdag op Zaoterdag gelukkig weer wieter etrokken naor Enschede op an. Zo is Grolle d'r gelukkig betrekkeluk good van af ekommen en konden de burgers vol op feest vieren.

Brookhutjens Teet

Foto's; collectie H.Garstenveld

Mussenplaog in Grolle.

Mien opa zien breur, den in 1874 was geboren, was ne echte globetrotter. In 1889 tekende hee veur 6 jaor bi'j 't KNIL. Hee was too 25 jaor, maor veur dee tied had hee ook al ovver de hele wereld ezworven.
Hee kon ontzettend good vertellen en umdat hee pas in 1950 is estorven heb ik persoonluk völle van zien vertelsels können anheuren.
Zo vertelde hee mi'j ens, dat hee vrogger in China was ewest too doar ne verschrikkelukke vleegen-plaoge had eheerst. Den keizer van China had too bi'j decreet laoten vaste leggen; "Dat elken inwoner van China, bovven de tien jaor, elken dag tot nadere afkondiging, tien dode vleegen mos inleveren op 't stadhoes van zien stad of dorp. Bi'j neet voldoon an dee eis wodden ze bestraft met tien zweepslagen".

Natuurluk mos ik hard lachen, too mien opa's breur mi'j dat vertelde. Ik dacht den keerl mi'j veur de gek heel. Tot ik onlangs in 't Grolse archief op 'n artikel stootte dat iets dergeluks ook hier vrogger zich hef af espöld.Lèès maor ens met.

Publikatie.

De Raad der Stad Groenlo maakt bij deze bekend:
Dat zij in aanschouw nemende de schade, welke in deze dagen van bepoting en bezaaijeng der moestuinen veroorzaakt worde door het gevogelte en bijzonder door de Musschen

Hebben besloten

Dat ieder hoofd des huisgezin zal leveren vier doode Musschen ten huize van den Gerechts-bode berendsen en zulks voor 1 Meij dezes Jaars.
Zullende de nalatigen voor iedere Musch, welke voor 1 Meij eerstkomende niet geleverd is, moeten betalen <u>Tien cents</u>.
En opdat niemand hiervan eenige onwetendheid voornemende, zal deze worden afgekondigt en aangeplakt ter gehorende plaatse.

Groenlo den 17 Maart 1826
De Raad voornoemd
(get) J.A.Hummelinck

Brookhutjens Teet